

मनोगत

छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा उल्लेख 'मराठा सम्राट' असा मी केला आहे. त्यामध्ये मराठा हा जातीवादी उल्लेख नसून छ. शिवाजी महाराजांच्या वेळी असणाऱ्या सभासदाने लिहीलेल्या बखरीत 'मराठा पातशहा' असे संबोधले आहे. त्या काळी इंग्रज, पोर्तुगीज यांच्या कागदपत्रात राजे, एंपरर, असा उल्लेख आहे. त्याचा अर्थ बादशहा किंवा सम्राट असा होतो. छ. शिवाजी महाराजांच्या साम्राज्याचा विस्तार नर्मदेपासून तुंगभद्रा, कृष्णेच्या पलिकडे पसरला होता. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडू या चार राज्यात पसरलेले राज्य तीन समुद्रांना स्पर्श करणारे होते. असेच साम्राज्य त्यापूर्वी सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकुट व यादवांचे होते. तेही तीन समुद्रांना स्पर्श करणारे होते. सम्राट पुलकेशी, सम्राट विक्रमादित्य, सम्राट देवगिरीचे यादव हे सारे महरट्टे होते. त्यांच्या राजधान्या मान, कोल्हापूर, बदामी, पैठण, देवगिरी या ठिकाणी होत्या. त्यांचे शिलालेख मन्हाटी भाषेत आहेत. त्याच परंपरेत शहाजीराजे, छ. शिवाजी, छ. संभाजी, छ. राजाराम व शाहू निर्माण झाले. याचा सार्थ अभिमान आपल्या सीमेचे संरक्षण करणाऱ्या मराठा लाईट इंनफट्टीच्या जवानांनी बाळगावा व इतिहासाची विजगिषुवृत्ती जोपासावी या उद्देशाने 'मराठा सम्राट' असा उल्लेख केला आहे. या भूमीचा अमृतपूत्र म्हणजे मराठा माणूस.

समाजमानसशास्त्र मानवाच्या अंतर्मनात समाजमन, समूहमन किंवा जमातीचे अंतर्मन लपलेले असते असे मानते. त्यानुसार कोणत्याही क्षेत्रातला माणूस आपली जात, जातीअभिमान विसरू शकत नाही. त्यामुळे त्याच्या मनातील कोपन्यात जातीअभिमान सूक्ष्म ज्वालामुखीसारखा वास करत असतो. सुयोग्य भूमी, वातावरण मिळताच तो प्रगट होतो, परंतु आता मानवी उत्क्रांतीची अशी अवस्था आली, असा टप्पा आला आहे की आपण जात, पात, धर्म बंधनापलिकडे जायला हवे. जातीवाद किंवा वर्ण श्रेष्ठत्व ही एक मनोविकृती आहे असे समजून त्यापलिकडे जाऊन आचार-विचार प्रगट व्हायला हवेत. मानवी सभ्यतेवरचा जातीवाद हा कलंक आहे हे केव्हातरी लक्षात घेतले पाहिजे.

'छत्रपति शिवाजी महाराज' या बहुजनांच्या श्रद्धास्थानाचा आजपर्यंत अनेकांनी स्वार्थासाठी वापर केला. कोणाला प्रसिध्दी हवी होती तर कोणाला पैसा, तर कोणाला राजकीय सत्ता. याचे वर्णन करताना सेतू माधवराव पगडी म्हणाले, तसे 'हे मनातून खरे आहे. शाहीरांनी डफापेक्षा इतिहासावरच अधिक थापा मारल्या.' हे तंतोतंत खरे आहे. कादंबरीकारांनी मनोरंजन करता करता इतिहासच बदलला अगदी विकृत केला. त्यामुळे शाहीरी लिखाण वा

कादंबऱ्या असले शबल वाङ्मय हे या चरित्रलेखनाचा आधार नाही. ब्रिटीश गॅझेट्स, विजापूर, मोंगल, परदेशी लेखकांच्या नोंदी, पोर्तुगीज यांच्या प्रत्यक्ष नोंदी हेच माझ्या लेखनाचे आधारबिंदू ठरले. नोंदी महत्त्वाच्या ठरल्या. पवित्र ग्रंथ, कुराण, बायबल, गीता, मनुस्मृती यांचा अभ्यास केल्याशिवाय ब्रिटीश, मोंगल, मराठे, ब्राह्मण यांच्या धर्मश्रद्धा, वर्तन, यांचा अर्थ स्पष्ट करता येत नाही. तसा पायाभूत अभ्यास करून मगच या लेखनाची सुरुवात केली.

मानवी बुद्धिच्या मर्यादा जाणून त्यापलिकडे जाणे म्हणजे बुद्धिवादाला नाकारणे नव्हे त्यादृष्टीने अंतःस्फूर्त ज्ञानाचा छत्रपति शिवाजी महाराजांना लाभ होत होता काय? किंवा त्यानुसार घेतलेले अचूक युध्द निर्णय यशस्वी ठरत होते का? या प्रश्नांचा मागोवा घेण्याचाही या लेखनाद्वारे मी प्रयत्न केला आहे.

शिवाजी महाराजांचा काळ त्या काळी विचारात घेता वैज्ञानिक दृष्टीकोन, बुद्धिवाद, तर्कशास्त्र सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचलेले नव्हते, तसे पाहीले तर विज्ञानाचा जन्म छ. शिवाजी महाराजांच्या जन्मा अगोदर शंभर वर्षातला. न्यूटन नुकताच जन्मलेला होता. पण तत्त्वज्ञान हे त्याही अगोदर दोन हजार वर्षांपूर्वीचे आहे. जीवनाकडे, विश्वाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन येशू ख्रिस्त, पैगंबर, बुध्द, महावीर, ग्रीक तत्त्वज्ञ, भारतीय उपनिषदकार यांनी समृध्द केला. आज आपण बुद्धिच्या मोजपट्टीने सारे मोजतो पण निसर्ग समजून घेण्यास, विश्वा समजून घेण्यास केवळ बुध्दीची मोजपट्टी तोकडी पडते. जेव्हा सध्याचे संगणक, विद्यापीठे नव्हती तेव्हा नैसर्गिक ज्ञानप्रक्रियाच प्रबळ होती.

निसर्गनिर्मित सर्व पशु, पक्षी, मानव, जलचर प्राणी उपजत प्रेरणेद्वारे ज्ञान मिळवतात. विचार, बुद्धिद्वारे मानव ज्ञान मिळवतो पण याही पलिकडे इंद्रियजन्य ज्ञानाच्याही पलिकडे अंतःस्फूर्त ज्ञानप्रक्रिया आहे. उत्स्फूर्त ज्ञान हे कवी, चित्रकार, संगीतकार, गायक, सत्पुरुष. देशभक्त, समाजकार्यकर्ते यांच्याकडे असू शकते. ऋषींनी, संतांनी, वैज्ञानिकांनी केलेले संशोधन, मांडलेले निष्कर्ष याचाच परिपाक होय. बुध्दधर्मात याला 'उदान' असे म्हणतात. वेबस्टरचा शब्दकोष याला Intuition is sudden apprehension of an object without any reasoning process म्हणतो. महात्मा गांधी त्याला still smaller voice of the Divine म्हणजे विवेकाचा तुमच्यातील लहान आवाज असे म्हणतात, जेव्हा संत विनोबांनी त्यांना विचारले, 'ईश्वराचा हा आवाज कसा ऐकता येतो?' तेव्हा गांधीजी म्हणाले की, मी तो ऐकला आहे. जसजसे शारीरीक, मानसिक पावित्र्य वाढत जाते तसतसा तो आवाज अधिक स्पष्ट होतो. त्याचे संकलन म्हणजे पवित्र कुराण होय. मोझेसलाही असे मार्गदर्शन मिळत होते. छ. शिवाजी महाराज हे निस्वार्थी, समाजासाठी, गोरगरीबांसाठी, रंजलेगांजलेल्यांसाठी

आपले सारे आयुष्य केवळ समर्पित नव्हे तर पणाला लावणारे होते. त्यांना ईश्वराचा आवाज, सद्सद् बुद्धीचा आवाज, विवेकाचा आवाज व त्याद्वारे मार्गदर्शन मिळत असेल यात शंका नाही. ही उदात्त ज्ञानप्रक्रिया मांडण्याचे धाडस बुद्धिवाद्यांमध्ये असत नाही. त्यांना अंतःस्फूर्ती मान्य करणे म्हणजे बुद्धी नाकारल्यासारखे वाटते व त्यामुळे अंधश्रद्धा जोपासल्याचे पाप लागेल अशी भीतीही वाटते. मी योगाचा अभ्यास करून सांगतो की, होय छ. शिवाजी महाराजांच्या मुखातून भविष्य बोलके होत होते. त्यांना आत्मबळ प्राप्त होत होते. त्यामुळेच अचाट, अद्वितीय, क्रांतीकारक इतिहास घडविणारे ते थोर शिल्पकार ठरले. म्हणूनच त्यांना युग पुरुष मानले जाते. 'हे राज्य व्हावे हे श्रीं चे मनात फार आहे.' ही शिवाजी महाराजांची श्रद्धा होती.

पवित्र कुराणाने कोणाचे घर उध्वस्त करू नको म्हणून सांगितले पण आदिलशहा, मोंगलांनी ते केले. निजामाने भर दरबारात जाधव कुटुंबियांना विश्वासघाताने मारले. अशा कितीतरी गोष्टींद्वारे इस्लाम धर्माच्या विरुद्ध वागून त्यांनी धर्मद्रोह केला आहे. 'शेजाऱ्यावर प्रेम करा' असे येशू ख्रिस्ताने सांगितले. पण इंग्रजांनी तो संदेश पायदळी तुडवला. मनुस्मृतीमधील धर्म कायद्याचा वापर करून छत्रपति शिवाजी महाराजांनाही हिंदू धर्माने जखडून ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. पण समुद्रोल्लंघन पाप आहे, धर्मातराला बंदी आहे अशा धर्मकायद्यांना छत्रपतिंनी खतपाणी घातले नाही. ही एक धार्मिक, सामाजिक क्रांतीच होती. मनुस्मृतीचा आधार घेऊन छत्रपतिंच्या राज्याभिषेकाला विरोध करणे हा खरं म्हणजे स्वराज्यद्रोहच होता. पण याचे भान धर्मपंडितांना राहिले नव्हते. पळी पंचपात्रात आमचा समाज अडकला असताना त्याचा फायदा घेतला तो इंग्रज, डच, पोर्तुगीज, आफ्रिकेचा सिद्दी, मंगोलियाचे मोंगल, तार्तार, हूण यांनी. आमच्यावर आक्रमण करून ते आपल्यावर राज्य करू लागले. त्यांना थोपवणारे छत्रपति शिवाजी महाराज हे युगानुगाचे भारतीयांचे स्फूर्तिकेंद्र ठरले.

पण हिंदुपातशहा, हिंदूसम्राट असे त्यांना संबोधणे योग्य ठरत नाही. औरंगजेब बादशहा धर्मवेडा होता पण छत्रपति शिवाजी महाराज हे सर्वधर्म समभावी वृत्तीचे होते. त्यांच्या सेवेत पठाण होते, मुसलमान होते. त्यांच्या जलदूर्ग बांधणीत वा गाडीवरच्या तोफा बांधण्यासाठी ब्रिटीश, पोर्तुगीज कारागिरही होते. त्यांनी सर्व जातीधर्मातील लोकांच्या श्रद्धेचा मान राखला. सर्व धर्मातील साधुसंतांचे आशीर्वाद घेतले. त्यामुळे त्यांना हिंदुपातशहा वा गोब्राह्मण प्रतिपालक म्हणणे चुकीचे ठरते.

छ. शहाजीराजे, छ. शिवाजी महाराज, छ. संभाजीराजे, छ. राजाराम, छ. शाहू हे सारेच अत्यंत पराक्रमी, धाडसी, राजधुरंधर होते. त्यांच्या पदरी असणाऱ्या सेनापतींच्या शौर्याला इतिहासात तोड नाही पण या व्यक्तिमत्त्वांचा सखोल अभ्यास होण्याची गरज आहे. छत्रपतिंचे स्वराज्य निर्माण करण्यात, टिकवण्यात सह्याद्रीच्या कडेकोपऱ्यात राहणारा धनगर,

समाज, कुणबी, बारा बलुतेदारांचा सिंहाचा वाटा आहे पण त्यांच्या त्यागाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. छ. शिवाजींचे सखे बंधु संभाजी, व्यंकोजी, छ. राजाराम, छ. शाहू यांच्याही जीवनाचा सखोल अभ्यास आज ना उद्या होईल. त्यावेळी खऱ्या अर्थाने छ. शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे योग्य मूल्यमापन होईल.

प्रस्तुत चरित्र हे भाष्यकारांना वाट पुसत पुसत केलेला प्रवास आहे. पण तो मांडताना वेगळा दृष्टीकोन बाळगला आहे की, जो सत्यशोधनाला मार्गदर्शक ठरेल. शेवटी छत्रपतिंच्या रायगडावरील समाधीचा, पवित्र शिवअस्थींचा राजगड ते कोल्हापूर प्रवासाचा मी प्रत्यक्ष साक्षीदार असल्याने त्याच्या नोंदी दिल्या आहेत. ब्रिटीश, फ्रेंच, पोर्तुगीज हे छत्रपति शिवाजींच्या काळी तंत्रज्ञान, विज्ञानात किती प्रगत होते याचा तौलनिक अभ्यासही वाचकांना वैश्विक दृष्टीतून महाराजांना पाहण्यास मदत करेल.

या ग्रंथ निर्मितीसाठी अनेक सहदयी मित्रांचे विविधरित्या सहाय्य झाले. त्यामध्ये अॅड. सी.पी. जगताप, अॅड. प्रकाश हिलगे, अॅड. नरेश पाटील, नारायणराव मोरे, सर्जेराव देसाई, पंडित कंदले, सौ. सुषमा शितोळे, सौ. शुभांगी शितोळे, राहुल टी. चन्ने, चेतन पाटणेकर, बाबुराव पवार, चित्रकार अनंत रवासवारदार, सुधीर गुरव इत्यादी मित्रांचा समावेश आहे. त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे. या ग्रंथात जातीयवादी दृष्टीचे लिखाण राहू नये असा मौलिक सल्ला देऊन आपल्या व्यापातून वेळ काढून मौल्यवान प्रस्तावना लिहून देणारे महामहीम त्रिपुरा राज्याचे राज्यपाल डॉ.डी.वाय.पाटील साहेब यांचाही मी मनःपूर्वक आभारी आहे. ऋणी आहे. मेजर जनरल (नि.) श्री. शिवाजीराव पाटील यांनी ग्रंथाला प्रोत्साहन व शुभेच्छा दिल्या त्यांचाही मी ऋणी आहे.

डॉ. सुभाष . देसाई

१९ मार्च, २०१०

प्रिय डॉ. सुभाष देसाई
यांना, स.न.वि.वि.

प्रस्तावना

मराठा सम्राट छ. शिवाजी महाराज,

पद्मश्री डॉ. डी. वाय. पाटील, राज्यपाल त्रिपुरा, भारत सरकार

छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे जीवन व कार्यावर आजपर्यंत अनेक इंग्रजी-मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झालेत. जवळजवळ साडेतीनशे वर्षे हे महाराष्ट्रचे स्फूर्तिस्थान छ. शिवाजी महाराज हे ईश्वरी अवतार आहेत. भारतात व जगभर पसरलेल्या मराठी सर्वजाती-जमातीच्या, धर्माच्या लोकांच्यासाठी ते जगले. त्यांच्या हृदयात सर्वधर्म समभाव होता. स्व-या अर्थाने ते सेवयुक्त होते. गोर-गरीबां विशयी त्यांच्या हृदयात अपार श्रद्धा होती हेच त्यांचे देवपण होय. बहुजनहिताय बहुजन सुखाय हा मंत्र भगवान बुद्ध, छत्रपति शिवाजी महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, बॅ. बाबासाहेब आंबेडकर, छ. शाहु महाराज, स्वामी विवेकानंद, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आवरणगत आणला. छ. शिवाजी महाराजांपासून अनेकांनी स्फूर्ति घेतली. आज आदरणीय सोनियाजी गांधी, पंतप्रधान ना. मनमोहन सिंगजी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय काँग्रेस ज्यारितीने सर्वसामान्यांच्या कल्याणासाठी कार्य करते व निघर्मी धोरणांचा अंगीकार करते ते पाहिले की छ. शिवाजी महाराजांच्याच कार्याचा विस्तार होत आहे असे वाटते.

छ. शिवाजी महाराजांवर अनेक शाहीरांनी, कादंबरीकारांनी, साहित्यिकांनी लिहिले आहे परंतु फिलॉसॉफरने (तत्त्वज्ञानी व्यक्तित्तेने) लिहिलेला हा पहिलाच ग्रंथ असावा. डॉ. सुभाष के. देसाई हे तत्त्वज्ञान व विज्ञान यांचा सखोल अभ्यास असणारे विचारवंत आहेत. त्यांनी विज्ञान व धर्मावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. महाराष्ट्रातील एक दिवंगत विचारवंत पू. श्री दत्ताबाळ यांच्या सानिध्यात त्यांनी विविध विषयांचे चिंतन व लेखन केले. त्यांचा माझा परिचय साधारण १९६५ पासूनचा आहे. त्यांच्या सा. सिंहवाणी, दै. सिंहवाणी, महायोगी गौतम बुद्ध मराठी व इंग्रजी ग्रंथांचे प्रकाशन माझ्याच हस्ते त्यांनी केले होते.

छ. शिवाजी महाराजांच्यावर लिहीताना त्यांनी चौफेर वाचन केलेच पण छत्रपतिंच्या जीवनाशी निगडित भारतातल्या जवळजवळ सर्व जागांना प्रत्यक्ष भेटी दिल्या. औरंगजेब बादशहाचे वर्तन समजण्यासाठी इस्लामचा पवित्र ग्रंथ कुराण

वाचले, सनातनी हिंदूची मनुस्मृतीही वाचली. ब्रिटीश, पोर्तुगीज, राजस्थानी, मोगली, आदिलशाही, मराठयांची कागदपत्रेही अभ्यासली. त्यामुळे त्यांचे लिखाण भक्कम पुराव्यावर आधारीत बनले.

छ. शिवाजी महाराजांना, डॉ. सुभाष देसाई हिंदुपदपातशहा म्हणत नाहीत. त्यांच्या सैन्यात सर्वच जाती-धर्माचे लोक होते. छ. शिवाजी महाराज समाजसुधारक होते. धार्मिक क्षेत्रातही कांतीकारक होते असे साधार मांडले आहे. लेखक मराठा जातीत जन्मले परंतु अनेक लेखकाप्रमाणे स्वतःच्या श्रेष्ठत्वासाठी वा कोणाला कमी लेखण्यासाठी लिखाण केलेले नाही. मराठा समाजात यापूर्वी शालीवाहन, बालुक्क, राष्ट्रकुट, यादव या मराठा सम्राटांचे साम्राज्याचा त्यांनी घेतलेला आढावा फारच नाविष्यपूर्ण वाटतो. त्याचप्रमाणे छ. शिवाजी त्यांचे दोन्ही पूत्र व नातू हेही किती घाडरी व शूर होते यावरचे लिखाण स्फूर्तीदायक वाटले. छ. शिव अस्थी, समाधी हे प्रकरण तर या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे. या सा-या वैशिष्ट्यांबरोबरच त्यातली सुंदर छायाचित्रे वाचकांना संग्राह्य वाटतील.

या ग्रंथासाठी लेखकाने घेतलेले कष्ट सार्थकी लागले आहेत यात शंका नाही. एक सत्यसंशोधन म्हणून या ग्रंथाला मराठी साहित्यात मोलाचे स्थान आहे. हा ग्रंथ घराघरात वाचला जावा. प्रत्येक छ. शिवाजी महाराजांच्या भक्ताने संग्रही ठेवावा, महाराष्ट्र शासनानेही त्याचा अभ्यासकमात समावेश करावा अशी सदिच्छा व्यक्त करतो व डॉ. सुभाष के. देसाई यांनी समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने असेच सत्यसंशोधन करणारे चौफेर लिखाण करण्यास परमेश्वराची कृपा प्राप्त होवो अशी मनापासून भावना व्यक्त करतो. आपले हे कार्य लोकांना मार्गदर्शक ठरेल या कामाची गणना पुण्य म्हणून नोंद करावी लागेल. आपण आतापर्यंत लिहीलेल्या पुस्तकांमध्ये वाङ्मयामध्ये शिरोमणि मुकुटमणि आहे असे मला वाटते यापेक्षा आपल्याकडून कार्य होऊन आपल्याला Nobel prize मिळेल असा माझा आपल्याला आशीर्वाद आहे.

आपला नम
(स.न.वि.वि.)
27/10/2010

डॉ. सुभाष देसाई,
11वी, शिवाजी स्टेडियम,
कोल्हापुर,
महाराष्ट्र।

अनुमणि

स्वराज्याचा उषःकाल १ - ३

१. शहाजी राजेचा जन्म
२. स्वप्न दृष्टांत
३. 'उत शहाजहाँ अित शहाजी है'

स्वराज्याची पायाभरणी ४ - १५

१. शिवरायांचा जन्म
२. स्वराज्याचा संकल्प
३. पुरंदर जिंकला
४. कल्याणचा खजिना लुटला
५. स्त्रियांचे चारित्र्य रक्षण
६. कोकणावर स्वारी
७. पित्याचे प्राण की स्वराज्य?
८. 'तुका सदेह वैकुंठाला गेला' हे कितपत खरे?
९. सर्वधर्मसमभावी वृत्तीचे शिवराय

मराठ्यांची घौडदौड १६- ४०

१. जावळीचे खोरे
२. मावळ प्रांतात अंमल
३. मोगलांशी महाराजांची पहिली झटापट
४. कोकण प्रांत काबीज करण्याचा झपाटा
५. सातशे पठाणांना आश्रय
६. अफजलखानाची स्वारी
७. शेतकऱ्यांची काळजी
८. सरंजामशाही बंद केली
९. अग्रहार पध्दत बंद
१०. विजापूरवरच चाल
११. इंग्रजांशी पहिली सलामी
१२. पन्हाळ्यातून धाडसी पलायन
१३. बाजी घोरपडेचा सूड
१४. शायिस्तेखान पूण्यात दाखल

१५. उंबरखिंडीतील लढाई
१६. इंग्रजांना शासन केले
१७. आदिलशहाकडूनच खंडणी वसूल
१८. पिता-पुत्र भेट
१९. नेताजीची धमाल
२०. शायिस्तेखानाला जन्माची अद्दल
२१. कुडाळ ते वेंगुर्ला - धडक मोहीम
२२. जसवंतसिंहाचा वेढा
२३. सूरतेची लूट
२४. शहाजी राजेंचा अपघाती मृत्यू
२५. द. कोकण अधिपत्याखाली
२६. कोकणातील आरमार, किल्ले
२७. याकुब बाबांचे दर्शन
२८. दर्याचे बांधकाम

स्वराज्याला ग्रहण ४१ - ५९

१. मिर्झाराजेंचा डाव
२. मिर्झाराजे चिंतेत
३. आग्राभेट
४. आग्राहून सुटका
५. औरंगजेबाशी सलोखा
६. पोर्तुगीजांचा बंदोबस्त
७. मराठ्यांचे आरमार
८. मुसलमानांची स्वराज्यनिष्ठा
९. गोव्यातील सप्तकोटीश्वराच्या मंदीराचा जीर्णोध्दार
१०. मोगल- मराठे तह फिसकटला

स्वराज्याचा झेंडा पुन्हा फडकला ६० - ७३

१. गेलेले सर्व किल्ले परत मिळवले
२. शिवाजी राजांचे बादशहाला सुनावणारे पत्र
३. पाटगावचे मौनीबाबा
४. सुरतेवर पुन्हा हल्ला

५. मोंगलांची पिछेहाट
६. साल्हेरची लढाई
७. इंग्रजांचा महाराजांविषयीचा दृष्टिकोन
८. बहादूरखान दक्षिणेचा सुभेदार
९. हैद्राबादला धडक
१०. दिलेरखानाच्या हातात युध्दाची सूत्रे
११. छत्रसालाला बंडखोरीची प्रेरणा दिली
१२. आदिलशाहीवर आक्रमण
१३. बहलोलखानाची दाणदाण
१४. वेडात मराठे वीर दौडले सात
१५. कोकणात दिलेरखानाचा पुरता पराभव
१६. इंग्रजांशी तह
१७. मराठ्यांचे अनुभवी व सुसज्ज सैन्य

महाराजांचा राज्याभिषेक ७४-८१

१. राज्याभिषेकाची आवश्यकता
२. ब्राह्मणांनी महाराजांना क्षुद्र ठरविले
३. राज्याभिषेक सोहळा
४. महाराजांची सुवर्णतुला
५. महाराजांची धर्मक्रांती
६. राज्याभिषेक-शक सुरु झाले
७. राज्यव्यवहारात स्वभाषेचा वापर
८. मातोश्री जिजाबाईंचा मृत्यू
९. दुसरा राज्याभिषेक

राज्याभिषेकानंतर ८२ - १०५

१. मराठ्यांची पुन्हा घौडदौड
२. नेताजी पालकरांचे शुध्दीकरण
३. दक्षिण दिग्वीजयावर
४. कुतुबशहाची भेट
५. श्री शैल्य भेट
६. कर्नाटकातील किल्ले, प्रांत हस्तगत केले

७. व्यंकोजीराजेचे तंजावरचे राज्य
८. विजापूरच्या बादशहाला मदत
९. संभाजीराजेना मोगलांचा अनुभव
१०. राज्यभाषेचा कोष
११. आरमार युध्द
१२. समुद्रलंघनाचा नवा पायंडा
१३. महाराजांचे निधन
- * ब्रिटीशांनी केलेल्या ऐतिहासिक नोंदी
- * पोर्तुगीजांनी केलेल्या ऐतिहासिक नोंदी

महाराजांच्या निधनानंतर १०६ - ११५

१. प्रधानमंडळाचा कुटील डाव फसला
२. संभाजीराजे - स्वराज्याचे दुसरे छत्रपती
३. संभाजीराजेचा बऱ्हाणपुरावरील धाडसी हल्ला
४. छ. संभाजी राजेची हत्या
५. महाराणी पुतळाबाई सती का जातात?
६. औरंगजेबाला मराठ्यांचे गड जिंकता आले नाहीत ही खंत
७. छ. राजाराम महाराज
८. ताराबाईंनी शिवाजीसाठी सरकार स्थापले
९. शिवरायांचा पराक्रमी नातू - छ. शाहू महाराज

संक्षेप ११६ - १४८

† वंशावळ

- † छ. शिवाजी महाराजांच्या पुण्यअस्थी व पावलांचा ठसा.
- † म. फुलेंनी शिवाजी महाराजांवर लिहिलेला पोवाडा
- † महाराजांची पत्रे
- † युरोपमधील वैज्ञानिक प्रगती
- † धार्मिक गुलामगिरी
- † ऐतिहासिक मराठा सम्राट
- † तत्कालीन युरोपमधील घडामोडी

सनावळी

संदर्भग्रंथ

स्वराज्याचा उषःकाल

१. शहाजीराजेचा जन्म

सिंदखेडचे लखुजी जाधव हे देवगिरीच्या यादवांचे वंशज. ते सिंदखेडचे देशमुख होते. अहमदनगरच्या निजामशाहीत त्यांना बारा हजार स्वारांची मनसब होती. ह्या फौजेच्या खर्चासाठी सरकारकडून जाधवरावांना जहागीर मिळाली होती. निजामशाहीत ते बलाढ्य व शूर सरदार म्हणून नावाजले गेले होते.

या काळात सिसोदिया वंशातले मालोजी भोसले हे चाकसमानी ह्या गावी डोहात बुडून मरण पावले. त्यांचा मुलगा बाबाजी (जन्म १५३३) आईबरोबर वेरुळधुमेश्वर येथे येऊन राहिला. तो मोठा झाल्यावर त्याने देवुळगाव, खानवटे, जिंती या गावच्या पाटिलक्या खरेदी केल्या. त्यांची दोन मुले मालोजी व विठोजी. मालोजीचा जन्म १५५० सालचा तर विठोबाचा जन्म १५५३ सालचा. या दोघांना सिंदखेडच्या जाधवरावांनी मोठ्या आनंदाने आश्रय दिला. प्रत्येकास पाच होन पगार दिला. शिवाय आपल्या पंक्तीस भोजनास बसण्याचा मानही दिला. ही गोष्ट १५५७ मध्ये घडली. मालोजी शरीराने धिप्पाड होता, चतुर होता, गुणी होता. त्यामुळे जाधवरावांनी मूर्तीजा निजामशाहापाशी त्यांना नेऊन त्यांच्याविषयीची शिफारस केली. त्यामुळे निजामशाहाने त्यांना लष्करात शिलेदारी दिली. त्यांचे लग्न फलटणचे देशमुख जगपाळराव निंबाळकर यांची बहिण दिपाबाई हिच्याशी झाले. मालोजींचा लहान भाऊ विठोजी यालाही शिलेदारी मिळाली. विठोजीस आठ पूत्र झाले. पण मालोजीस एकही मूल नव्हते. या दांपत्याने नगरचा पीर शहाशरीफ यास नवस केला. १५९४ मध्ये त्यांना एक पूत्र झाला, त्यानंतर दुसरा पूत्र झाला. हे दोन्ही पिराच्या आशीर्वादाने झाले असे मानून एकाचे नाव शहाजी तर दुसऱ्याचे नाव शरीफजी ठेवण्यात आले.

२. स्वप्न दृष्टांत

मालोजी व विठोजी आपल्या शेताची राखण करण्यासाठी गेले होते. ती माघ पौर्णिमेची रात्र होती. ते दोघे शेताची राखण आळीपाळीने करित. प्रथम धाकटा बंधू विठोजी झोपला. मालोजी जागत बसला होता. त्याच्या जवळच एक वारुळ होते. त्याला त्यावेळी भास झाला की, त्या वारुळातून भवानी देवीचा सुवर्णकंकणमंडित असा दैदिप्यमान हात बाहेर आला आणि तो हात हलवून देवी स्वतः आशीर्वाद देत आहे.

मालोजीने विठोबास उठवून तो भास सांगितला. विठोबाचा फारसा विश्वास बसला नाही. मग विठोजी जागत बसला नि मालोजी गाढ झोपी गेला. मालोजीला पुन्हा स्वप्नदृष्टांत झाला. त्यात तुळजाभवानीमाता शुभ्र वस्त्र नेसून आली. कपाळावर कुंकवाचा मळवट भरलेला होता. सर्व अलंकारांनी ती सजलेली होती. तिने मालोजीच्या पाठीवर हात मारून त्याला जागे करित ती म्हणाली, “मी तुला सर्वार्थाने प्रसन्न आहे. त्या वारुळात सर्प आहे ते माझे स्वरूप आहे. त्यास नमस्कार करून ते वारुळ खण म्हणजे तुला त्यात द्रव्य सापडेल. ते तू घे. सर्प निघून जाईल, त्याच्या वाटेस जाऊ नको. तुझ्या वंशास सत्तावीस पिढ्या राज्य दिले आहे.” हे स्वप्न मालोजीने विठोबास सांगितले. दोघांनी ते वारुळ खणले. त्यात अमाप धन सापडले.

या अनपेक्षित धनलाभाने दोघा बंधूंना मोठा हुरूप आला. त्यांनी ते द्रव्य श्रीगोंदे येथे शेषाबा नाईक पांडे ह्या जीवलग मित्रांकडे नेऊन ठेवले. तो पिढीजात सावकार होता. नंतर यशावकाश त्या पैशातून मालोजीने एक हजार घोडी खरेदी केली व अनेक बारगीर व शिलेदार नोकरीस ठेवले. अनेक दानधर्मही केले. मंदिरांची डागडुजी केली. तीर्थयात्रेकरूंसाठी तलाव बांधले. अदिलशहाने मालोजी व विठोजीची वाढलेली लष्करी ताकद पाहून स्वारांची मनसब दिली व मालोजीस ‘राजे’ हा किताब दिला. चाकण व शिवनेरी हे किल्ले व त्या सभोवतालचा मुलूख संरंजामादाखल दिला आणि पुणे व सुपे ह्या परगण्याची जहागीरही (मार्च १६०४) दिली.

आता मालोजीराजे यांची योग्यता वाढली. त्यांनी जाधवरावांची कन्या जिजाबाईची आपले पूत्र शहाजीसाठी मागणी केली. दौलताबादला उभयपक्षांची कुटुंबे, आप्त मंडळी आले. खुद्द बादशहाच्या उपस्थितीत शहाजी व जिजाबाई यांचा विवाह मोठ्या थाटामाटाने एप्रिल १६०४ साली पार पडला. मोठी मेजवानी देण्यात आली. मनसब व राजे हा किताब मिळाल्याने मालोजी अतिशय समाधान झाले. शहाजी आपल्या वडिलांबरोबर नेहमी दरबारात जात. मालोजींनी १५ वर्षे दरबारात आपले वजन वाढवले. ते १६१९ साली मरण पावले. वारसा हक्काने सारी दौलत, मनसब व ‘राजे’ किताब शहाजींना मिळाले. त्यावेळी निजामशाहीचा कारभार मलिकंबर पाहात होता.

३. ‘उत शहाजहाँ अित शहाजी है !’

शहाजीराजेचा उदय झाला तो हिंदूंचा नेता म्हणून नव्हे. हिंदू-मुसलमान अशी धार्मिक दरीही त्यावेळी अस्तित्वात नव्हती. मोंगल सैन्याची व मलिकंबरची १६२० मध्ये निकराची लढाई झाली. त्यात शहाजी राजेनी मोठे शौर्य गाजवले, त्यामुळे निजाम दरबारात त्यांचा मोठा दबदबा निर्माण झाला होता. त्यावेळी दिल्ली तख्तावर बादशहा जहांगीर होता व त्याने आपला

पूत्र शहाजहानला दक्षिणेत पाठवले होते. लखुजी जाधवराव त्यावेळी मोंगलांचे चौवीस हजारांचे मनसबदार होते. वयाच्या ८० व्या वर्षी १६२९ ला मलिकांबरचे निधन झाले. आणि इकडे जहांगीर बादशाह पैगंबरवासी झाला. शहाजहान दिल्लीला परतला.

शहाजी राजांनी साबाजी अनंत नामक एका कर्तबगार माणसाच्या मदतीने अल्पवयीन मूर्तिजा निजामशाहाला गादीवर बसवून संपूर्ण निजामशाहीचा कारभार सांभाळला. प्रसंगी लहानग्या मूर्तिजाला मांडीवर घेऊन ते तख्तावर बसत. निजामशाही दरबारात काही प्रसंगी काही मराठे सरदार जाऊन मोंगलांना मिळत आणि एकमेकांविरुद्ध लढत. दौलताबाद येथील भांडणात भोसल्यांच्या हातून लखोजी जाधवांचा मुलगा दत्ताजी मारला गेला आणि जाधवरावांच्या हातून शहाजींचा चुलतभाऊ संभाजी मारला गेला. इतकेच नव्हे तर खुद्द जाधवरावांनी जावयावर म्हणजे शहाजी राजेंवर तलवारीचा वार करून त्यांना जखमी केले. म्हणजे मोंगलांकडून जाधवराव तर निजामाकडून शहाजी राजे लढत होते. मात्र लखुजींना निजामाने बोलावून विश्वासघाताने ठार केले. त्यावेळी त्यांचे दोन मुलगे अचलोजी व राघोजी व नातू यशवंतराव मारले गेले. (१६२९)

या प्रसंगानंतर शहाजी राजांनी निजामशाही सोडून देऊन ते पुण्याला निघून आले. १६३० मध्ये ते मोंगलाकडे जाऊन दोन वर्षांनी पुन्हा निजामशाही वाचवण्यास निजामशाहीत आले. त्यांचा पराक्रम, धडाडी, मुत्सेद्देगिरी साऱ्यांनाच परिचित होता. त्यामुळेच निजामशाही, आदिलशाही, कुतुबशाही, इमादशाही व बरीदशाही व मोंगल या परस्परविरोधी मुसलमान सत्ताधाऱ्यांत त्यांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले होते. अनेकवेळा पक्ष बदलूनही निजामाकडून त्यांना मिळालेली पुणे जहागीर स्वतःकडे कायम ठेवण्यात ते यशस्वी ठरले होते. तत्कालीन हिंदी कवीने एक कवन रचले आहे. त्यात तो म्हणतो, ‘उत शहाजहाँ अित शहाजी है !’ त्याचा अर्थ, ‘दक्षिणोत्तर दोन दिकपाल नियंत्रण करित आहेत. उत्तरेत शहाजहान आणि दक्षिणेत शहाजी.’ असा होतो.

स्वराज्याची पायाभरणी

१. शिवरायांचा जन्म

२४ एप्रिल १६२८ रोजी दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून महाबतरखानाची नेमणूक झाली होती. एक दोन वर्षातच जेमतेम मोंगल दक्षिणेत घुसले. खुद्द बादशहा शहाजहान बऱ्हाणपूर येथे दाखल झाला. या दरम्यान शहाजीराजेची पत्नी जिजाबाई यांना बाळंतपणासाठी सुरक्षित अशा शिवनेरी किल्ल्यावर आणून ठेवण्यात आले. मोठा मुलगा संभाजी तीन-चार वर्षांचा होता तोही बरोबर होता. शहाजीराजेचा जुना मित्र निवासराव तेथे होता. त्याच्यावर रक्षणाची जबाबदारी सोपवून शहाजीराजे विजापूरस गेले. त्यांच्या मागावर असणारे लखुजी जाधवराव शिवनेरीला येऊन आपल्या कन्येला भेटले. पण जिजाबाईंनी ठाम निश्चय केला की, माहेरी जायचे नाही. वडिलांनी आपल्या पतिशी धरलेले वैर त्यांना मुळीच खपले नाही. शिवनेरीच्या शिवाई देवीस जिजाबाईंनी नवस केला की, 'पूत्र झाला तर तूझे नाव ठेवीन.' फाल्गून वद्य तृतीया शके १५५१ म्हणजे इंग्रजी तारीख १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी आपला चरित्र नायक मराठा सम्राट जन्मास आला. जिजाबाईंनी पुत्ररत्न झाल्याचा आनंद सोहळा शिवनेरीवर साजरा केला. शहाजीराजे त्यावेळी विजापुरात होते. त्यांनी शुभवार्ता आणणाऱ्यांवर बक्षीसांची खैरात केली. शिवाई देवीच्या प्रसादाने हा पूत्र झाला असे मानून नवस बोलल्याप्रमाणे या पूत्राचे नाव 'शिवाजी' असे ठेवण्यात आले. जिजाबाई आपल्या पुत्रासह ह्या किल्ल्यात तीन वर्षे होत्या. त्या किल्ल्याच्या डोंगरावर बुध्दविहार होता. त्या बुध्दगुंफेत अनेक बुध्दभिखु रहात होते तर तेथून जवळच असणाऱ्या लेणाद्रीवरही अनेक बुध्दगुंफा होत्या.

त्यानंतरच्या काळात मोगलांनी निजामशाहीची राजधानी दौलताबाद ही जिंकून घेतली. शहाजी राजेनी विजापूरच्या मुहम्मद आदिलशाही संधान बांधले. त्यांनी शहाजीराजांना दक्षिणेकडे पाठवले. बेंगळूर विजापूरच्या हाती आले. ते शहाजीराजांना जहागिर म्हणून देण्यात आले. त्यावेळी शिवाजी सात वर्षांचे होते. जिजाबाईंना सहा मुले झाली पण त्यापैकी फक्त दोनच जगली. मोठा मुलगा संभाजी व दुसरा शिवाजी. शहाजीराजांची दुसरी पत्नी तुकाबाई. ही पोगरवाडीकर बाजी मोहित्यांची कन्या. त्यांचा मुलगा व्यंकोजी. हाच पुढे तंजावर संस्थानचा संस्थापक बनला.

शिवाजी बारा वर्षांचे होईपर्यंत बेंगळूरला शहाजी राजांपाशीच होते. त्यावेळी असे ठरले की, पुण्याच्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्यासाठी जिजाबाईंनी शिवाजींना घेऊन पुण्यास जावे. त्यांच्याबरोबर शहाजीराजेनी बाळकृष्ण मुजुमदार, शामराव निलकंठ, सोनोपंत डबीर, रघुनाथ बल्याळ, कोरडे, सबनीस हे अष्टप्रधान मंडळ पुण्यास पाठवून दिले. बेंगळूरला शहाजीराजे स्वतंत्र राजाप्रमाणे वागत. हे राजेशाही वैभव शिवाजी महाराजांनी बालवयात उपभोगले. शहाजीराजेनी आपल्या पुत्रास पुण्यास पाठवताना त्यांच्या तैनातीस एक हजाराची पागा बनवून त्यावर सिद्दी हिलाल या विश्वासू मुस्लिम सेनापतीस नेमले.*

२. स्वराज्याचा संकल्प

पुण्याच्या जहागिरीचा परिसर उत्तरेकडील जुन्नरपासून दक्षिणेकडील वाईपर्यंत पसरलेला होता. त्यात चाकण, सुपा, बारामती आणि इंदापूर या गावांचा समावेश होता. पुण्यात मुख्य ठाणे होते. पूर्वी पुण्यास पुणेवाडी किंवा पूनक म्हणत. तेथे शिवाजी महाराजांसाठी वाडा बांधला. त्यालाच लालमहाल म्हणत. थोड्याच काळात मावळ प्रदेशात सुव्यवस्था प्रस्थापित झाली. मावळ म्हणजे दोन डोंगरांतील खोरे. एकेका मावळात पन्नास साठ खेडी वसत. त्यात वास्तव्य करणारे ते मावळे. प्रत्येक मावळ्यात एक देशमुख असे. तोच मावळांत अनियंत्रित सत्ता गाजवे. या देशमुखांत नेहमी भांडणे, हेवेदावे, मारामाऱ्या ठरलेल्या. या मावळ प्रदेशातच तानाजी मालुसरे, सूर्याजी काकडे, येसाजी कंक, बाजी पासलकर, बाजी जेधे अशी नररत्ने जन्मली. शिवाजी महाराजांचे हे सारे साथीदार बनले. या काळात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य कारभारासाठी महत्त्वपूर्ण धडे घेतले. त्यांना हिंदी, उर्दू, फारसी भाषांचेही ज्ञान होते. त्यांना उत्तम लिहीता-वाचता येत होते. 'ते आपल्या अधिकाऱ्यांना स्वदस्तुराची पत्रे लिहीत असत.' असे त्यावेळच्या डच, इंग्रज, पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांनी लिहून ठेवले होते.

त्यावेळी त्यांच्या जहागिरी भोवतालचे जहागिरीदार, किल्लेदार सत्ताधारी बनले होते. विजापूरचे राज्य बुडवण्याच्या मागे मोंगल लागले होते. त्यामुळे विजापूरच्या बादशहाने मोंगलांना कडवा प्रतिकार सुरु केला. या संधीचा पुरेपुर फायदा शिवाजी महाराजांनी उठवला. प्रथम त्यांनी बारा मावळ ताब्यात घेतले. त्यात नाणे, हिरडस, पवन, अंदर, गुंजाण, हिंजण, कर्यात, मुठेखोरे, मुसेखोरे यांचा समावेश होता. रोहिडेश्वराच्या डोंगरावर शिवाजी महाराजांनी हजार बाराशे मावळे जमवले. तेथे रोहिडेश्वराच्या शिवपिंडीवर तलवारीने आपल्या बोटावर चीर करून रक्ताचा अभिषेक केला.

रक्त हा वाहता आत्मा आहे. रक्ताचा थेंब न थेंब या स्वराज्यासाठी सांडण्याचा तो सर्व मावळ्यांचा संकल्प म्हणजे स्वराज्याचे लाल सूर्यबिंब भारताच्या क्षितीजावर उगवल्याचे सुचिन्ह होते. स्वराज्याचे निशाण फडकले. पुन्हा एकदा मराठ्यांच्या साम्राज्याची भारताच्या * (शककर्ता शिवाजी- सरदेसाई, पृष्ठ २१)

इतिहासात पायाभरणी झाली. कारण ते राज्य व्हावे ही ईश्वर इच्छा होती. निसर्गाची मागणी होती.

३. स्वराज्याची उभारणी

शिवाजी महाराजांच्या या स्वराज्य स्थापण्याच्या संकल्पाला संकुचित दृष्टीच्या कारभान्यांनी विरोधही दर्शवला. 'असे प्रकार धोकादायक आहेत. ही पुंडाई बरी नव्हे, हे ढंग सोडून घाल तर तुमच्या बापाचे व तुमचे हित आहे. विजापूरच्या बादशहाला हे कळले तर त्याचे परिणाम फार वाईट होतील ही गोष्ट विसरू नका. आपण हे प्रकार बंद केले नाहीत तर आपली पुण्याची जहागिरीही राहणार नाही याचा विचार करा.' महाराजांचे स्वराज्याचे स्वप्न, त्याची ताकद, त्याचं भवितव्यातील स्वरूप याविषयीची दूरदृष्टी त्यांच्या जवळ नसल्याने त्यांनी महाराजांना स्वराज्याच्या संकल्पापासून दूर रहाण्याचा सल्ला दिला होता परंतु शिवाजी महाराजांनी त्या वडिलधान्यांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला की, 'वडिलांनी जे कमविले ते खात बसणे हे ऐदीपणाचे काम आहे. स्वतःच्या पराक्रमाने दौलत मिळविणे हे आपले कर्तव्य आहे असे मी समजतो. जन्माला येऊन काहीतरी नवीन संपादन केले नाही तर आपले जीवन व्यर्थ होय. आमचे सर्व प्रयत्न जनतेच्या कल्याणाकरिता आहेत. परमेश्वर आम्हास निश्चितपणे सहाय्य करील अशी माझी श्रद्धा आहे.' मात्र तरीही शिवाजी महाराजांची स्वातंत्र्य प्रीती व धाडस त्या मंडळींना हितावह वाटत नव्हती. इतकेच नाही तर शहाजी राजेंकडे तशी तक्रारही या मंडळींनी केली व स्वराज्याच्या द्वारातून ते तनमनाने मागे फिरले. त्यानंतर लौकरच ते कालवश झाल्याने शिवाजी महाराजांनी स्वतःच जहागिरीचा कारभार बघण्यास सुरुवात केली. मावळ्यांचे दारिद्र्य दूर करण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांना संरक्षण दिले. मावळ्यांना स्वसंरक्षणार्थ तलवारी, मुखंड यांच्याशी सामोपचाराने चर्चा केली. तानाजीसारख्या लढवय्या मावळ्यांच्या सहाय्याने किल्लेदाराचे मन वळवून तोरणा किल्ला ताब्यात घेतला. त्याची डागडुजी सुरु केली नि स्वराज्याचे तोरण बांधले.

तोरण्याशेजारी एक नवा किल्ला बांधला. त्याला राजगड नाव दिले. शिवाजी महाराज हे पूर्णपणे जाणून होते की, आपले हे उपद्व्याप विजापूरकरांच्या कानावर जाणार त्यामुळे त्यांनी एक खलिता पाठविला, 'आम्ही हे सारे करीत आहोत ते बादशहाच्या हितासाठीच. मावळ खोऱ्यातील देशमुख व जमीनदार हे उन्मत्त झाले आहेत. त्यांना वठणीवर आणण्यासाठी व सरकारी खंडाची नीट वसुली करण्यासाठी हे गड आम्ही ताब्यात घेत आहोत. या भागात बरीच अंदाधुंदी आहे. तिला पायबंद घालण्याकरिता आम्ही हे पाऊल उचलले आहे.' असा खुलासा व समर्थन जरी शिवाजी महाराजांनी केले तरी विजापूर दरबाराच्या कारभान्यांच्या चाणाक्ष नजरेतून काही संशयास्पद गोष्टी सुटलेल्या नव्हत्या. पण विजापूर दरबारात शहाजी

राजेंचे जबरदस्त वजन असल्यामुळे त्यांना उघडपणे काही बोलताही येईना.

शिवाजी महाराजांचे वय त्यावेळी अवघे चौदा-पंधरा वर्षांचे होते. पण ते पदरच्या माणसांशी ममतेने वागत. त्यांच्या मनात जातीभेद, धर्मभेद, गरीब, श्रीमंत असा भेदभाव नव्हता. हा श्रेष्ठ तो कनिष्ठ असा फरक ते कधी करीत नव्हते. त्यामुळे ज्याला त्याला वाटू लागले की, हा धनी परम दयाळू व उदार आहे. आपले हित पाहणारा आहे. त्याच्याशी इमान राखले, त्याच्या आज्ञेत राहिले तर आपले कल्याणच होईल. अडाणी, बावळट दिसणारी अठरा पगड जातीची मावळ प्रांतातीलही माणसं मोठी प्रामाणिक व जीवाला जीव देणारी होती. त्याच्याबरोबर महाराज रानावनातून फिरत, गावोगावी हिंडत. त्यामुळे दऱ्या, खोऱ्या, जंगलातील रस्ते, चोरवाटा, पाऊलवाटा, भुयारे या गोष्टी महाराजांना चांगल्याच परिचित झाल्या. त्यांच्याविषयी महाराजांना अभिमान निर्माण झाला. पुढे याच मावळ्यांनी मोठमोठ्या कामगिऱ्या अतिशय इमानाने मर्दुमकीने पार पाडल्या. प्राणाची आहुती द्यायलाही त्यांनी मागेपुढे पाहीले नाही.

मुसलमानांच्या ताब्यात सहाद्रीच्या रांगा होत्या पण त्यावर त्यांना हवा तसा अंमल बसवता आला नव्हता. तो जर आपल्या ताब्यात घेतला, कोटकिल्ल्यांचा बंदोबस्त चांगला ठेवला, तेथील किल्ले आपल्या ताब्यात ठेवले, नवे बांधले तर सभोवतालचा मुलूखही सहजच हातात येईल. मग बिकट किल्ल्यांच्या सहाय्याने शत्रूशी थोड्याशा मावळ्यांच्या सहाय्याने दीर्घकाळ झुंझता येईल, प्रसंगी किल्ल्यात लपून स्वसंरक्षण करता येईल. आपल्या जहागिरीतील व आसपासच्या देशमुखांवरही जरब ठेवता येईल. असा विचार करून महाराज काही किल्ले हस्तगत करण्याच्या तयारीला लागले.

तोरणा किल्ल्याच्या आग्नेयेस पाच कि.मि. वर मुरबाद (मुद्रोदेव किंवा दुरजादेवीचा डोंगर) नावाचा डोंगर चांगला आहे असे पाहून तेथे वस्ती करून किल्ला बांधण्याचे काम महाराजांनी झपाट्याने सुरु केले. त्या डोंगरास तीन सोंडा किंवा माच्या होत्या, त्यास तटबंदी केली. मुख्य किल्ल्यास राजगड असे नाव दिले. या किल्ल्याचे बांधकाम सुरु असतानाच ते बंद करण्याविषयी आदिलशहाने हुकूम पाठविला व त्याचा जाब कर्नाटकात शहाजीराजेंनाही विचारण्यात आला. त्याला जबाब देताना शहाजीराजेंनी 'जहागिरीच्या सुधारणेसाठी किंवा सुरक्षिततेसाठी तो ही कामे करीत असावा मात्र त्याला तसे मी सांगितलेले नाही किंवा त्याने मला तसे विचारले नाही शिवाय माझे सारे कुटुंब बादशहाचे इनामी नोकर आहे. त्यामुळे सरकारने मनात विकल्प आणू नये.' असे उत्तर शहाजीराजेंनी पाठवले.

महाराजांनी पुण्याजवळील कोंडाणा किल्लाही उघडपणे युध्द न करता किल्लेदारास लाच देऊन बेत सिध्दिस नेला. कोंडाणा हाती आल्यावर त्यांची नजर पुरंदर किल्ल्याकडे वळली. तो समोपचाराने व युक्तीने घेतला. अशा रितीने तोरणा, कोंडाणा, पुरंदर हे तिन्ही किल्ले रक्ताचा

थेंबही न सांडता पदरात पाडून घेतले. त्यामुळे सुपे, इंदापूर परगण्याच्या बळकटी आली. त्यानंतर विसापूर, तिकोना, लोहगड व राजमाची हे पुणे परगण्याच्या वायव्येकडील किल्ले महाराजांच्या ताब्यात आले. यातूनच स्वराज्याचा पाया दिवसेंदिवस भक्कम बनत होता.

एकीकडे स्वराज्य उभारण्यासाठी एकामागून एक गड सर करण्याचे कार्य सुरु होते तर दुसरीकडे महाराजांचे रयतेच्या सुखदुःखाकडेही बारीक लक्ष होते. महाराजांनी शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, जनावरे यासाठी पैसा दिला. गरीबाला धान्य दिले व ते हळूहळू वसुल केले. जमीनीचे उत्पन्न वाढवले. पड जमिनी लागवडीखाली आणल्या. त्यामुळे महाराजांचे धैर्य, त्यांचे चातुर्य व राज्यकारभारतील कुशलता पाहून रयतेच्या मनात त्यांच्याबद्दल आपुलकीची भावना निर्माण झाली. त्यांच्याकडे नोकरीस राहण्यासाठी पुष्कळ लोक तयार झाले. महाराजांनी त्यांची जात किंवा धर्म पाहीला नाही तर त्याचे चारित्र्य व कर्तबगारी पाहीली. त्यामुळे अनेक मुसलमानांनीही त्यांची चाकरी एकनिष्ठेने केली. प्रत्येकाच्या अंगच्या गुणांचे योग्य चीज करून त्याला योग्य अशा हुद्यावर महाराजांनी नेमले. कोणी पेशवा बनला, कोणी मुजुमदार, कोणी डबीर तर कोणाला सबनीस केले तर कोणाला लष्करावर सरदार केले. हे फक्त मराठा सम्राटच करू शकला.

४. पुरंदर जिंला

पुरंदर किल्ल्यावर नीलकंठ नाईक नावाचे ब्राह्मण किल्लेदार होते. विजापूरच्या बादशहाचे ते आवडते व विश्वासू अधिकारी होते. त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या तीन मुलांत भांडणे सुरु झाली. दोन धाकटे बंधू शिवाजी महाराजांकडे तक्रार घेऊन आले. महाराजांनी दोघांची बाजू ऐकून घेतली व म्हणाले, “तुमची बाजू मी ऐकली. आता तुमच्या वडील बंधूचे म्हणणे ऐकल्याशिवाय मला न्याय देता येणार नाही.”

महाराज आपल्या लोकांसह किल्ल्यावर गेले. थोरला मुलगा आपला हेका सोडेना, त्याला कैद केले, किल्ला ताब्यात घेतला मग त्या तिघांनाही वडिलोपार्जित उत्पन्न समान पध्दतीने तिघांना वाटून दिले. अशारितीने तोरणा, कोंडाणा, पुरंदर हे तिन्ही किल्ले रक्ताचा थेंबही न सांडता त्यांनी हस्तगत केले.

५. कल्याणचा खजिना लुटला.

महाराजांच्या स्वराज्याची व्याप्ती वाढत गेली होती, तसतसे किल्ल्याची डागडुजी, नवे किल्ले बांधणे, शस्त्रखरेदी, सैनिकांचा पगार यासाठी पैशाची आवश्यकता भासू लागली. याच कालावधीत गुप्तहेरांनी बातमी आणली की, सरकारी खजीना कल्याणहून विजापूरला रवाना होत आहे. त्यावेळी कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद वाईमार्गे चालला होता. महाराजांनी तो खजिना लुटण्याचे ठरवले. तीनशे स्वार आणि काही मावळे बरोबर घेऊन महाराजांनी खजिना घेऊन जाणाऱ्यांवर हल्ला केला. असा हल्ला कोणी ना कोणी करतोच म्हणून याविषयी सुभेदार मुल्ला

अहमद जागृत होताच. त्यानेही निकराने झटापट केली त्यात महाराजांकडील पाच-दहा लोक ठार झाले, वीस-पंचवीस जखमी झाले. मुल्लाकडीलही काही दगावले, पाचपन्नास जखमी झाले. लुटलेला सारा ऐवज महाराजांनी तात्काळ राजगडावर नेऊन ठेवला.

महाराजांनी आपल्याकडील जे मरण पावले त्यांच्या घरी जाऊन सांत्वन केले. त्यांच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी घेतली. तरुण मुले होती त्यांना नोकरीत घेतले. ज्यांनी मर्दुमुकी बजावली त्यांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे इनाम देऊन प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे समस्त मावळ्यांमध्ये अशी चर्चा सुरु झाली की, हा राजा उदार आहे, दयाळू आहे, गुणांची बूज राखणारा आहे. याची सेवा-चाकरी इमानाने केली तर फुकट जाणार नाही. त्यामुळे महाराजांच्या पदरी असणाऱ्या अठरा पगड जातीच्या लोकांतील हरुप आणि उत्साह वाढतच गेला. त्यांच्या पदरी मुसलमानही होते. त्यांची निष्ठा काही कमी झाली नव्हती. त्यांच्याही दृष्टीने सर्वधर्मसमभाव बाळगणारा हा कल्याणकारी राजा होता. तो फक्त रयतेचा होता नि रयत त्याची होती. ❀कारमा दि गर्दा याने पोर्तुगीज भाषेत शिवचरित्र लिहिले आहे. त्यात तो म्हणतो, ‘शिवाजीने प्रथम रयतेला अभय दिले.’

कल्याणचा खजिना लुटल्यावर सुभेदार मुल्ला संतापला. महाराजांनी आबाजी सोनदेवला अचानक छापा घालण्यासाठी पाठवले. आबाजी सोनदेवने एकाएकी छापा घालून मुल्लाला बंदिवान बनवले. महाराजांना हे वर्तमान समजल्यावर खूप आनंद झाला. मुल्लाला त्यांनी कैदेतून मुक्त केले. त्याला आदरपूर्वक विजापूरला पाठवले.

६. स्त्रियांचे चारित्र्य रक्षण

महाराज स्वतः कल्याणला आल्यावर आबाजीने महाराजांकडे अर्ज केला की, ‘लढाईत एक अति लावण्यावती स्त्री सापडली आहे ती महाराजांच्या सेवेस योग्य होईल.’ त्यावर महाराजांनी त्याला आज्ञा केली की, ‘जी सुंदर स्त्री तुम्ही ठेवली आहे ती सभेत घेऊन या.’

कारभारी सोनदेवला वाटले. राजाच जर या स्त्रीच्या मोहात पडला तर पुढे आपल्याला बरीच कामे तिच्यामार्फत करून घेता येईल. पण हा डाव त्याच्यावरच उलटला. कारभार्याने तिला चांगले नटवून सभेत आणले. महाराज तिला पाहून हसले आणि म्हणाले “ह्या बाईसारखे आमच्या मातुश्रींचे लावण्य असते तर आमचेही रूप हिच्यासारखे झाले असते !” हे ऐकून दरबारातील सगळ्या लोकांस आश्चर्य वाटले. त्यांच्या निग्रही वृत्तीचे साऱ्यांना नवल वाटले. चारित्र्यसंपन्न राजाबद्दलचा त्यांच्या मनातला आदर आणखी दुणावला. ती स्त्री होती कल्याणच्या सुभेदाराची सून. तिचा सासरा विजापूरला गेला होता. तिला वस्त्रालंकार देऊन मोठ्या इतमानाने महाराजांनी तिलाही तिकडे पाठवून दिले.

इकडे आबाजी सोनदेववर महाराज संतापले. महाराज म्हणाले ‘आबाजी तुमच्याकडून अशी अपेक्षा केली नव्हती. तुम्हाला आम्ही समजलोच नाही. परस्त्रीला मला अर्पण करता.

हीच का तुमची नीती ! हेच का तुमचे चारित्र्य ! या कृत्याने तुम्ही स्वतःला मोठा कलंक लावून घेतला आहे. तो कदापि पुसला जाणार नाही.’

✽(पु.ग.सहस्रबुध्दे, महाराष्ट्र संस्कृती पृष्ठ४०५)

आबाजी सोनदेव थरथर कापू लागला. महाराज आता कोणती शिक्षा देतात, हात-पाय तोडणार की डोळे काढणार ! तो सभेत उभा होता. महाराजांनी एक आज्ञापत्र काढले, ‘लढाईच्या प्रसंगी किंवा इतर वेळी स्त्रियांशी मग त्या कोणत्याही जाती-धर्माच्या असोत बेअदबी वर्तन करू नये. तसे करणाऱ्यास जबर शासन केले जाईल.’

शत्रू पक्षाची स्त्री ताब्यात आल्यावर तिला आपल्या अंतःपुरात, जनानखान्यात नेण्याची त्यावेळची पध्दत महाराजांनी बंद केली. त्यामुळे मुस्लीमांनाही महाराजांबद्दल मोठा आदर वाटू लागला. हा राजा आदर्श आहे नि असामान्य चारित्र्याचा आहे याबद्दल खात्री पटली.

७. कोणगावर स्वारी

कोणत्याही बाबतीत कोणगावरही जुलूम होईनासा पाहून कल्याणच्या दक्षिणेकडील लोकांनाही महाराजांनी इकडे येऊन सिद्दीच्या ताब्यातून आपणाला मुक्त करावे असे वाटू लागले. सिद्दी हा आफ्रिकेतून आलेला होता. तो प्रबळ होता. त्यावेळी कोकणातील हबश्यांच्या नोकरीस सोडवळेकर आणि कोडवळेकर असे दोन मराठे जमेदार होते. त्यांनी महाराजांना निरोप धाडला की, ‘आम्हाला या हबश्याच्या ताबेदारीचा वैताग आला आहे. आपली स्वारी कोकणात यावी म्हणजे आम्ही तळा व घोसळा हे किल्ले आपणास घेऊन देतो त्यामुळे आपणास पुष्कळ प्रांत साधण्यासारखा आहे.’

कोकणातील लोकांची अनुकूलता पाहून महाराज कोकणात गेले. त्यांनी तेथील तळा व घोसला दोन किल्ले व सुरगड किल्ला ताब्यात घेतला व तेथे आपला अंमल बसवला. महाराजांनी बीरवाडी आणि लिंगाणा किल्ला बांधला. पुढे त्यात बदल केले, अधिक मजबूत केला नि नाव दिले रायगड. याप्रमाणे कुलाबा प्रांताचा पूर्वभाग महाराजांच्या सत्तेखाली आला.

८. पित्याचे प्राण शिवाजी स्वराज्य?

महाराजांनी कल्याणचा खजिना लुटला अशी बातमी विजापूरला पोहचल्यावर विजापूरच्या बादशहाच्या दरबारात एकच खळबळ उडाली. त्यापाठोपाठच महाराजांनी कांगोरी, तिकोना, भोरप, लोहगड व राजमाची किल्ले कब्जात घेतल्याच्या वार्ताही धडकल्या. दरबारातल्या मुत्सद्यांनी, शिवाजीचा बंदोबस्त त्वरीत केला नाही तर हे संकट वाढत जाणार असा इशारा दिला. त्याबद्दल शहाजीराजेना जबाबदार धरून बादशहाने त्यांना खलिता पाठवून जाब विचारला. त्यावर कर्नाटकच्या मोहिमेवर असणाऱ्या शहाजीराजेनी रोखटोप उत्तर पाठवले की, ‘माझा मुलगा माझ्याशी पत्रभावाने वागत नाही. तो काय करतो हे आपणास मुळीच माहीत नाही. माझा पुत्र बेईमान झाला असे बादशहांना वाटत असेल तर त्याचा खुशाल बंदोबस्त

करावा.’ या उत्तरावर बराच खल झाला. बादशहास काहींनी सल्ला दिला की, शहाजीराजे लिहितात तसे नाही. त्यांना आपला पूत्र शिवाजी काय करीत आहे याची पुरेपूर जाणीव आहे पण ते त्याचा बंदोबस्त करीत नाहीत. सबब त्यांनाच कैदेत टाकल्याखेरीज शिवाजी वठणीवर येणार नाही. या दरम्यान शहाजीराजेचे जीवलग स्नेही रणदुल्लाखान यांचा मृत्यू झाल्याने शहाजीराजेची बाजू घेणारा विजापूर दरबारात कोणी राहिला नव्हता. त्यामुळे शहाजीराजेचा द्वेष करणाऱ्यांनी शहाजीराजेच्या विरोधात उठाव केला. त्याच दरबारात एक मातबर मराठा सरदार होता. तो म्हणजे बाजी घोरपडे! त्यानेही शहाजीराजेच्या विरोधात भूमिका घेतली. इतकेच नव्हे तर त्याने शहाजीराजेना अटक करण्याचा विडाच घेतला.

विजापूरचा महंमद अदिलशहा १६२६ ला तख्तावर आला तेव्हा प्रथम त्याने आपल्या वडील भावाचे डोळे काढले व इतर भावांची बोटे तोडून त्यांना लुळे-पांगळे बनवले. मोंगल सरदार आसफखान याने विजापूरला वेढा घातला तेव्हा सरदार मुराररावाने मोठा पराक्रम गाजवला नि मोंगलाना पिटाळून लावले. त्यानंतर शहाजहान बादशहाने महाबतखानास विजापूरवर चाल करून पाठवले. त्यावेळी शहाजीराजे यांनी अतुलनीय पराक्रमाने महाबतखानाचा पराभव केला. सुलतानाला असे वाटू लागले की आपलेच सरदार मुरारराव आणि दिवाण खवायखान हे अधिक प्रसिध्द पावू लागले आहेत ते एकदिवस आपल्यालाही भारी ठरतील या शंकेने सुलतानाने या दोघांनाही ठार मारले.

नंतर काही दिवसांनी शहाजीराजेबद्दलही त्याला संशय येऊ लागला. त्यामुळे बाजी घोरपडे व मुस्ताफाखान यांच्यामार्फत शहाजीराजेना कैद करण्याचे ठरवले. शहाजीराजे यांच्याबरोबर उघडपणे समरांगणात लढून त्यांचा पराभव करून त्यांना कैद करणे मुस्ताफाखान किंवा बाजी घोरपडे यांना अशक्य होते. जो शूर सेनानी मोंगलासारख्या बलाढ्य शत्रूला पुरून उरला होता त्याचा पराभव करणे आदिलशहाला शक्य नव्हते त्यामुळे बाजी घोरपडेच्याने वेगळीच शकल लढवली. त्याने त्यांना मेजवानीस येण्याविषयी आमंत्रण दिले. ते स्वीकारून शहाजीराजे त्यांच्या घरी गेले. तेव्हा घोरपडेच्याने आपला वाडा दाखवण्याचे निमित्त करून त्यांना तेथे पकडून विजापूरला पाठवून दिले.

विजापूर दरबाराने शहाजीराजेना देहांत शासन करावे असा विचार चालवला. शेवटी असे ठरले की, शहाजी राजास भिंतीत चिपून ठार मारण्याची दहशत घालावी म्हणजे ते आपल्या पूत्राला ताळ्यावर आणतील, आदिलशहाने शहाजीराजेना एक पत्र लिहायला भाग पाडले की, ‘तुम्ही एकदम विजापूरला निघून यावे व पातशहाचे जे किल्ले, कोट वगैरे बळकावले असतील ते त्यांच्या स्वाधीन करावे. तुमच्यामुळे त्यांची माझ्यावर अतिशय इतराजी झाली आहे.’

शिवाजी महाराज या पत्रामुळे चिंताग्रस्त झाले. बाजी घोरपडेच्याने आपल्या पित्यास दग्याने पकडून विजापुरास आणले म्हणून हा दुर्धर प्रसंग आपल्या पित्यावर ओढवला याचा

भयंकर राग त्यांना आला. एकीकडे आपल्या पित्याचे प्राण आणि दुसरीकडे स्वराज्य यापैकी काय निवडावे? बापाला कैद करणारे, भावांचे डोळे काढणारे, त्यांना ठार करणारे, त्यांचे हात-पाय तोडणारे मोंगल, निजाम या मुसलमानांत नि आपल्यात काय फरक? या विचारांनी शिवाजी महाराज बेचैन झाले. सर्वांशी सल्लामसलत करून त्यांनी पत्रोत्तर पाठवले 'आम्ही तिकडे आल्याने काही एक उपयोग नाही. घेतलेले किल्ले, कोट, प्रांत सोडून द्या म्हणून बादशहा सांगू लागले तर आम्ही त्याला राजी नाही.'

या उत्तरामुळे बादशहाने शहाजींना शिक्षा करण्याचे ठरवले. या संकटप्रसंगी शिवाजी महाराजांनी पितृसंकट निवारण्यासाठी जी अजब युक्ती योजली त्यावरून त्यांच्या अंगची अप्रतिम धूर्तता व कल्पकता याचा प्रत्यय येतो.

या साऱ्या धामधुमीत महाराजांनी एक पथ्य पाळले होते की त्यांनी मोंगलांना डिवचले नव्हते किंवा त्यांच्या प्रांतात काही उपद्रव केला नव्हता. उलट विजापूरकरांना नामशेष करण्याचे मोंगलांनी ठरवले होते. तेव्हा शिवाजी महाराजांचे उपद्रव्याप त्यांच्या पथ्यावरच पडणारे होते. पण विजापूरवर स्वारी करून शहाजीराजांना मुक्त करण्याइतके सामर्थ्य महाराजांना अजून प्राप्त झाले नव्हते. शेवटी त्यांनी दिल्लीच्या शाहजहाने बादशहाचा शह विजापूर दरबारात द्यावयाचा ठरविला. त्यांनी गोपीनाथ पंत नावाच्या वकिलास खलिता देऊन त्यांना दक्षिणेचा सुभेदार राजपुत्र मुरादबक्ष यांच्याकडे पाठवले. शहाजीराजांची सुटका झाल्यास आपण आपल्या सैन्यासह मोंगल सम्राटाच्या सेवेत येण्यास तयार आहोत असे कळवले. मुरादबक्षने शिफारसीसह तो खलिता शहाजहान बादशहाकडे पाठविला. बादशहाला आनंद झाला. शहाजीराजे व शिवाजी जर आपल्याला मिळाले तर विजापूरचे राज्य आपणाला सहज प्राप्त होईल असा विचार करून शहाजाहाने शिवाजी महाराजांची विनंती तात्काळ मान्य केली. १६४९ मध्ये बादशहाने विजापूरकरांस असा खलिता पाठविला की, 'शहाजीराजे भोसले यास कोणत्याही प्रकारचे शासन न करता सोडून द्यावे.'

इकडे महाराजांना ऑगस्ट १६४९ महिन्यात मुरादबक्षच्याद्वारे असा खलिता पाठवला की, 'शहाजी राजांचे पूर्वीचे गैरवर्तन मनात न आणता त्यांना आमच्याकडे नोकरीस ठेवण्यास आम्ही राजी आहोत व तुम्हासही पाच हजार स्वारांची मनसब देण्यास तयार आहोत, तरी तुम्ही आपल्या वडिलांस व इतर नातलगांस घेऊन दरबारी रजू व्हावे.' त्यानंतर ऑक्टोबर महिन्यात शहाजी राजांनाही तसा खलिता गेला. मोंगल बादशहाची अवज्ञा करण्याचे धाडस आदिलशहा करू शकत नव्हता म्हणून त्याने शहाजीराजांना मुक्त केले पण विजापूर सोडून जाण्यास सक्त मनाई केली. पण कर्नाटकात बादशहाचा अंमल नाहीसा होऊ लागला म्हणून शहाजीराजेना पुन्हा तिकडे पाठवावे लागले.

कर्नाटकात पाऊल टाकताच शहाजीराजांनी शिवाजीमहाराजांना पत्र लिहिले की,

'आम्हाला दगा करून कैद करून जीवावर उठलेल्या बाजी घोरपड्यास शिक्षा करा.' १६४९ ते १६५३ ही चार वर्षे शहाजी राजेना विजापूरतच अडकून रहावे लागले. या काळात महाराजांनाही तिकडच्या मुलखात काही एक उपद्रव केला नाही. त्या काळात महाराजांनी काबीज केलेल्या किल्ल्यांची डागडुजी करून व नीट व्यवस्था केली. हाती आलेल्या प्रांतात जमाबंदीची शिस्त लावली.

या साऱ्या धामधुमीच्या काळात महाराजांचे श्रद्धास्थान संत तुकारामांची विरोधकांनी हत्या केल्याचा दाट संशय आहे. महाराजांच्या जहागिरीत घडलेल्या या घटनेची नोंद, प्रतिक्रिया जाणीवपूर्वक ऐतिहासिक नोंदीतून वगळली आहे असे वाटते.

९. 'तुम्हा सदेह वैकुंठाला गेला हे शिवाजीपत ?'

देहूचे संत तुकाराम हे शिवाजीमहाराजांच्या पुणे जहागिरीतले. त्यांच्या भजन कीर्तनाचे कार्यक्रम ठिकठिकाणी होत. जिजामाता व शिवाजीमहाराज काही वेळा त्याला उपस्थित रहात. तुकारामांच्या उज्वल आचरणामुळे ते महाराजांना परम वंद्य वाटत आणि म्हणूनच त्यांची बोधवाणी श्रवण करण्यास ते सर्वदा उत्सुक असत. त्यापूर्वीच्या मुकुंदराज, नामदेव, एकनाथ अशा संतमंडळींचा चरित्रमहिमा महाराज जाणून होते. त्याचप्रमाणे समकालिन मुक्तेश्वर, वामनपंडित, जयरामस्वामी, रंगनाथस्वामी, याकूबबाबा, मौनीमहाराज, केशवस्वामी, आनंदमूर्ती यांची कीर्ती व काही कवनेही त्यांना परिचित होती. त्याकाळच्या कीर्तनकारांत देहूचे तुकारामबाबा अग्रणी होते. ते पराकष्टेचे भाविक व प्रेमळ भगवत भक्त होते. त्यांची वाणी प्रासादिक होती व ते तळमळीने कीर्तने सांगत. लोहगावास त्यांचे कीर्तन चालू असताना महाराज आपल्या लोकांबरोबर गेले. तल्लीन होऊन टाळमृदुगांच्या गजरात सारे विसरून गेले. विठ्ठलावाचून या जगात दुसरे काहीच थोर नाही, आपल्या जीविताचे सार्थ ज्याला करायचे असेल त्याने विठ्ठलभक्तीचा सोपा मार्ग स्वीकारावा असे तुकोबांनी सांगितले. ऐहिक वैभव व ऐश्वर्याची अस्थिरता व क्षणभंगुरता या विचारांचा परिणाम महाराजांवर झाला. त्या कीर्तनामुळे महाराज रानात एकांती बसून चिंतन करू लागले. ते पाहून कारभारी मंडळी व खुद्द जिजाबाईना चिंता वाटू लागली. जिजाबाई पालखीत बसून लोहगावला आल्या. तुकारामबोवांना त्यांनी विनंती केली, 'राज्यसाधनाचा त्याग करून विरक्त न होण्याचा बोध करावा.' त्याप्रमाणे तुकारामबोवांनी 'संसारत राहून नीतीने वागणे, परोपकार करणे, विपन्न जनांना संकटमुक्त करणे ही देखील पांडुरंगाची सेवा आहे.' असा उपदेश केला. 'राजा जर सदाचारी व प्रजापालनबध्द असेल तर त्याच्या हातून लोककल्याण होऊ शकते.' असे सांगितले. मग महाराजांच्या बुध्दीचा निर्धार झाला नि ते स्वस्थानी परतले व स्वराज्य पुन्हा स्थापण्याच्या कामी लागले.

तुकाराम बाबांवर महाराजांची श्रद्धा होती. अशा महासाधुचे सान्निध्य आपणास

घडावे व त्यांचा उपदेश ऐकावा अशी एकदा त्यांना तीव्र इच्छा झाली. त्यांनी त्या आशयाचे एक पत्र एका कारकुनाकडे दिले. आणावयाला एक घोडा, छत्री वगैरे सरंजाम त्यांच्याबरोबर दिला. तुकारामांनी ते पत्र वाचून उत्तरा दाखल काही अभंग लिहून पाठवले त्यापैकी दोन अभंग पुढीलप्रमाणे -

हेत लागला आमुचिये भेटी | पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर
याचे हे उत्तर ऐके गा भूपति | लिहितो विनंती हेताची हे
अरण्यवासी आम्ही फिरो उदासीन | दर्शन हे हीन अमंगल
वस्त्राहीन काया झालीसे मल्लीन | अन्नरहीत जाण फळाहारी
रोड हातपाय दिसे अवखळा | काय हा सोहळा दर्शनाचा

तुका म्हणे माझी विनंती सलगीची | वार्ता हे भेटीची करु नका
तुम्हापाशी आम्ही येऊनिया काय | वृथा आहे शीण चालण्याचा
मागावे अन्न तरी भिक्षा थोर | वस्त्रासी हे थोर चिंध्याबिंदी
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण | वरी आवरण आकाशाचे

तेथे काय करणे कवणाची हे आस | वाया होय नसे समाधान
राजगृहा यावे मानाचिये आसे | तेथे काय वसे समाधान
रायाचिये घरी भाग्यवंता मान | इतरां सन्मान नाही तेथे
देखोनिया वस्त्रभूषणाचे जन | तात्काळ मरण येते आम्हा
एकोनिया मनी उदास व्हाल जरी | तरी आम्ही हरिउपेक्षीना

अशा या निस्पृह आणि निरअपेक्ष वृत्तीच्या संताच्या पत्रोत्तराने शिवाजी महाराजांना वाईट वाटले नाही. उलट तुकाराम महाराजांविषयीची आदर व भक्तभाव वाढला. पुढे १६४९ मध्ये तुकाराम बोवांच्या शत्रूंनी त्यांची जीवनयात्रा संपवली मात्र 'तुका सदेह वैकुंठाला गेला.' अशी खुबीदार बतावणी केली गेली की, पुढे पिढ्यान् पिढ्या भोळ्या वारकऱ्यांना ते खरेच वाटले.

तुकारामबोवांच्यानंतर त्यांच्या वंशजांना महाराजांनी तीन गावांची सनद करून दिली ती अद्याप त्यांच्या वंशात चालत आहे. अनेक साधुसंत महाराजांनी पाहीले पण त्यांच्या तोडीचे कोणी नव्हते. निःसीम वैराग्य फारच क्वचित साधु गोसाव्यांजवळ आढळते. मात्र अनेक शिष्यांनी गुरुमहात्म्य वाढवण्यासाठी व धर्माचा धंदा करण्यासाठी बखरी लिहील्या व अनऐतिहासिक गोष्टींनी लोकांची दिशाभूल केली. इतकेच नाही तर छत्रपति शिवरायांचे चारित्र्यहनन करण्याचा उपद्रव्याप नव्हे गुन्हा केला.

१०. सर्वधर्मसमभावी वृत्तीचे शिवराय

शिवाजी महाराजांच्यावेळी सुफी संप्रदाय, नाथसंप्रदाय, बौद्धसंप्रदायाचा प्रभाव जनमानसावर होता. ह्या तिनही संप्रदायांनी वर्णाश्रमाचा निषेधच केला आहे. नाथसंप्रदायाने

पथभ्रष्ट व पददलित लोकांना उदार आश्रय दिला. त्यात स्त्रियांचा व शूद्रांचा समावेश होता. नाथ संप्रदायाच्या साहित्यात वर्णाश्रमाच्या विरोधात अत्यंत कठोर विचार मांडलेले आढळतात. गोरक्षसिध्दांत संग्रहात याबाबत स्पष्ट विवेचन आलेले आहे. नाथसंप्रदायाच्या विचारांच्या प्रभावाखाली सर्व प्रकारचे लोक आले होते. भर्तृहरी, गोपीचंद सारखे राजपुरुषही होते. शिवाजी महाराजांच्या अगोदरच्या काळात, ज्ञानेश्वरांच्या समकालीन राजा रामदेवराय यादव हा मराठासम्राट नाथपंथात अनुगृहीत झाल्याचा उल्लेख सत्यामलनाथांच्या 'नवरत्नमाला' ग्रंथात सापडतो. नाथ संप्रदायाने हिंदू-मुस्लीम यातील जातीय तणावही कमी केले. ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे संन्याशाची मुले म्हणून त्यांच्याच जातीने बहिष्कृत केली. त्यांच्या आई-वडीलांना आत्महत्या करण्यास भाग पाडले. अशा अनाथ पोरक्या मुलांना नाथसंप्रदायाने जवळ केले. सर्व जातिधर्माच्या लोकांना उदार आश्रय दिला. नाथसंप्रदायाचा प्रभाव श्रीज्ञानेश्वरांच्यावर होता म्हणून ते म्हणाले-

म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावे | जाती अंत्यजाति व्हावे
वरि देहाचेनि नावे | पशूचेही लाभो.

(चांगल्या कुळात जन्म नाही मिळाला तरी चालेल; शूद्रातिशूद्र जातीत जन्म मिळाला तरी हरकत नाही. देह पशूचा मिळाला तरी चालेल; पण प्रत्येकाला भक्ती करून आत्मोन्नतीचा अधिकार आहे.) आज सुध्दा वारकरी पंथात ब्राह्मण आणि शूद्र जातिभेद विसरून पंढरपूरची वारी करतात. या वारकऱ्यांना कधी कोणा मुस्लीम सत्ताधीशाने त्रास दिलेला नाही.

शिवाजी महाराजांवर या सर्वधर्म समभावाचा संस्कार झालेला दिसून येतो. त्यांच्या भोवती, सैन्यात असणारे मुसलमान, पठाण हे त्याची साक्ष देतात. याचा अर्थ असा की, शिवाजी महाराज यांना हिंदूधर्माचे प्रचारक म्हणून संबोधता येत नाही. ते गोब्राम्हण प्रतिपालकही नव्हते किंवा देव आणि ब्राह्मण यांचे सांभाळकर्तेही नव्हते. कोणीतरी स्वार्थ हेतूने त्यांना व त्यांच्या मावळ्यांना भावनिक, धार्मिक गुलामगिरीत ढकलण्याचाच तो प्रकार मानावा लागेल. शिवराज्याभिषेकापूर्वी त्यांच्या आश्रयाने जिवंत राहूनही शूद्र म्हणण्याचा अक्षम्य अपराध करणाऱ्यांना त्या राजाने अभय दिले. हे काय कमी माणुसकीचे होते?

कोणत्याही अशा गोसाव्याची भेट, अनुग्रह, राजकीय सल्ला शिवाजी महाराजांनी घेतलेला नाही किंवा त्याने त्यांच्या राज्यभिषेकाला पाठींबा दिलेला नाही किंवा तो उपस्थितही राहिला नाही. उलट औरंगजेबाकडे गुडघे टेकले आहेत नि स्वराज्यद्रोही बाजी घोरपडेसारख्यांचा आश्रयही त्या गोसाव्याने घेतला आहे.

मराठ्यांची घौडवीड

शहाजीराजे सुखरूप कर्नाटकात पोहचल्यावर महाराजांनी घाटमाथा व कोकणपट्टी आपल्या हाताशी घेण्याचा बेत केला. आणखी किल्ले सर करण्याचा महाराजांचा क्रम चालूच होता. शहाजी राजेंच्या जहागिरीला अगदी लागून जावळीचा अत्यंत दुर्गम भाग होता. त्या भागात कोणी बलवान बनून त्याने आपणास शह द्यावा हे महाराजांना गैरसोयीचे होते. या प्रदेशात दौलतराव मोरे यांचा अंमल होता. त्यांच्या मोरे घराण्यास 'चंद्राव' ही पिढीजाद पदवी होती. दौलतराव मयत झाले तेव्हा शिवाजी महाराजांनी यशवंतराव मोरे या दत्तकाला हाती धरून त्याला तेथील अधिकार मिळवून दिले.

मात्र आपल्या जहागिरीबाहेर शिवाजीराजे आपले हातपाय पसरू लागलेत व ते आपल्या मर्जीतला माणूस नेमतात ही गोष्ट आदिलशहाला अतिशय नामुष्कीची वाटली. तेव्हा राजांनी बसवलेला अधिकारी काढून टाकून तेथे आपल्या तर्फेचा अधिकारी पुन्हा बसवणे आदिलशहाला भाग होते. ही कामगिरी साहजिकच ज्याच्या अधिकारात जावळीचे खोरे होते त्याच्याकडे म्हणजे वाईचा सुभेदार अफजलखान याच्याकडे सोपवणे क्रमप्राप्त होते. त्यानुसार त्याने तयारी सुरु केली. राजावर स्वारी करण्याचे त्याने योजले.

२. मावळ प्रांतात अंमल

हिरजस मावळात बांदल देशमुख होता. त्याला आपला अंकित करण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला. तो रोहिडा किल्ल्यात ठाण मांडून बसला होता. त्या किल्ल्यावर महाराजांनी रात्री अकस्मात छापा घालून त्याला गाठले. बांदल ठार झाला. त्याचा दिवाण बाजीप्रभू देशपांडे पुढे महाराजांशी इमानाने वागू लागल्यावर महाराजांनी त्याला एका पायदळ तुकडीचे सरदार केले.

बांदलाचा विरोध नाहीसा झाल्यावर मावळ प्रांतात महाराजांचा अंमल निर्वेधपणे बसला. जावळीच्या मोऱ्याच्या पदरीचे पुष्कळ तरुण मावळे महाराजांच्या सैन्यात सामील झाले. त्यांनी तेथे जमीनमहसुलाची चांगली शिस्त लावली. सर्व जमीन लागवडीत येईल असे केले.

कृष्णानदीच्या उगमासन्निध व खडकाळ जागा पाहून तेथे एक भक्कम किल्ला बांधावा असे महाराजांनी योजले. मोरो त्र्यंबक पिंगळेवर त्यांना ते काम सोपवले. त्यांनी ते उत्तम प्रकारे बजावले. ह्या किल्ल्याचे नाव प्रतापगड ठेवले. महाबळेश्वराच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला व कृष्णानदीच्या उगमाजवळ एक देवालय व पोवळी महाराजांनी बांधली.

३. मोंगलांशी महाराजांची पहिली झटापट

१६५६ मध्ये विजापूरचा सुलतान मुहंमद आदिलशहा हा मरण पावला. त्याचा मुलगा अली आदिलशहा गादीवर आला. मोगल सम्राटांना विचारल्याशिवाय अली आदिलशहाला गादीवर का बसवले असे निमित्त काढून विजापूरवर स्वारी करण्यास औरंगजेबाने शहाजहानची परवानगी मागितली. त्याच्या अगोदर त्याने गोवळकोंड्याच्या राज्यावर स्वारी करून ते खिळखिळे करून टाकले होते. विजापूरकराकडची बेदर, कल्याणी या जागा मोंगलांनी ताब्यात घेतल्या. तेव्हा विजापूरचा सरदार या नात्याने शिवाजी महाराजांनी मोंगलांवर हल्ला केला. मोंगलांशी झालेली महाराजांची ही पहिली झटापट. या युद्धात तडजोड झाली नि आदिलशहाने पूर्वी मिळालेले निजामशाहीतील पुणे व कल्याण हे प्रांत मोंगलांना दिले.

४. कोकण प्रांत काबीज करावयाचा सपाटा

सप्टेंबर १६५७ मध्ये बादशहा शहाजहान आजारी पडला. औरंगजेबाची बहीण रोशनमारचे तसे पत्र आले. त्यामुळे दक्षिणेकडील कामगिरी बहुतेक आटोपली असे मानून औरंगजेब घाईने आपली फौज घेऊन उत्तरेकडे निघाला. महाराजांनी आपल्या वकीलामार्फत पत्र पाठवले की, 'मी आपल्या दोन शहरांस उपद्रव दिला आहे त्याबद्दल क्षमा मागतो. आपल्या दक्षिणेकडील मुलखाचे रक्षण तुमच्या अनुपस्थितीत करण्याचे काम आमच्यावर सोपवले ते आम्ही खुषीने करू परंतु आपल्या हाती गेलेल्या प्रांतात आमचे वंशपरंपरागत आलेले हक्क आहेत ते आपण चालू द्यावेत. आमच्या घराण्याच्या जहागिरीचा काही भाग आपल्या कब्जात गेला आहे तो परत मिळावा व जुन्नर आणि अहमदनगर या प्रांतातील आमची देशमुखी आम्हास परत मिळावी म्हणजे आपल्या लोकांनिशी दिल्लीपताची नोकरी बजावू. त्याचप्रमाणे कोकण प्रांत आदिलखानाच्या ताब्यात आहे त्याची व्यवस्था नीट होत नाही. आमच्याकडे तो प्रांत दिल्याने फायदा होईल.'

औरंगजेब गडबडीत होता त्याला दिल्लीचे तख्त दिसत होते त्याने महाराजांना कोकण कब्जात घेण्याची मुभा दिली व इतर मागण्याबाबत फारसा विरोध केला नाही. या दोघांच्या पत्रव्यवहारात काही निष्पन्न झाले नाही मात्र आदिलशाही कमजोर करण्यास शिवाजीराजे उपयोगी पडणार असे गणित औरंगजेबाने मांडले. इकडे आपल्या बापास शहाजहान बादशहाला कैदेत ठेऊन इतर भावांचा काटा काढण्यात औरंगजेब गुंतला होता. इकडे महाराजांनी कोकण प्रांत काबीज करण्याचा सपाटा लावला. समुद्रकिनाऱ्याची रत्नागिरी, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, साळशी, खारेपाटण वगैरे ठाणी त्यांनी ताब्यात घेतली. जुन्नर शहर तर यापूर्वीच लुटले होते.

५. सातशे पठाणांना आश्रय

या काळातच विजापूरकरांनी युद्ध संपल्यावर सातशे पठाणांना आपल्या नोकरीवरून काढून टाकले होते. ते सर्वधर्माला समान मानणाऱ्या शिवाजी महाराजांकडे आकर्षिले गेले. ते पुण्यात येऊन महाराजांना भेटले. त्यांनी त्यांच्याकडे आश्रय मागितला. महाराजांजवळच्या

ब्राह्मण कारभान्यांचे मत पडले की, हे दुष्ट यवन असून दिल्ली व विजापूरच्या बादशहांनीच भेदमंत्र देऊन पाठवले असतील व ते संधी पाहून आपला घात करतील. पण महाराजांच्या पदरी गोमाजी नाईक पानसंबळ या नावाचा एक हवालदार होता. हा जाधवाकडचा नोकर फार प्रामाणिक होता. जिजाबाईंचे लग्न झाले तेव्हा जाधवांनी त्याला सेवेसाठी दिला होता. तो जिजाबाईंची व छोट्या धन्याची सेवा अत्यंत इमानाने व हुशारीने करित होता. त्याने महाराजांना सल्ला दिला की, 'आपण धनी आहात. आपला लौकिक ऐकून हे पठाण आले आहेत. त्यांना विन्मुख पाठवणे बरोबर नाही. इतर माणसांशिवाय राज्य कसे वाढेल? कसे सुरक्षित राहील? फक्त हिंदूच सेवेत ठेवायचे असे ठरवणे बरोबर नाही. राजाने सर्व जातीच्या लोकांवर सारखीच नजर ठेवायला हवी. सर्वांना त्यांना त्यांच्या जातीधर्माप्रमाणे वागू द्यावे. माणसे सर्वच जातीधर्मात गुणी असतात, योग्य असतात. त्यांना राजाने पदरी ठेवायला हवे. याउपर महाराजांनी उचित ते ठरवावे.'

महाराजांना हे पटले. महाराज स्वतः या पठाणांना भेटले. त्यांच्याशी त्यांनी चर्चा केली. त्यांना नोकरीत ठेवल्याने काही एक दगा होणार नाही. याची खात्री करून घेतली आणि त्यानंतर या घटनेनंतर महाराजांनी अनेक मुसलमानांना मोठमोठ्या हुद्यांवर ठेवले पण कोणाही मुसलमानाने दगा फटका केला नाही. मोठ्या हुशारीने व इमानाने त्यांची नोकरी केली. पुढे १६५७ ला लष्कराच्या सर्वोच्च अधिकाराचे सरनोबताचे स्थान नूरखान बेग याला देण्यात आले. स्वराज्याच्या घोडदळातील सरदार शमाखान होता. लष्कराचे प्रमुख हा अंग म्हणजे तोफखानाचा प्रमुख हा इब्राहिमखान होता. शिवाजी महाराजांचा अंगरक्षक सिद्दी इब्राहिम व मदारी मेहतर हे अत्यंत विश्वासू होते. याउलट अफजलखानाचा वकील कृष्णाजी भास्करपंत कुलकर्णी याने शिवाजी महाराजांना ठार करण्याच्या उद्देशाने तलवार चालवली.

अफजलखानाच्या भेटीअगोदर दोनच महिने सप्टेंबर १६५९ मध्ये महाराजांची पत्नी सईबाई वारल्या. संभाजीराजे पोरके झाले हे दुःख करायलाही महाराजांना उस्तं नव्हती. हे हलाहल पचवून महाराज शिवस्वराज्यावरच्या येऊ घातलेल्या अफजलखानाच्या संकटाचा सामना करण्यास सिध्द झाले.

६. अफजलखानाची स्वारी

शिवाजीचा बंदोबस्त कसा करायचा असा मोठा प्रश्न विजापूरच्या बडी साहेबीणीला पडला होता. त्यावेळी तिचा मुलगा अली आदिलशाह वीस, एकवीस वर्षांचा होता. बडी साहेबीण सारा राज्यकारभार खावासखान नामक एका हुषार कारभान्याच्या मदतीने करित होती. साऱ्यांना तिने आवाहन केले पण कोणाचे धाडस होईना. त्याच दरबारात, कर्नाटक मोहिमेत उत्तम शौर्य दाखवलेला एक सरदार होता. त्याचे नाव अबदुल्ला भटारी व उपनाव अफजलखान. मोठ्या गर्वाने त्याने दरबारात सांगितले, "मी घोड्यावर बसूनच शिवाजीला पकडतो नि

बादशहाच्या सिंहासनाला आणून बांधतो." त्याची वीरश्रीयुक्त घोषणा ऐकून साहेबीण खूष झाली. तो वाईकडे येण्यास निघाला. तुळजापूर, पंढरपूर ही गावे त्याच्या वाटेत लागत नाहीत त्यामुळे तेथे जाऊन तुळजाभवानीची मूर्ती फोडणे किंवा पंढरपूर मंदिराला त्याने क्षती पोहचवण्याचा संबंधच येत नाही. काही चरित्रलेखकांनी भूगोलाचा नकाशा न अभ्यासता व काही शाहीरांनी मुसलमानांविषयीचा द्वेष वाढवण्याच्या दुष्ट हेतूने अशा दंतकथा शिवचरित्रात घुसडल्या. त्या खऱ्या नाहीत.

शिवाजी महाराज त्यावेळी रायगडावर होते. अफजलखानाच्या स्वारीची वार्ता त्यांना समजली. महाराज गाफील नव्हते. त्याच्याशी युद्ध करण्यासाठी महाराज बिकट जागा शोधू लागले. जावळीचे घनदाट जंगल नि शेजारचा प्रतापगड त्यांनी निश्चित केला. अफजलखान केव्हा घात करेल याचा नेम नाही. सेनेचे त्याचे बळही मोठे. त्याच्याशी सख्य करणे, सल्लामसलत करणे अयोग्यच होते. महाराज प्रतापगडावरच्या भवानी मंदिरात गेले. तेथे ध्यानस्त बसले. त्यांनी आर्ततेने श्रीदुर्गांमातेची प्रार्थना केली, 'या बिकट प्रसंगी मार्गदर्शन कर.' चोहोबाजूने अंधःकार दाटला होता. मनात शंका कुशंकेचे ढग दाटले होते. मार्ग सापडत नव्हता. महाराजांचे मन एका गूढ प्रकाश वलयात वितळू लागले. शरीर मनाची लयावस्था लाभली. ते एक योगीच होते. त्यांचे सारे शरीर कंपायमान होऊ लागले. देहभान हरपले. त्यांच्या मुखातून जे शब्द प्रगटले ते त्यांचे स्वतःचे नव्हते. एक अदृष्य शक्ती त्यांच्या शरीर मनाचा ताबा घेऊन बोलती झाली होती. ते बोल होते. "तुझ्या प्रयत्नावर मी प्रसन्न जाहलो. सर्वस्वी सहाय्य तुला आहे. तुझे हाते अफजलखान मारवितो, तुजला यश देतो. तू काही चिंता करू नको. धीर धर. अभय आहे." शिवाजी महाराज थोड्या वेळाने भानावर आले. डोळे उघडले तेव्हा भोवतालची मंडळीही आश्चर्यचकित झाल्याचे त्यांना जाणवले. असा कुंलडिनी जागृतीचा अनुभव येई तेव्हा त्यांचे बोल जवळची माणसे लिहून ठेवित व महाराजांना वाचून दाखवीत.

महाराजांनी आपल्या अत्यंत विश्वासातील माणसे बोलावली त्याप्रमाणे गोमाजी नाईक, पानसंबल, जामदार, कृष्णाजी नाईक, सुमानजी नाईक, मोरोपंत, निळोपंत, अण्णाजी पंत, सोनाजी पंत, गंगाजी, मंगाजी, नेताजी पालकर सरनोबत, रघुनाथ बल्लाळ, सबनीस आले. त्यांना महाराजांनी देवीचे अभय नि बोल कथन केले. "श्री प्रसन्न जाहली आता अफजलखानास मारून गर्दीस मेळवितो."

त्यानंतर सारे संचित झाले. हे कठिण कर्म सिध्दीस गेले म्हणजे बरे नाही तर कसे होईल? म्हणून सर्वांच्या मनात विचार आले. राजे म्हणाले "सला केलियाने प्राणनाश होईल युद्ध केलियाने जय जाहालियास उत्तम, प्राण गेलियाने कीर्ती आहे." या वाक्याने मात्र महाराजांमध्ये व त्यांच्या मावळ्यांमध्ये एक विजयश्री संचारली.

अफजलखानाबरोबर अनेक मराठा सरदारही होते. त्यात पिलाजी मोहिते, कल्याणराव जाधव, नाईक, खराटे, नाईकजी पांढरे, शंकरजी मोहिते, प्रतापराव मोरे, झुंझरराव घाटगे, शिवाजी महाराजांचे चुलते मंबाजीराव भोसले हे सारे होते. खंडोजी खोपडे यांनी अफजलखानास आश्वासन दिले होते की जर रोहीडे खोऱ्याची देशमुखी दिली तर शिवाजी महाराजांना पकडून देतो. तिकडे विजापूर दरबाराने कान्होजी जेध्यांना अफजलखानास सहाय्य करण्यास फर्माविले व तसे न केल्यास परिणाम चांगला होणार नाही असा इशाराही दिला होता. पण परिणाम काहीही होवो वतन वा प्राण गेले तरी बेहेत्तर पण महाराजांशीच एकनिष्ठ रहाणार अशी त्याची प्रतिज्ञा होती. त्याने मावळखोऱ्यातील देशमुखांना एकत्र केले नि ते सारे महाराजांच्या पाठीशी उभे राहिले.

१६ जून १६५९ ला अलि आदिलशहाने मावळ्यातल्या देशमुखांना जी फर्माने पाठवली त्यात असा मजकूर होता की, 'शिवाजीचा नाश (दफा) व उचलबांगडी (रफा) करण्यासाठी अफजलखान यास तिकडे सुभेदार नेमून पाठवले आहेत. त्यांच्या ताबेदारीत राहून शिवाजीला नष्ट (मुनदफा) आणि उच्चाटित (मुस्तासल) करावे. त्याचे लोक आणि जनावरे (घोडे) वगैरेस आश्रय देऊ नये. जेथे सापडतील तेथे त्यांची कत्तल करावी.'

शिवाजी महाराजांना या फर्मानाची पूर्ण कल्पना होती. मावळ्यातल्या अनेक मात्तबर देशमुखांनी 'शिवाजी महाराजांचे हे मन्हाट राज्य आहे. ते अवघ्यानी हिंमत धरून राखावे' असे ठरवले. या निर्णयामुळे राजांना मोठा आधार वाटला. पण हा लढा केवळ युध्दाने निकालात निघणार नाही उलट खान कपटाचे मार्ग वापरणार हे स्पष्ट होते. या अगोदर चारच वर्षे १६५५ ला कनकगिरीच्या वेढ्यात राजांचे वडील भाऊ संभाजी अफजलखानानेच मारल्याचा संशय होता. 'संभाजीचे उसने घ्यावे' असे अफजलखान भेटीस निघताना जिजाबाईंनी राजाना बजावले होते. विजापूरची बडेसाहेबीण तर राजांचा तीव्र द्वेष करित होती. त्यामुळे अफजलखान भेटीच्यावेळी दगा करेल यात शंकाच नव्हती. पुण्याच्या उघड्या मुलखात लढाई देण्यापेक्षा जावळीच्या अवघड मुलखात लढाई देण्याचे राजांनी निश्चित केले. भौगोलिक परिस्थितीचा समर्पक उपयोग, युध्दकौशल्य आणि मत्सद्देगिरी राजानी पणाला लावली. अफजलखानाकडे दहाबारा हजार घोडदळ, पायदळ, ७०-७५ मोठ्या तोफा, ३०० ते ४०० लहान पहाडी तोफा होत्या. महाराजांजवळ सात हजार पागा, ३००० शिलेदार अशी दहा हजार फौज होती पण या चपळ फौजेचे बळ जावळीसारख्या बिकट जंगलात दसपटीने वाढणार होते तर खानांच्या तोफा वाईजवळ पडून राहणार होत्या आणि घोडदल डोंगर-कपारीत निकामी ठरणार होते.

शिवाजी महाराजांनी समोरासमोर यावे अशी खानाची इच्छा होती. त्याकरिता त्याने आपले वकील कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी यांना पाठवले. प्रतापगडावर येऊन ते म्हणाले,

“खानसाहेब, विजापूरहून वाईस आले आहेत. आपले पिताजी व त्यांचे स्नेहसंबंध असल्याने ते आपणाला परके समजत नाहीत त्यांना येऊन आवश्यक भेटावे. बादशहाकडून तळकोकणाचे राज्य व जहागीर तुम्हाला देण्यात येईल. जे कोट आपण घेतले आहेत ते आपल्याकडेच सुपूर्त करतील. आपल्या मनाप्रमाणे सरंजाम देण्याची व्यवस्था करतील. आपण खानांच्या भेटीस जरूर यावे.” खान आमीष दाखवत होता आणि राजे आपल्या बाजूने आपणास सारे कबुल आहे, माझे आहे ते सारे आदिलशहाचेच आहे अशा नम्रतेच्या भाषेत खानाला आपण फारच घाबरतो असे भासवीत होते. खानसाहेबांनीच प्रतापगडाच्या पायथ्याशी यावे. भेटून हाताशी धरून आश्वासन द्यावे असे विनवीत होते. शिवाजी महाराजांनी आपला वकील पंताजी गोपीनाथला खानाचे वकील कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी यांच्याबरोबर खानाच्या छावणीत पाठविला. तेथला कानोसा घेऊन तो आला. त्यातून खानाच्या मनात दगा करण्याचे ठाम आहे हा निष्कर्ष निघाला. वाईला महाराजांनी यावे हा आग्रह सोडून प्रतापगडाच्या माचीवर खास उभ्या केलेल्या सदरेत येऊन महाराजांना भेटण्यास खान तयार झाला. रडतोंडीचा घाट उतरून प्रतापगडाजवळ पार येथे डेरे देऊन राहिला. त्यानंतर मध्ये एक दिवस आड करून गुरुवार ता.१० नोव्हें. १६५९ हा भेटीचा दिवस ठरला.

खानाने आपल्या स्वभावाप्रमाणे आणि संकल्पानुसार दगा केलाच तर त्याला प्रायश्चित्त देता यावे, खानाला नि त्याच्या सैन्याला शीरसलामत परत जाता येऊ नये अशी व्यूह रचना महाराजांनी केली. आपले सैन्य मोक्याच्या ठिकाणी विखरून ठेवले. नेताजी पालकरांकडे जावळी-वाईचे सैन्य रोखण्याचे काम सोपवले. पारघाट व कोकण बाजू मोरोपंत पेशव्याकडे सोपवली. सदरेच्या जागेच्या जवळपास रानात बांदलीच्या लोकांचा जमाव दबा धरून बसविला. खानाने दगा केलाच तर प्रतापगडावर तोफ उडवायची आणि आवाजाचा तो इशारा समजून प्रत्येक सैन्याने आपापले नेमून दिलेले काम फत्ते करायचे असे ठरले. हे काम सावधपणे, शांतपणे, गुप्तपणे चालले होते पण खान उतावीळ झाला होता. त्याला घाई झाली होती, दगा करण्याची. ती भावना त्याच्या चेहऱ्यावर त्याच्या प्रत्येक हालचालीतून, बोलण्यातून दिसून येत होती.

ठरल्याप्रमाणे खान छावणीतून निघाला, तेव्हा त्याने बरेच सैनिक घेतले होते. राजानी आक्षेप घेतल्यावर ते काही अंतरावर ठेवले. खान पालखीत बसून, दोन हुजरे व सैदबंडा आणि वकील कृष्णाजी कुलकर्णी सदरेस आले.

इकडे महाराज तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, हिरोजी फरजंद, पंताजी, गोपीनाथ वगैरे पाचपन्नास मावळ्यांबरोबर गडावरून खाली आले. पालखीतून उतरून जिवा महाल्या व संभाजी कावजी यांना बरोबर घेऊन खानासमोर आले. खानाला घाबरल्यासारखे करून मधेमधे थबकू लागले. भेटीचा मंडप भव्य आणि सुंदर होता. सुंदर छत लावून त्याला मोत्याच्या

झालरी लावल्या होत्या. जिकडे तिकडे पडदे, गाद्या, लोड सुरेख रचना होती, ते वैभव पाहून खानही चकीत झाला.

महाराज खानाजवळ आले. खान उभा राहून भेटायला दोन तीन पावले सरसावला. खान उतावीळ झाला होता. महाराज निशस्त्र आहेत नि ते सहज सापडणार याची त्याला खात्री होती. त्याचे धूड विशाल होते. त्यामानाने महाराजांचा बांधा सडपातळ व ठेंगणा होता. कृष्णाजी भास्करने रीतीप्रमाणे परस्परांची ओळख करून दिल्यावर ते अलिंगन देण्यास पुढे आले. महाराज सावध होतेच. ही भेट नव्हती. निर्णायक लढाई होती. जो प्रथम हल्ला करेल तो जगेल अशी जीवनमरणाची सीमारेषा होती. महाराजांनी खानाच्या हालचालीचा अचूक अंदाज बांधला नि लपवलेला बिचवा विजेच्या वेगाने खानाच्या पोटात खुपसला नि डाव्या हाताच्या बोटातील वाघनखे अफजलखानाच्या पोटात घालून आतडी बाहेर काढली. त्या झटापटीत खानाने काट्यारीचा घाव महाराजांवर केला. तो चिलखत व टोपाच्या आतील आवरणाने खरखरत गेला. इतक्यात महाराजांनी चपळाईने खानाच्या गळ्यावरच वार करून त्याला घायाळ केले. त्यातून तो अजस्र धूड 'दगा दगा' करून ओरडले.

जिवा महाल्या व इतर महाराजांजवळ येईतोपर्यंत खानाच्या सैदंबंडाने महाराजांवर वार केला. त्यांनी तो बिचवा व जिवा महाल्याजवळील पट्टा घेऊन चुकवले. इतक्यात जीवा महालाने सैदंबंडाच्या खांद्यावर फिरंगीचा वार करून त्याचा हात पट्यासह तोडून टाकला. कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णीने महाराजांवर तलवारीचा वार केला. महाराजांना जखम झाली 'ब्राह्मणांवर हात उगारू नये असे आम्ही पथ्य पाळतो, तुम्ही दूर व्हा' असे बजावूनही कृष्णाजी कुलकर्णी त्वेषाने महाराजांवर धावून आला तेव्हा मात्र महाराजांना स्वरक्षणार्थ त्याच्यावर वर्मी घाव घालावा लागला. देशद्रोह्याचे पाप आडवे आले. येसाजी कंक आणि तानाजी मालुसरे यांनी गर्दीतून महाराजांना बाहेर काढले. खानाच्या लोकांनी शिताफीने खानाचे धूड पालखीत घालून पळवत नेले. तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक यांनी महाराजांना सुखरूप बाहेर काढल्यावर पालखीमागे ते धावले. त्यांनी खानाला पळवून लावणाऱ्या भोयांच्या पायावर सपासप तलवारीचे वार केले. पालखी खानासह खाली कोसळली. संभाजी कावजी आणि खंडू मालेने खानाचे शिर धडावेगळे केले नि प्रतापगडावर पोहचवले. सायंकाळ झाली होती. पूर्वसंकेताप्रमाणे तोफा धडाडल्या, शिंग वाजले. खानाच्या लोकांनी मेजवान्या झोडल्या होत्या नि ते गाफील होते. नेताजी पालकरनी खानाच्या लोकांवर हल्ला केला. खान ठार झाल्याची बातमी खानाबरोबरच्या सैनिकांना व मराठे सरादारांना कळताच त्यांच्यात मोठा गोंधळ उडाला, तिकडे मोरोपंताने खानाच्या जावळी येथल्या लष्करावर एकदम घाला घातला. त्यामुळे खानाच्या सैन्याची दाणादाण उडाली. अनेक जण दाट जंगलात वाट चुकले, उपाशी पोटी भटकत राहिले त्यांना पकडून गडावर आणले. या लढाईत खानाचे

तीन हजार लोक गारद झाल्याचे राजापूरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी कागदपत्रात नमूद केले आहे. खानाची दोन मुले, सरदार लिंगाजी भोसले व झुंझाराव घाटगे पराभूत झाले. या लोकांना महाराजांनी जीवदान दिले. वस्त्रे, घोडी देऊन विजापूरला पाठवले. असा हा महाराजांच्या मनाचा थोरपणा पाहून खानाकडचे कित्येक मराठे सैनिक महाराजांच्या सैन्यात रहावयास तयार होत.

या लढाईत महाराजांना ६५ हत्ती, १२०० उंट, २००० कापड गट्टे आणि दहा लक्षांचा ऐवज हाती आला. महाराजांचे चुलते मंबाजीराव भोसले हे मारले गेले. संभाजी खोपडे याने अनेक मुस्लीम व मराठे सरदारांना अफजलखानाचा थोरला मुलगा फाजल यासह आडवाटेने कराडला सुखरूप पोहचवले. संभाजी खोपडे, उतरोलकर देशमुख अफजलखानाला मिळाले होते. त्यांची मात्र गय केली नाही. त्यांचा एक हात व एक पाय तोडून बेईमानीबद्दल राजानी त्यांना शासन केले पण त्यांचे इनाम पुढे कायम ठेवले. लौकरच महाराजांनी एक जाहिरनामा काढला की, अफजल प्रसंगाच्या आधी आपल्या पुणे, इंद्रापूर, चाकण, सुपे, बारामती या मोकशाच्या प्रदेशात जी इनामे मुसलमानांना व हिंदूंना चालू असतील त्यांच्यात काहीही बदल केला जाणार नाही.

हिंदू व मुसलमान यांचे इनाम चालवावी.

सरंजामी.

ध.२४ रबिलाखर, सन इरिदे सितैन अलफ

(इ. १६६० डिसेंबर १८)

पुणे व इंद्रापूर व चाकण सुपे बारामती ऐसे इनाम हिंदू व मुसलमान यांसी इनाम आहेत. त्यास पेयजी आपणास (= शिवाजी महाराजांस) मुकासा असतां अफजलखानाआधी जेणेप्रमाणे तसलमती ज्यास जें पावत असेल त्यास तेणेप्रमाणे देणे ऐसा तह (= ठराव) केला असे मोर्तु व सूद

(मया | देयं विरा | जने)

शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाच्या मृत्यूनंतर त्याचे सर्व मुसलमान पध्दतीने संस्कार करवले. प्रतापगडावर अफजलखानाचे थडगे बांधले व त्याची व्यवस्था केली. कट्टर विरोधकाच्या मृत्यूनंतर मनाची विशालता दाखवावी तर या मराठा सम्राटानेच !

७. शेतकऱ्यांची बाळजी

महाराजांनी राज्यातील जमिनीची गाववार मोजणी केली होती. वसूल पिकावर आकारण्यात येत असे. शेतकऱ्यास बी-बियाणे मुदतीने देण्यात येत. सारा देण्याकरिता शेतकऱ्याजवळ पैसा

नसेल तर त्याने धान्यरूपाने सारा द्यावा अशी महाराजांनी सोय केली होती. शेतकऱ्यास तगाई मिळत असे. ती धान्य पिकवून सरकारी मदत फेडण्याची अट घालण्यात येई. मोंगल, आदिलशहाच्या सैन्यांच्या आक्रमणात ते गावेच्या गावे लुटत, घरादारांना आग लावीत अशा लोकांना घरे बांधण्यास सामान, पेरणीसाठी बियाणे, शेतीस बैल सरकारकडून पुरविण्यात येत. पडिक जमिनीची लागवड करण्यासाठी उत्तेजन दिले होते.

१६५९ ते १६६१ या तीन वर्षांत भारतात दुष्काळ पडला होता. त्यावेळचा बालघाट म्हणजे कोल्हापूर, सांगली, सातारा हा भागही त्याला अपवाद नव्हता पण दुष्काळी अशा उत्तर महाराष्ट्रात त्याची मोठी झळ बसली. उभ्या पिकातून घोडेस्वारांनी जाऊ नये, वर्षभर शेतात राबून ऐनवेळी तोंडी आलेले उभे पीक नष्ट होऊ नये याची या काळात राजाने मोठी काळजी घेतली.

असहाय्य शेतकऱ्यांस मदत करण्याबद्दल शिवाजी महाराजांनी ५ सप्टेंबर १६७६ च्या पत्रात आपल्या अधिकाऱ्यांना पुढील आदेश दिला आहे. 'ज्याला सेत करावयास कुवत आहे, माणूस आहे आणि त्याला सेतास बैलनांगर, पोटास दाणे नाही, त्याविण तो अडोन निकामी झाला असेल तर त्याला रोख पैके हाती देऊन दो चौ बैलाचे पैके द्यावे. पोटास खंडी दोन खंडी दाणे द्यावे. जे संच त्याच्याने करवेल तितके करवावे. पेस्तार त्यापासून बैलाचे व गल्याचे पैके वाढीदिडी न करता मुदलच हळू हळू त्याचे तवानगी माफीक घेत घेत उसूल घ्यावा. जोवर त्याला तवानगी येई तोवर वागवावे.'

८. सरंजामशाही बंद

वतनवार देशमुख व देशपांडे हे सरकार व शेतकरी यांच्यामधले अडसर बनले होते. ते महाराजांनी दूर केले, त्यांच्याकडे कोणतेही अधिकार ठेवले नाहीत. कोणत्याही खात्यातील नोकरांना महाराजांनी इनामे किंवा उत्पन्ने तोडून दिली नाहीत. त्यांना वेतनावर ठेवले. वसूली अधिकाऱ्याला पगार मिळत असे. सरंजामशाही बंद केली नि नवे सरंजाम निर्माण करणार नाही असे जाहीर केले. ते स्वतंत्र फौज ठेवीत, परस्पर पैसा वसूल करीत, महाराजांनी त्यांच्या वाड्याभोवतीचे बुरुज जमीनदोस्त केले. ज्यांना जमिनी तोडून दिल्या होत्या त्या त्यांनी खालसा केल्या.

९. अग्रहार पध्दत बंद

ब्राह्मण या सरंजामदारापेक्षा वेगळे नव्हते. सरंजाम तलवारीच्या जोरावर राज्य करीत तर ब्राह्मण लेखणी आणि धार्मिक कर्मकांडाद्वारे समाजाला वेठीस धरून लुबाडीत. त्यांनी राजाकडून जमीनी पदरात पाडून घेतल्या होत्या. या पध्दतीला अग्रहार असे म्हणत. स्वराज्य सुरळीत चालवायचे असले तर कोणासही वतन किंवा जमीन तोडून देता कामा नये हा त्यांचा सक्त नियम होता. त्यानुसार अग्रहार पध्दतही त्यांनी बंद केली. त्याचा राग महाराजांवर त्यांनी दीर्घकाळ धरला नि राज्यभिषेकाच्या वेळी शुद्र म्हणून त्यांना अडचणीत आणले.

१०. विजापूरवर चाल

अफजलखान प्रतापगडावर का गेला आणि त्याने स्वतःचा नाश का ओढवून घेतला. याची चर्चा करताना विजापूरच्या त्या काळच्या इतिहासकारांनी अलंकारिक भाषेत म्हटले आहे. 'आपल्या तरुण आणि सुंदर पत्नीस भेटण्याची घाई झालेला नवरा ज्या उताविळपणे तिच्याकडे जातो त्याच उताविळपणे अफजलखान हा मृत्यूकडे चालत गेला.'

अफजलखानाबरोबर विजापूरकरांच्या फौजेचा मोठा पराभव झाला. ही वार्ता साऱ्या भारतभर पसरली. तिकडे मोंगल बादशहाही चकीत झाला. त्यांना या घटनेचा आनंद झाला. परस्पर आदिलशहाचा काटा निघतो आहे. हे त्याला हवेच होते. पण बडी-साहेबीनने हाय खाल्ली. बादशहा तक्त्यावरून उतरून महालात जाऊन दुःखाने पलंगावर निजला. शिवाजीचे सामर्थ्य फार वाढले. आता तो आदिलशाही बुडवेल अशा भीतीने, निराशेने बडी साहेबीण व बादशहाने तीन दिवस अन्न घेतले नाही. त्यातच गुप्तहेरांनी बातमी आणली की अफजलखान वाईला निघाला तेव्हाच शहाजीराजे १७ हजाराची फौज घेऊन निघाले होते पण वाटेतच त्यांना शिवाजीराजेंनी अफजलखानास ठार केल्याची वार्ता कळली नि ते परत बेंगळूरुस गेले.

अफजलखानाचा विषय संपल्यावर स्वतःच्या मुलखात बसून शत्रूच्या स्वारीची वाट पहात स्वस्थ बसण्याऱ्यांपैकी महाराज नव्हते. एकोणतीस-तीस वर्षांचे ऐन तारुण्यातील शिवबा आता अधिक आक्रमक बनले. त्यांनी विजापूरच्या दिशेने मोर्चा वळवला. सुपे, शिरवळ, सासवड, पुणे हा राजांचा मुलूख जिंकण्यासाठी अफजलखानाने पाठवलेले जाधव, पांढरे, खराटे व सिद्दी हिलाल हे गर्भगळीत झाले. त्यापैकी अनेकजण राजांना शरण येऊन त्यांच्या सैन्यात सामील झाले. नव्या-जुन्या सैन्याने चंदन व वंदन किल्ल्याची नाकेबंदी केली. वाई प्रांत घेतला. दक्षिणेकडे खटाव, मायणी, वाळवे, कऱ्हाड, कोल्हापूर पर्यंतच्या प्रदेशात खंडणी वसूल केली. विशाळगड प्रथमच ताब्यात आला. २५ नोव्हेंबर १६५९ रोजी कोल्हापूरच्या वायव्येला १२ मैलावर असलेला पन्हाळगड व पावनगड हे आदिलशहाचे मोक्यावरील किल्ले राजांनी ताब्यात घेतले. ही मर्दुमुकी महाराजांनी अफजलखानास मारल्यावर फक्त अठरा दिवसात गाजवली. प्रतापगडापासून शंभरेक मैलावरचा पन्हाळा किल्ला महाराजांनी चारच दिवसांनी तेथे स्वतः जाऊन पाहीला.

पन्हाळा हा मजबूत किल्ला हातचा गेल्यामुळे विजापूर दरबार हादरलाच. आता या शिवाजीला रोखायचे कोणी आणि कसे? रांगणा व खेळणा हे किल्लेही राजांनी घेतले. अफजलखानाचा मुलगा फाजलखान बापाचा सूड घेण्यासाठी पेटलेला होता. विजापूरकरांनी हुकेरीचा जहागिरदार आणि कारवार-राजापूर येथला सुभेदार रस्तुमजमा (रणदुल्लाखानाचा मुलगा) याला पाठवले. शिवाजी महाराजांवर दुसरी स्वारी आखण्यात आली. त्यात सादतखान,

फत्तेखान, संताजी घोरपडे, सर्जेराव घाटगे असे अनेक सरदार देण्यात आले. या लढाईत शिवाजी महाराज स्वतः नेतृत्व करीत होते. त्यावेळी महाराजांसोबत नेताजी पालकर, वाघ, सिबोजी पवार, गोदाजी कराटे, पांढरे हे सरदार होते. एकापाठोपाठ एक अशा विजयाने मराठ्यांच्या फौजांचे नीतीधैर्य अफाट वाढले होते. त्यांनी कोल्हापूर जवळ २८ डिसेंबर १६५९ रोजी आदिलशहाच्या सैन्याला पराभूत केले. अफजलखानाचा मुलगा फाजलखान व रस्तूमजमा यांनी पळ काढला.

तिकडे दिल्लीत औरंगजेबाने ५ जून १६५९ला सिंहासन बळकावले. त्या आनंदाप्रित्यर्थ शिवाजी महाराजांना १४ जुलैला पत्र व पोषाख पाठवला होता. याची वार्ता सर्वत्र पसरल्याने मोंगलाचा महाराजांना आदिलशाही मोडण्यास पाठींबा आहे असा अर्थ काढला गेला. त्यामुळे महाराजांचा रायबाग सारख्या व्यापारी पेठांपर्यंतचा हस्तक्षेप होऊनही आदिलशहा गप्प बसला.

१६६० च्या जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून महाराज विजापूरजवळ तिकोटे, दक्षिणेकडे हुकेरी, गोकक पत्तीकडे गदग-लक्ष्मीश्वर येथपर्यंत जाऊन खंडणी वसुल करू लागले. दरम्यान मिरजेचा किल्ला ताब्यात घेण्याचा त्यांचा इरादा होता. दरम्यान सरदार सिद्दी जोहारला सलाबतखान हा किताब आदिलशहाने दिला आणि १६ हजार घोडदळ व ३० हजार पायदळ अशा प्रचंड सैन्यानिशी त्याला पन्हाळ्याच्या दिशेने पाठवले तेव्हा राजांनी मिरजेचा नाद सोडला व पन्हाळ्यावर आले.

२ मार्च १६६० ला सिद्दी जौहारने पन्हाळ्याला वेढा दिला. हे मात्र प्राणसंकट होते नि त्यासाठी राजांना अनमोल रत्ने पणाला लावावी लागली.

११. इंग्रजांशी पहिली सलामी

या दरम्यान महाराजांनी राजापूर, कुडाळ भागात एक मोहीम काढली. राजापूर बंदर रस्तूमजमाच्या ताब्यात होते. त्या बंदरातील अफजलखानाची तीन गलबते मराठ्यांनी ताब्यात घेण्याचे ठरवले. राजापूरला इंग्रजांची वखार होती. इंग्रजांना अफजलखानाचे एक गलबत लुटायचे होते. हे राजांच्या लोकांना पसंत पडले नाही. त्यांनी गिफार्ड हा इंग्रज व एक दलाल यांना पकडून नेले. शिवाजी महाराजांचा इंग्रजाशी आलेला हा पहिला संबंध. रस्तूमजमाचे व इंग्रजांची हातमिळवणी असल्याचे पाहून त्यांनी इंग्रजांना सोडले होते. त्यामुळे आचरे, वेंगुर्ले कुडाळ या प्रदेशाकडे मराठे वळले. वाडीकर लखम सावंतांच्याकडून मराठ्यांनी कुडाळचा किल्ला फेब्रु. १६६० मध्ये घेतला.

तीन चार महिने शिवाजीराजे पन्हाळ्यात अडकून पडले. त्यामुळे कुडाळचा किल्ला हातचा गेला. इकडे नेताजीने विजापूरजवळचे शहापूर हे सधन शहर मनसोक्त लुटले. मुल्ला महंमद हा सेनापती नेताजीवर चालून आला. त्याचा नेताजींनी सहज पराभव केला. त्याचे २००० घोडेस्वार कैद केले. त्यामुळे सिद्दी जोहर पन्हाळ्याचा वेढा सोडून परतेल असा नेताजींचा अंदाज होता.

पण तो फसला.

मार्च ते जुलै १६६० मध्ये साडेचार महिने राजे पन्हाळ्यावर अडकून पडले. सिद्दी जोहारने साऱ्या वाटा बंद केल्या. राजापूरच्या इंग्रजांकडून एक तोफ व दारुगोळा आणून किल्ल्यावर जोराचा मारा केला. इंग्रजांनी केलेली मदत महाराजांच्या हेरांनी अचूक हेरली. ही वेळ अडचणीची आहे व आपण दीर्घकाळ येथे अडकून राहणे योग्य नाही हे जाणून राजेंनी सिद्दीकडे तहाची बोलणी चालू केली. पण तो काही दाद देईना. त्यामुळे एक धाडसी प्रयत्न करण्याचे त्यांनी योजले. तिकडे मोंगलाचा सरदार शायीस्तेखान पुण्याकडच्या भागांचे लचके तोडत होता. ११ फेब्रु. १६६० रोजी औरंगजेब बादशहाने अमीरुल्ला उमरा उर्फ शायीस्तेखानला दक्षिणेचे सुभेदार नेमले होते. राजगडावर जिजाबाई चिंतेत पडल्या होत्या. दोन प्रबळ शत्रूशी लढा देण्याचे मोठे आरिष्ट एकाच वेळी मराठ्यांवर कोसळले होते.

१२. पन्हाळ्याहून धाडसी पलायन

त्यावेळचा खेळणा किल्ला म्हणजेच विशाळगड होय. तहाच्या बोलण्यासाठी महाराजांनी सिद्दी जोहारकडून जीवास काही धोका नाही असे अभय घेतले आणि सिद्दीच्या छावणीत संध्याकाळी थोडेसेच लोक घेऊन प्रवेश केला. किल्ला स्वाधीन करण्याबाबतच्या मुख्य कलमांचा विचार करून तो नक्की केला. पण रात्र फार झाली म्हणून किरकोळ बाबींचा निकाल उद्या करू असे वचन देऊन महाराज किल्ल्यावर परतले. युध्दाशिवाय किल्ला हाती येणार म्हटल्यावर सिध्दीचे लोकही बेसावध बनले होते.

आदिलशहाला सर्व मालमत्ता अर्पण करतो, असे बोलणे गंगाधर नावाच्या वकीलामार्फत महाराजांनी सिद्दीशी केले. शेवटी सिद्दी जोहारने ते मान्य केले व महाराजांची भेट घेण्याचे मान्य केले. आषाढ शुद्ध दिवशी १२ जुलै १६६० ही पौर्णिमेची रात्र, पावसाळ्याचे दिवस, मुसळधार पाऊस, वातावरणात वादळी हवा. सिद्दी जोहर बेसावध बनला होता. महाराजांनी त्र्यंबक भास्करवर पन्हाळ्याचे संरक्षण सोपवले. आणि आपल्या सोबत सहाशे पायदळ, काही खजीना, दोन पालख्या, पंधरा उमदे घोडे घेतले. हेरांनी पूर्वी पाहून ठेवलेल्या रस्त्याने अधुनमधून चमकणाऱ्या वीजेच्या प्रकाशात महाराज विशाळगडच्या वाटेने निघाले. त्याअगोदर विशाळगडालाही सिद्दी जोहारने वेढा घातला होता त्याची जबाबदारी मालवणचा राजा जयवंतराव दळवी आणि शृंगारपूरचा राजा सूर्यराव सुर्वे या दोघांवर सोपवली होती. त्यामुळे दोन्ही वेढे फोडल्याशिवाय महाराज विशाळगडावर सुखरूप पोहचणार नव्हते. विशाळगडावर दरवर्षी अडीचशे ते तीनशे इंच पाऊस पडतो. या किल्ल्यास आत जाण्यासाठी दोनच मार्ग आहेत पश्चिमेकडून कोकणची पायवाट आणि पूर्वेची वाट, त्या वाटेवर किल्ल्याच्या पायथ्याशी खोल दरी आहे. किल्ल्याच्या भोवतीच खंदकच म्हणाना !

अतिशय वेगाने महाराज किल्ल्याखाली उतरले. वेगाने विशाळगडाकडे निघून गेले.

फाजलखान आणि सिद्दी जोहरचा मुलगा उजीज हे घोडदळ व पायदळ घेऊन पाठलाग करू लागले. दिवस बराच वर आला तेव्हा ते विशाळगडचा घाट चढताना नजरेस आले. विशाळगडापासून सहा मैलावर घाटाच्या खिंडीत, पांढऱ्या पाण्याजवळ काही मावळे ठेवले. आणीबाणीत विश्वास टाकावा असा बाजी हजार मावळ्यासारखा त्या खिंडीत मोर्चे बांधून उभा ठाकला. जीवावर उदार होऊन मावळे लढले तोपर्यंत मागाहून शत्रूचे पायदळ आले त्यांनी हल्ला चढवला. त्यात निम्मे मावळे व शत्रूकडील हजारांवर लोक ठार झाले. बाजी प्रभू कोसळला. पण ठरवल्याप्रमाणे पाच तोफांचा आवाज त्याने ऐकला. पूर्व संकेतानुसार त्याचा अर्थ महाराज सुखरूप विशाळगडावर पोहचले असा होता.

स्वामी कार्यार्थ बाजीने व शेकडो मावळ्यांनी प्राणार्पण केले. (अनुपुराण (शिवभारत) मध्ये कवी परमानंदानी या घटनेचा उल्लेखही केलेला नाही.

बाजीप्रभुच्या बलिदानाची कथा रोमहर्षक आहेच. पण तितकेच तोलामोलाचे बलिदान शिवा न्हाव्याचे होते. त्याचा उल्लेख मात्र फारच कमी चारित्र्यलेखकांनी केला आहे. महाराजांनी दोन पालख्या बरोबर घेतल्या होत्या. पहिल्या पालखीत शिवा न्हाव्याला बसवले व सोबत काही मावळे दिले. नेहमीच्या रस्त्याने त्यांना पाठवले, तर दुसऱ्या तुकडीसह महाराज आडमार्गाने गेले. मसूरखानच्या सैन्याने पहिली पालखी पकडली व पालखीतल्या शिवाजीस कैद केले. शिवाजी महाराजांना पकडल्याच्या आनंदात शत्रूने जल्लोष केला पण लौकरच त्यांना कळले की, हा खरा शिवाजी नव्हे. त्यामुळे शत्रूचा बराच वेळ वाया गेला आणि महाराजांना पुढील वाटचाल करता आली. या शिवान्हावीच्या या बलिदानाला विसरणे म्हणजे मोठी कृतघ्नता ठरेल.

भर पावसाळा, वाट डोंगरी, रस्ते दगड धोंड्यांनी, चिखल पाण्याने व वाहत्या ओढ्यामुळे खराब झाले होते. सराईत मावळ्यांना चाळीस मैलाचे अंतर तोडण्यास एकवीस तास लागले. राजे विशाळगडाला दुसरे दिवशी सायंकाळी पाच-सहा वाजता पोहचले. फाजलखानास खात्री पटली की, आपल्या बापाची अफजलखानाची जी गत शिवाजी महाराजांनी केली, तशीच आपलीही होईल. आता तर महाराज मोकळे झाले होते. सिद्दी हात हलवीत परत गेला.

महाराजांनी बाजी देशपांड्यांनी दिलेल्या प्राणाच्या आहुतीची जाणीव ठेवली. बाजीचा मुलगा बाळाजीला बोलावून त्याला सरदारकी दिली. बक्षीचा हुद्दा देऊन काही जहागिरीही करून दिली त्याच्या इतर भावांचाही योग्य तो सन्मान केला. रघुनाथ बल्लाळने पन्हाळा किल्ल्याचे संरक्षण केले, त्याला वरचा हुद्दा दिला. पन्हाळा, विशाळगड भागात लढाई सुरू झाल्यावर अनेक शेतकरी कुटुंबांची वाताहात झाली होती. ते वाट फुटेल तिकडे पळून गेले होते. त्यांना संरक्षणाची हमी देऊन महाराजांनी परत बोलावले. जमीनीची लागवड करून शेतीचे उत्पन्न वाढवले.

१६५९ सालात अफझलखानाने महाराजांचा प्रदेश जाळून, पोळून उध्वस्त केला.

१६६० ते १६६३ हाच उद्योग शास्ताखानाने चालू ठेवला. १६६५ ला मिर्झाराजाने नवी भर घातली परंतु सर्वसामान्य मराठ्यांच्या मनातील शिवाजी महाराजांविषयीची निष्ठा अभंगच राहिली. त्या रयतेनेही यातना भोगल्या आणि त्याचबरोबर सर्व सामर्थ्याने हीच जनता महाराजांच्या बाजूने उभी राहिली. प्राणार्पण करण्यापर्यंत त्यांची निष्ठा अभंगच राहिली. आपण मरणार हे माहीत असूनही त्यांचे सैनिक मरणाला सामोरे गेलेत. अशी जीव ओवाळून टाकणारी माणसे कोणाला मिळतात ? ती मिळतात शिवाजीराजेंसारख्या चारित्र्यवान नेत्यालाच. म्हणून राजेंच्या शब्दांखाला मावळे हसत हसत मरू शकले. हजारो मावळ्यांच्या बलिदानातून मराठ्यांच्या या सम्राटाने अल्पावधीत आपले साम्राज्य दोन्ही समुद्रांना जोडले. अफजलखान, शाहीस्तेखान सिद्दी जोहारांचा पराभव करण्यात महाराजांचे मोठेपण आहे आणि तितकेच मोठेपण साध्या-भोळ्या रयतेत बलिदानाची प्रेरणा निर्माण करण्यात आहे.

१३. बाजी घोरपडेचा सूड

आदिलशहाला आता शिवाजीराजेवर कोणाला पाठवावे हे सुचेना. इतक्यात वाडीचे देशमुख लखम सावंत व खेमसावंत यांनी बादशहाकडे अर्ज केला. त्यानुसार बहिलोलखान व मुधोळचा बाजी घोरपडे या दोघांनी मिळून शिवाजी महाराजांवर स्वारी करावी व स्वतः बादशहाने कर्नाटकातील बंडाळी मोडण्यास जावे असे ठरले.

बाजी घोरपडे मुधोळला येणार असल्याची बातमी महाराजांच्या गुप्तहेरांनी आणली. त्यानेच शहाजीराजेना दगलबाजीने कैद केले होते व ते संकट प्राणावर बेतले होते. महाराज त्याचा सूड घेण्याचा विचार करितच होते. त्यांनी निवडक दीडशे मावळे सोबत घेतले. शंभर मैलाचे अंतर कापून विजेच्या वेगाने ते मुधोळ शहरात वेष पालटून शिरले. लोकांचे लक्ष अन्यत्र वळवावे म्हणून पाच-दहा ठिकाणी आगी लावण्याची व्यवस्था केली. लोकांची पळापळ सुरू झाली या गडबडीत महाराज सैनिकांसह राजवाड्यात घुसले. त्यांनी पहारेकऱ्याला कैद केले. त्याच्या आरडाओरडीने बाजी घोरपडेच बाहेर आला. पण तो निशस्त्र होता. महाराजांनी सांगितले “तू निशस्त्र आहेस अशा स्थितीत युद्ध करणे मला योग्य वाटत नाही. ही तलवार घे. ज्या शहाजीराजांना तू विश्वासघाताने कैद केलेस त्यांचा पुत्र मी शिवाजी !” बाजीचे अवसान गळाले. थोड्याच वेळात महाराजांनी त्याचे शिर धडावेगळे केले. महाराजांनी वाडा लुटून फस्त केला. वाटेत जे आडवे येतील त्यांची कत्तल केली नि सर्व सैनिकांसह रातारात मुधोळहून निघून गेले.

१४. शायिस्तेखान पुण्यात दाखल

आदिलशहाच्या फौजेच्या लाटांवर लाटा शिवाजी महाराजांवर आदळत असतानाच औरंगजेब काही गप्प बसलेला नव्हता. ‘आलमगिर’ नावाचे औरंगजेबाचे सरकारी चरित्र आहे त्या ग्रंथाचा कच्चा खर्डा स्वतः औरंगजेबाने पाहिला होता त्यात म्हटले आहे की, ‘बळ वाढत गेले तसे शिवाजीला विजापूरची भीती आणि पर्वाही वाटेनाशी झाली. त्याने कोकण प्रदेशात

आक्रमणे करून तो उध्वस्त करण्यास सुरवात केली. काही वेळा संधी साधून त्याने बादशाही महालावर (परगणे) आक्रमणे केली.’

बादशहाने दक्षिणेला सुभेदार अमीरूल उमरा (शायिस्तेखान) याला पुढीलप्रमाणे आज्ञा केली. भक्कम सैन्य घेऊन तुम्ही चाल करून जा. शत्रूचे परिपत्य करण्यासाठी झटा. त्याचा प्रदेश आणि किल्ले जिंकून घ्या आणि त्या प्रदेशातील सगळी बंडाळी मोडून टाका.’ या आज्ञेप्रमाणे अमीरूल उमरा याने जमादिलावलच्या ५ तारखेस औरंगजेब सोडले (७ फेब्रु. १६६०) चार दिवसांनी तो अहमदनगरला येऊन पोहचला. २५ फेब्रु. रोजी तो दक्षिणेकडे जाण्यास निघाला. त्याचा सिद्दी जोहरशी पत्रव्यवहार चालू होता (वाय.के. बुखारी, शायिस्तेखानाची अपरिचित ऐतिहासिक पत्रे, मध्यप्रदेश इतिहास परिषद पत्रिका, खंड ७, १९६९) पुण्याच्या मार्गावर मराठ्यांनी त्याला प्रतिकार केला. निकराचे लढे झाले पण शायिस्तेखान मुसंडी मारत ९ मे ला पुण्यात पोहचला. त्याने कोकण प्रदेश ताब्यात घेतला. कल्याण, भिवंडी ताब्यात घेतले.

शिवाजी महाराज जुलै अखेर विशाळगड सोडून राजगडावर गेले आणि मातोश्री जिजाबाईंचे त्यांनी दर्शन घेतले. त्यामुळे माऊलीची काळजी दूर झाली. १५ ऑगस्ट रोजी एक वार्डत बातमी त्यांच्या कानावर आली की, शायिस्तेखानाने चाकणचा संग्रामदुर्ग ताब्यात घेतला आहे. आणि महाराजांच्याच पुण्यातील लाल महालात त्याने मुक्काम ठोकला आहे. चाकणचा किल्ला हा डोंगरी किल्ला नव्हता तर भुईकोट किल्ला होता. तो तसा लहान होता. लढाईत प्रत्यक्ष शायिस्तेखान स्वतः हजर होता. मराठ्यांनी तो अडीच महिने झुंझवला. त्याचा किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा हा शूर किल्लेदार होता. या लढाईत मोंगलांचे २६८ सैनिक मारले गेले व ६४० जखमी झाले. सुरंग उडून इशान्येकडील बुरुज कोसळला तेव्हा किल्ला सोडण्याचे मराठ्यांनी मान्य केले. मोंगलांनी त्यांना मानाची वागणूक दिली आणि त्यांना जाण्याची परवानगी दिली. एका वेढ्यातच आपले इतके जबर नुकसान झाले त्यामुळे शायिस्तेखानचे अवसानच गळाले होते. तो पुण्याला परत आला.

१५. उंबरखिंडीतील लढाई

मोंगल व विजापूरकर यांच्याशी एकाचवेळी लढा देणे शक्य नाही हे जाणून शिवाजी महाराजांनी सप्टेंबर १६६० मध्ये पन्हाळगड किल्ला आदिलशहाला परत केला. घाटावरील मैदानी मुलूख मोंगलांच्या ताब्यात होता आणि महाराजांच्या ताब्यात घाटावरचा नि खालचा मलूख होता. मोंगलांच्या ताब्यात कल्याण भिवंडी प्रदेशचा काही भाग होता. त्याच्या दक्षिणेचा रायगड किल्ला महाराजांच्या ताब्यात होता. महाराजांना त्याच्याही पलिकडे रेटण्याचा प्रयत्न शायिस्तेखानने चालवला. त्या मोहीमेची जबाबदारी कारतलबखान याकडे सोपवली.

डिसेंबर १६६० मध्ये कारतलबखान बरेच मोठे सैन्य घेऊन लोणावळ्याच्या घाटातून

खाली कोकणात उतरला. महाराजांनी त्याला घनदाट जंगलात येऊ दिले. ते अरण्य नऊ कि.मि. लांब होते. त्या भागातले खेडे उंबर त्यावरून त्याला उंबरचा घाट म्हणतात. महाराज स्वतः या उंबरखिंडीतील लढाईचे नेतृत्व करीत होते. मोंगलांचे सैन्य पुण्याहून कोटगा मार्गाने कोकणात आंबेनळीच्या रस्त्याने उतरले. त्याची तपशीलासह बातमी महाराजांच्या गुप्तहेरांनी अगोदरच आणली होती. त्यावेळच्या प्रथेप्रमाणे हे सैन्य सकाळी घाट उतरले. राजांनी त्याला कोठेही अडवले नाही. पूर्णपणे अडचणीच्या दाट जंगलात शिरू दिले. ते अडकल्याचे पाहून चारी बाजूंनी लपवून ठेवलेल्या सैन्याकडून असा जोराचा हल्ला केला की, कारतलबखानाने शरणगतीचे बोलणे लावले. महाराजांनी उदारपणे सर्वांना जीवदान दिले, मात्र त्याच्याकडून मोठी खंडणी घेतली आणि खानाला आल्या वाटेने परत जाऊ दिले.

१६. इंग्रजांना शासन ठेवले

आता महाराजांपुढे दोन कामे होती. पन्हाळ्याच्या वेढ्यात सिद्दी जौहरला तोफ व दारुगोळा इंग्रजांनी पुरविला होता. त्याची शिक्षा त्यांना देणे आणि विशाळगडला वेढा घालण्यास सिद्दी जौहरला मदत करणारे पालवणचे दळवी व शृंगारपूरचे सुर्वे यांना धडा शिकवणे. ‘महाराजांनी सेनेचे दोन भाग केले. एक नेताजींच्या हाताखाली बोरघाटात मोंगलांच्या बंदोबस्तासाठी पाठवली आणि दुसरी सेना आपण स्वतः बरोबर घेऊन कोकणात दक्षिणेकडे निघाले. त्यांच्या शौर्याच्या कथा नि शत्रूंच्या पराभवांच्या वार्तेने दळवी, सुर्वे दोघेही घाबरले, मार्च १६६१ मध्ये महाराज राजापूरला येऊन धडकले. ते मुसलमानांचे ठाणे या भागातील सधन बंदर होते. तेथे इंग्रजांप्रमाणे पोर्तुगीज, मलवारी, आणि अरबी इत्यादी परदेशी व्यापाऱ्यांचे गजबजलेले ते ठिकाण होते. शिवाय स्थानिक व्यापारीही तेथे मोठ्या संख्येने होते. महाराजांच्या मागणीप्रमाणे साऱ्यांनी खंडणी जमा केली. इंग्रज टाळाटाळ करू लागले. इंग्रजांनी पन्हाळ्यावर शत्रूला मदत केल्याचा राग महाराजांना होताच. त्यांनी इंग्रजांची वखार खणून काढली. कारण इंग्रजांनी गुप्तधन पुरवण ठेवले होते. हेन्नी रेव्हिंग्टन, रॅडॉल्फ टेलर, फिलिप जिफोर्ड इत्यादी इंग्रजांना पकडून महाराजांनी कैदेत ठेवले. सात महिन्यापासून दोन वर्षांपर्यंत ते कैदेत होते. त्यातले दोघे कैदेतच मेले. प्रथम वासोटा (जि.सातारा) आणि नंतर सोनगड (कुलाबा रायगड जिल्हा) या किल्ल्यात त्यांना ठेवले. फेब्रु. १६६३ ला महाराजांनी त्यांची सुटका केली.

इंग्रजांना असे शासन होईल याची पूर्ण कल्पना होती. (इंग्लिश फॅक्टरीज इन इंडिया, खंड ११, पृ. ८७ मध्ये) प्रेसिडेंट अॅण्ड्रुडच्या पत्रातील पुढील मजकुर ही गोष्ट स्पष्ट करतो -

‘पन्हाळ्याच्या वेढ्यात जाऊन इंग्रजांचा बावटा फडकावून गोळे उडविलेत, त्याचे हे (कैद) प्रायश्चित आहे. परदेशात असे उपद्व्याप केले तर त्याचे फळ असेच भोगावे लागते. शिवाजीची दारुगोळा न विकण्याबद्दलची आज्ञा खुद्द रेव्हिंग्टनला माहीत होतीच !’

१७. आदिलशहाकडूनच खंडणी वसूल

१६६२ पर्यंत शिवाजी महाराजांचे राज्य कल्याणपासून गोव्यापर्यंत सारी किनारपट्टी म्हणजे तीनशे मैल पसरले होते. भीमानदीपासून वारणानदीपर्यंत सगळा कोकणघाट म्हणजे १६० मैल लांबीचा भाग महाराजांच्या ताब्यात आला होता. या आणि संपूर्ण मुलखाची रुंदी सरासरी शंभर मैल होती. महाराजांचे लष्करी बळही प्रचंड वाढले होते. पन्नास हजार पायदळ व सात हजार घोडेस्वार होते. त्यांच्या ताब्यातल्या मुलखांच्या मानाने हे थोडे जास्तच होते.

आदिलशहाचा वजीर अबदूल महमदने बादशहाच्या नजरेस आणून दिले की, आता यापुढे शिवाजी महाराजांशी लढाई करण्यास कोणीही तयार नाहीत तेव्हा नाईलाजाने आदिलशहाने गुप्त तह केला, कारण दरबारच्या अमिरांना तो मान्यही झाला नसता. त्या तहानुसार 'महाराजांनी जिंकलेला मुलूख त्यांच्याकडेच राहू द्यावा. तो परत घेण्याची खटपट विजापूर सरकारने करू नये. याशिवाय त्यांना आणखी काही मुलूख तोडून द्यावा. यापुढे शिवाजी महाराज आदिलशहाचे अंकीत आहेत. असे बादशहाने मानू नयेत महाराजांना विजापूरकरांनी प्रतिवर्षी सात लक्ष होन खंडणी दाखल द्यावे. परस्परांनी प्रसंग पडेल तेव्हा सहाय्य करावे. महाराजांचा वकील शामजी नाईक यापुढे विजापूर दरबारात वकील असेल.'

या तहानंतर महाराजांनी विजापूर सरकारच्या मुलखास त्रास देणे बंद केले. यानंतर शहाजीराजे महाराष्ट्रात येण्यास निघाले. आदिलशहाने त्यांना परवानगी तर दिलीच उलट, 'आमच्याशी शिवाजीराजे सलोख्याने वागतील असे करा' असे सुचवले.

एक लहानसा जहागीरदार इतका बलाढ्य, ताकदवान झाला की त्याने आदिलशहाकडून दरवर्षी खंडणी घेणे सुरु केले आणि हा चमत्कार फक्त पंधरा-सोळा वर्षात.

१८. पिता-पुत्र भेट

आपल्या पराक्रमी पूत्राने विजापूरच्या बादशहाला तह करण्यास भाग पाडले. आपण ज्याचे सरदार आहोत त्या बादशहाच्या बरोबरीने बसण्याची पात्रता आपल्या मुलाने संपादन केली याचा शहाजीराजेना अभिमान वाटला. आपल्या कर्तृत्ववान मुलास भेटण्यास ते आतुर झाले. त्यांना महाराष्ट्रात येण्यास आदिलशहाची परवानगी घ्यावी लागे. त्यावेळी अगतिकपणे आदिलशहाने शहाजी राजेंना पत्र पाठवले की, 'तुमच्याकडून होईल तो प्रयत्न करावा, जेणे करून तुमचा पुत्र आमच्या दरबारी येईल. त्यास वजिरी सांगून सर्व बादशहात त्याच्या स्वाधीन करू. तो न आल्यास तुम्ही तरी परत आमच्याकडे या, त्यास मिलाफी होऊ नका. पुत्रलोकास वश होऊन तिकडेच राहू नका.'

शहाजीराजे कर्नाटकातून मायदेशी यावयास निघाले, सोबत द्वितीय कुटुंब तुकाबाई व पुत्र व्यंकोजी यांना बरोबर घेतले. तुळजापूरच्या कुलस्वामीनीस ते नवस बोलले होते. त्यानुसार कर्नाटकातून देवीचे दागिने तयार करून त्यांनी बरोबर घेतले. शिवाजीराजेसाठी

उत्तमोत्तम तलवारी त्यांनी बनवून घेतल्या होत्या. पूत्राच्या स्वराज्यस्थापनेस यश आल्यास लक्ष रुपयाची मूर्ती देवीस अर्पण करतो असा त्यांचा नवस होता. तेथे यथासांग पूजा करून त्यांनी शिंगणापूरच्या महादेव, पंढरपूरचा विठोबा, शिखरशंभूमहादेव यांचे दर्शन केले. प्रत्येक देवळात भरपूर दानधर्म केला.

महाराष्ट्रात आपल्या पिताजींचे आगमन झाले म्हटल्यावर शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या प्रत्येक मुक्कामी त्यांची चोख व्यवस्था केली. जिजाबाईंच्या दृष्टीनेही शहाजी राजेंची भेट हा सोन्याचा दिवस होता. ही भेट जेजुरीच्या देवळात ठरली. ती भेट विधीपूर्वक होती. त्याअगोदर शहाजीराजेंच्या स्वागतास कारकून, सरनोबत यांना लवाजम्यासह पाठवले, स्वतः महाराज देवळात थांबले. देवीची पूजा झाल्यावर एक मोठे काशाचे ताट आणून त्यात तूप ओतले. ह्या तुपात त्या चौघांची मुखे शहाजीराजेंनी पाहीली. मग शिवाजी राजेंनी आपल्या पिताश्रींच्या चरणी मस्तक ठेवले. मग सावत्र आईनाही वंदन केले, भावाला अलिंगन दिले. मग पिताजींना पालखीत बसवून त्यांचे जोडे आपल्या हाती धरून पालखीबरोबर अनवाणी चालले, डेऱ्यास आणून आदराने आसनावर बसवले व समोर उभे राहून नम्रतेने म्हणाले, "मी विजापूरकराशी स्वराज्यासाठी वैर केले. त्यामुळे आपणास प्राणसंकट आले या अपराधाबद्दल क्षमा असावी. आपण जी शिक्षा द्याल ती मान्य आहे."

यावर शहाजीराजांनी महाराजांना अलिंगण दिले. जवळ बसवले. दोघेही सद्गदीत झाले. शहाजीराजेंनी सांगितले "तुम्ही कुळाचा उध्दार केलात, आम्हाला समाधान व धन्यता वाटते. स्वराज्याचे वाडवडिलांचे स्वप्न तुम्ही साकारलेत. धन्य झालात. आमच्या वडिलांना (मालोजीराजे) एक दृष्टांत झाला होता की, तुमच्या कुळात शककर्ता जन्माला येईल. मराठ्यांचे साम्राज्य निर्माण करेल ! हा दृष्टांत खरा होता हे तुम्ही आपल्या अलौकिक कर्तृत्वाने सिध्द केलेत. अशा प्रतापशाली पूत्रामुळे आम्ही त्रिलोकी धन्य झालो."

शिवाजी राजेंनी वडिलांना सर्व सरदारांचा, कारभान्यांचा परिचय करून दिला. पुण्यास प्रयाण केले. तेथे त्यांचा दोन महिने मुक्काम होता. महाराजांनी आपले किल्ले, दौलत वडिलांना दाखवली. शहाजी राजेंनी आपली एक मौल्यवान तलवार महाराजांना दिली. महाप्रतापी पित्याची आठवण म्हणून त्यांनी तिचे नाव तुळजा ठेवले व ती नित्य पुजेत ठेवली. शहाजीराजेंच्या मौलिक सूचना त्यांनी नीट लक्षात ठेवल्या. शहाजीराजेंनी महाराष्ट्रातच रहावे असे शिवाजी महाराजांना वाटत होते पण तिकडच्या राज्याची नीट व्यवस्था राखणेही गरजेचे आहे व वेळ पडली तर तिकडची व्यवस्था उपयोगी पडेल असे महाराजांनी समजावून सांगितले. (पुढे छ. राजाराम महाराजांना त्याचा प्रत्यय आला.) शहाजी राजेंनी निरोप घेतला तेव्हा त्यांचे मुख्य अधिकारी त्र्यंबक नारायण हणमंते व इतर कारभारी यांच्या मानाप्रमाणे त्यांचा महाराजांनी सत्कार केला. पिता, माता, बंधू यांना अप्रतिम वस्तू भेटी दिल्या. वाटखर्चासाठी पुरेसे द्रव्य

व सरंजाम दिला व आदिलशाहाच्या मुलखाला त्रास देणार नाही असे वचनही दिले.

शहाजीराजे विजापूरला बादशहाला भेटले व पुत्राचे वचन सांगून हत्ती-घोडे नजराना म्हणून दिला व बेंगळूला निघून गेले. ही भेट शेवटचीच ठरली. पुढे दोन वर्षांनंतर त्यांचे अपघाती निधन झाले.

१९. नेताजीची धमाल

शिवाजी महाराजांसारखे त्यांचे साथीदार मावळेही धाडसी व शूर होते. नेताजी पालकर तर शत्रूच्या गोटात प्रतिशिवाजी म्हणूनच ओळखला जाई. असे एक एक सरदार म्हणजे मराठ्यांचे अभेद्य किल्लेच होते. शायिस्तेखान हे जाणून होता. त्यामुळे तो काहीही हालचाल न करता दोन वर्षे पुण्याला तळ देऊन होता. इकडे नेताजी पालकराने आपल्या स्वारांनिशी अहमदनगर व औरंगाबाद ह्या शहरापर्यंत स्वाच्या करून मोंगली मुलूक उध्वस्त करण्याचा धुमधडाका त्याने लावला होता. मोंगली फौजेचे कहिकवाड व रसद बंद करून व त्यावर अकस्मात छापे घालून खानाला दे माय धरणी ठाय करून सोडले. त्यांच्यावर प्रतिहल्ला करावा तर मावळ्यांचा वेग इतका तेज असे की, ते शत्रूच्या तावडीतून सहज निसटून जात व त्यांचा पाठलाग सोडून द्यावा लागे.

नेताजींनी गावचे गाव लुटून व शहरांवर, पेठांवर खंडणी बसवून पुष्कळ द्रव्य मिळवले. ही त्यांची दौड इतकी वेगाची असे की, आज येथे तर उद्या दूर कोठे तरी दुसऱ्याच ठिकाणी ते प्रगत होत असत. याप्रमाणे बालाघाट, परंडे, हवेली, कलबुर्गे, आणसे, उदगीर ही गावे नेताजींनी लुटली. तेथून नेताजींनी धडक मारली ती गोदावरीच्या तीरापर्यंत. तेथून औरंगाबादच्या आसपासचा मोंगली मुलूख लुटला. औरंगाबादला मोंगलांचा सुभेदार महकूबसिंग होता तो दहा हजारांची फौज घेऊन नेताजींवर चाल करून आला. नगराजवळ घनघोर युध्द झाले. नेताजीने त्याचा पराभव केला. त्याचे हत्ती, घोडे व युध्दोपयोगी साहित्य हाती आले ते त्याने महाराजांच्या पायाशी आणून ओतले.

२०. शायिस्तेखानाला जन्माची अहल

महाराजांचा ३३ वा वाढदिवस, फेब्रु.१६६३ आणि शके १५८५ चा पाडवा (३० मार्च १६६३) दोन्हीही आनंदाचे क्षण काळजीने व्यापले होते. मोंगलांच्या जबरदस्त पकडीतून सुटण्याचा एकमेव मार्ग होता तो म्हणजे ह्या सर्व कारवाईचा सूत्रचालक शायिस्तेखान, त्याला भयंकर दहशत बसेल असे काही तरी करणे.

नेताजीचे हल्ले सुरु असताना शायिस्तेखान गप्प बसून होता पण ती वादळापूर्वीची शांतता होती. सर्व बाजूने शिवाजीचा पराभव होत आहे. त्याचा महत्त्वाचा किल्ला सिंहगड फंदफितुरीने हातात येणार याची खान स्वप्न रंगवत होता.

चैत्रशुध्द अष्टमी, रविवार. ५ एप्रिल १६६३ हा दिवस शायिस्तेखानावर चालून जाण्याचा

महाराजांनी निश्चित केला. त्यापूर्वी त्यांच्या गुप्तहेरांनी खानाची बारीक सारीक माहिती काढली होती. मराठ्यांनी गनिमीकाव्याने अचानक हल्ला करू नये म्हणून शायिस्तेखानाने स्वतःचा बंदोबस्त केला होता. पुणे शहराची नाकेबंदी केली होती. महाराजांनी मोंगल सेनेतील एका मराठा शिलेदाराशी संधान साधले. लग्नसमारंभासाठी म्हणून सवाद्य मिरवणुकीचा परवाना खानाकडून मिळवला. महाराजांनी सिंहगडच्या वाटेने पाचशे, हजार मावळे ठेवले, कात्रजच्या घाटात वाटेतल्या झाडांना व बैलांच्या शिंगांना पोत बांधले, इशारा करताच महाराज सिंहगडच्या दिशेने निघून जातील तेव्हा ते पेटवण्यास सांगितले म्हणजे खान व त्याची फौज विरुध्द दिशेला जाईल. शिवाजी महाराजांची युध्दव्यूह रचना, असामान्य धाडस, योजकता, समयसूचकता म्हणजे जगाच्या इतिहासातील एका मोठ्या सेनानीची शौर्यगाथाच होती.

तो दिवस म्हणजे रमजानचा सहावा चंद्र होता. दिवसाचा उपास सोडून शायिस्तेखानाच्या कुटुंबातील लोक आपापल्या ठिकाणी गेले. ज्या लालमहालात महाराजांचे बालपण गेले त्यातल्या वाटा, बारकावे महाराजांना माहिती होत्या. महालाकडे जातांना प्रसंगी उपयोगी पडाव्या पण एकदम कोणाच्या नजरेत येऊ नये अशा मावळ्यांच्या छोट्या टोळ्या केल्या. काही माणसे नदीपलीकडे दबा धरून बसली व महाराजांनी फक्त निवडक चारशे मावळे घेऊन शायिस्तेखानाचा तळ गाठला. लग्नवरातीच्या मिरवणुकीत सामील झाल्याने कोणाला संशय आला नाही. महाराजांनी अंगात चिलखत घालून वर झगा घातला होता. डोक्यास शिरस्त्राण व वर पागोटे बांधले होते. एका हातात तलवार, दुसऱ्या हातात वाघनख व बिचवा अशी शस्त्रे होती. वाड्यात स्वयंपाक घराच्या भिंतीला एक खिडकी होती ती बुजवली होती. ती खणून आत उतरायला वाट केली, महाराज दोघा तिघांसह आत उतरले. त्यांची चाहूल लागताच खानांच्या जनानखान्यातील बेगमा जाग्या झाल्या त्या अगोदरच ओरडाओरड करू लागल्या. खानाचा मुलगा अबदुल्ला फतेखान तलवार घेऊन धावत आला, तो कापला गेला.. इतक्यात शायिस्तेखान स्वतः भाला घेऊन उभा राहीला. त्याच्या अंगावर काही मावळे धावले तेव्हा त्याने एकाला ठार केले. त्याचबरोबर खानाचा जावाई, बारा बायका, चाळीस मोठे दरकदार, एक मोंगल सेनापती ठार झाले. राजांनी पाहीले की या गडबडीत खान एका खिडकीवाटे खाली उतरत होता. राजेनी स्वतः खानाला गाठून त्याच्यावर तलवारीचा वार केला. अंधारात तो ठार झाला. अशीच महाराजांची समजूत झाली. या मारामारीत मराठ्यांचे सहा मावळे ठार झाले नि सत्तेचाळीसच्या वर जखमी झाले. मग सावध होऊन शोधाशोध सुरु होताच आपल्या लोकांसह सुरक्षित बाहेर पडले नि आले तसे सुसाट वेगाने 'शत्रू कोठे आहे' असे विचारत शहराबाहेर आले. इशान्याचा कर्णा वाजताच कात्रजच्या घाटात मशाली पेटल्या. बैलांच्या शिंगाचे पोत पेटले. छापा घालणारे त्या मार्गाने गेले. अशा समजुतीने खानाचे सैन्य कात्रज घाटाकडे गेले. नि महाराज सिंहगडावर आपल्या लोकांसह सुखरूप

पोहचले.

मोंगलांनी सिंहगडला वेढा घातला तेव्हा नेताजी पालकर व कर्तोजी (प्रतापराव) गुजरानी मोंगलांची धूळदाण उडवली.

इकडे अचानक झालेल्या ह्या हल्ल्याने शायिस्तेखान पुरा खचला. त्याचे मनोधैर्य संपले. मुलगा, जावाई, काही बेगमा यांच्या मृत्युमुळे तो धायमोकलुन रडला. प्राण जाण्याची वेळ आली होती पण थोडक्यात वाचलो ह्या विचाराने त्याचा थरकाप उडाला. हा औरंजेबप्रमाणे त्याचा मामा शायिस्तेखानही संशयीवृत्तीचा होता. त्याने आपल्या जवळच्या लोकांवरच संशय घेतला. त्यामुळे फितुर लोकांवर अवलंबून राहून यापुढे लढाई चालविण्यास अर्थ नाही. यापुढे पुण्यात तळ ठोकून राहणेही धोक्याचे आहे हे लक्षात घेऊन त्याने पुण्याचा मुकाम पेडगावास हलवला. दिल्लीला बादशहाला हे कळल्यावर तोही हादरला, त्याने मामाला परत बोलावले, नि बंगालचा सुभेदार केले. सुलतान मोअज्जम याला दक्षिणेचा सुभेदार नेमले.

२१. कुडाळ ते वेंगुर्ला - धडक मोहीम

शाइस्ताखानाला पळवून लावल्यावर शिवाजी महाराजांनी मे १६६३ मध्ये कोल्हापूरावरून कुडाळ ते वेंगुर्ला अशी धडक मारली. महाराज कोकणच्या बंदराजवळ परत आल्याचे समजताच साकळी, दिचोळी वगैरे ठाण्यावरचे मुसलमान सुभेदार पळून गेले. शिवाजी महाराजांचे नियोजन असे चौफेर होते. युध्दात मिळालेल्या विजयाचे रूपांतर निश्चयपूर्वक राज्यविस्तारात करण्याचे कौशल्य दाखवावे ते याच मराठा सम्राटाने !

२२. जसवंतसिंगाचा वेढा

पावसाळ्यानंतर जसवंतसिंगाने नोव्हे.-डिसें १६६३ मध्ये सिंहगडाला वेढा दिला. पाच-सहा महिने झाले काही प्रगती नाही म्हणून एप्रिल १६६४ मध्ये त्याने चढाईचा हल्ला केला पण गडकऱ्यांनी तो शौर्याने परतवला. मोंगलांचे फार नुकसान झाले. मग २८ मे १६६४ ला पराभूत मनःस्थितीत जसवंतसिंग वेढा उठवून निघून गेला. दोन-तीन दिवसातच महाराज स्वतः गडावर आले नि शूर गडकऱ्यांच्या पाठीवर त्यांनी आनंदाने कौतुकाची थाप मारली.

२३. सुरतेची लूट

अफजलखानखानाच्या वधाने किंवा शायिस्तेखानाच्या पराभवामुळे आदिलशाही किंवा मोंगलशाहीचा ऱ्हास झाला नव्हता. तो एक किरकोळ धक्का होता. मनात आणले तर एकाचवेळेला लाखाची फौज रणांगणात उतरवण्याची क्षमता या दोन्ही बादशहांकडे होती. त्यामानाने मराठ्यांची ताकद कमी होती पण परकीय सत्तेची गुलामगिरी झुगारून स्वातंत्र्याचे वारे चाखवण्याची जबरदस्त जिद्द मराठ्यांच्या पोलादी मनगटात होती. १६५७ पासून मोंगलासारख्या देशपातळीवरच्या बलाढ्य शत्रूशी शिवाजी महाराज झुंज देत होते. आता महाराजांना दिल्लीच्या बादशहाचे तख्ताच गदागदा हालवायचे होते.

बर्हीजी नाईक हा महाराजांच्या दरबारातला सर्वोत्कृष्ट हेर. त्याने तापीनदीच्या मुखाजवळच्या सुरत या शहराची खडानू खडा माहिती काढली. दक्षिण कोकणच्या स्वारीत महाराजांना डच, इंग्रज, पोर्तुगीज वगैरे परकीय व्यापाऱ्यांच्या संपत्तीची कल्पना आली होती. त्या वखारीपेक्षाही फार मोठ्या वखारी सुरतेला होत्या. ते व्यापाराचे मोठे केंद्र होते. मक्केस दरवर्षी जाणाऱ्या यात्रेकरूंचे वाहतुकीचे ते फार मोठे बंदर होते. जणू औरंगजेबाच्या साम्राज्याचे मोंगली नाकच ते होते. ते कापले की काबूलपासून कलकत्यापर्यंत मोंगलांची आबू जाणार होती. त्या शहरात नाणावटीमध्ये त्यावेळच्या सर्व भारताचे पेढीसंबंधी म्हणजे बँकेसंबंधीचे आर्थिक व्यवहार चालत त्यामुळे तेथे भक्कम लूट मिळेल याबद्दल महाराजांना शंका नव्हती. शायिस्तेखानाची नामुष्की झाली. नवा सुभेदार मुअज्जम कारभाराची जबाबदारी घेत होता नि जसवंतसिंग सिंहगडला वेढा देऊन होता. या गडबडीत सुरत लुटण्याचा बेत महाराजांनी केला.

महाराज प्रथम नाशिकला गेले. तेथे त्यांनी मुकाम केला. मंगळवारी ५ जाने. १६६४ ला महाराज सुरतेजवळ आल्याची बातमी शहरात पसरली. मोंगलांचा सुभेदार इनायतखान भेदरून गेला. इंग्रज, डच, फ्रेंच वखारवाल्यांनी आपापला बंदोबस्त केला. ६ जाने.ला महाराज शहरात घुसले. सोने, चांदी, रूपे, मोती, हिरे यांच्या राशी हाती लागल्या. बुधवार ते रविवारपर्यंत ६ ते १० जानेवारी सावकाशीने त्यांनी सुरत लुटले. बहिरोजी व्होरा नावाच्या श्रीमंताजवळ ऐंशी लाखांची संपत्ती मिळाली. या वाड्यात ४० शेर वजनाचे हिरेमाणिके व २८ शेर वजनाचे टपोरे मोती मिळाले. सुरतेच्या लुटीत महाराजांना एक कोटी रुपयांचे जडजवाहीर मिळाले. मोंगलांच्या आक्रमणास तोंड देण्यासाठी मोहीमा काढाव्या लागत होत्या आणि त्याच्या खर्चाची भरपाई करून घेणे हे महाराजांचे ध्येय होते.

सुरतेच्या मुक्कामात महाराजांच्या जीवावर एक प्रसंग बेतला. सुभेदार इनायतखान याने तहाच्या वाटाघाटी करण्याकरता एक माणूस महाराजांकडे पाठविला. बोलता बोलता त्याने महाराजांवर खंजीराने हल्ला केला. महाराजांच्या शरीर रक्षकाने त्याचा हात वरच्यावर छोटून काढला. त्याचे रक्त महाराजांच्या अंगावर पडले. या प्राणघातक हल्ल्यामुळे मराठ्यांच्या संतापाची लाट उसळली. महाराजांची छावणी स्मशानभूमीपासून शहाबेगमच्या बागेपर्यंत पसरली होती. सर्व जवान अगदी उघड्यावरच पथारी थाटून उतरले होते. इनायतखानाने राजावर मारेकरी घालण्याचा नीचपणा मराठ्यांना सहन होणे शक्य नव्हते. त्या रागापोटी मराठा सैन्याने क्रूरपणा केला असणे सहाजिक आहे पण इंग्रजांनी त्याचे भांडवल करण्याचे कारण नव्हते. वास्तविक मोंगलांचे नाक कापले गेले होते. स्वतः राजेनी म्हटल्याप्रमाणे 'बादशहाच्या सुरतेची मराठ्यांनी सुरत घेतली.' औरंगजेबाचे अवाढव्य सैन्य मराठ्यांच्या छातीवर बसले असताना बादशहाच्या डोळ्यांदेखत अशी लूट करणे हा पराक्रम अचाट होता. सुरतेला त्यानंतर कित्येक वर्षे शिवाजी महाराज सुरतेवर चाल करून येतात अशीच स्वप्न पडत होती.”

एक फ्रेंच प्रवासी बर्नियर याने पुढील प्रसंग नोंदवून ठेवला आहे तो म्हणतो, 'साधुतुल्य शिवाजीने कांपुचियन मिशनरी फादर अँब्रोसे याच्या घराचे आणि इतर वस्तुंचे मोठ्या आदराने रक्षण केले. शिवाजीने आपल्या सैन्याला सांगितले की, 'फ्रेंच, पाद्री ही माणसे चांगली आहेत आणि त्यांना उपसर्ग लागता कामा नये.' डच लोकांचा एक हिंदू दलाल होता. तो वारला होता पण तो अतिशय दानशूर होता असे शिवाजींना सांगण्यात आले. हे ऐकून शिवाजीने त्या दलालाचे घर वाचविले !'

शिवाजी महाराजांनी १० जाने. ला सूरत सोडले नि त्यानंतर सात दिवसांनी मोंगल सैन्य सुरतेला आले.

२४. शहाजीराजेंचा अपघाती मृत्यू

सूरतेची लूट घेऊन परत फिरत असताना एका दुःखद वार्तेला महाराजांना सामोरे जावे लागले. २३ जानेवारी १६६४ रोजी शिकारीस शहाजीराजे गेले असता होदेगिरी येथे घोड्यावरून पडले. घोड्याचा पाय त्यांच्या छातीवर पडला नि जागेवरच त्यांचे निधन झाले. त्यावेळी ते ६५ वर्षांचे होते. महाराज तोबडतोब सिंहगडावर गेले. तेथे सर्व विधी आटोपल्यावर ते पुन्हा ५ फेब्रु.ला रायगडावर परतले. राजांचा परिवार, खुद्द राजे, विशेषतः मातोश्री जिजाबाई मोठ्या धीराने अपरंपार दुःखातून बाहेर पडले. त्यानंतर महाराजांनी आपल्या कारभाराची व निरनिराळ्या खात्यांची त्यांनी चांगली व्यवस्था लावली. आपल्या नावास 'राजे' हा किताब जोडला व आपल्या नावाचे नाणे पाडले.

शहाजीराजे हे काही पडखाऊ नोकर नव्हते. दोन पातशाहीत इज्जतीने सरदारकी करणारे फौजबंद जहागिरदार, निजामशहावर छत्र धरणारे ते तोलदार वजीर होते. जेव्हा शहाजीराजे आपल्या पुत्राला आतून फूस लावतात अशी शंका आदिलशहाला आली तेव्हा बादशहाला खडसावणारे शहाजीराजे १६५६-५७ मधल्या पत्रातून स्पष्ट दिसतात त्यात ते म्हणतात. 'जेव्हा आदिलशहाकडे आम्ही रुजू झालो त्यावेळी आमचा पराक्रम पाहून चार लाखांची जहागिरी आम्हाला दिली. त्या फर्मानाच्या प्रती दप्परी असतील त्या बादशहांनी पहाव्यात. असे असताना आमच्या जहागिरीत बादशहा अशांतता निर्माण करतात. आम्ही रजपूत लोक. यापूर्वीही दोन चार पातशाहीत आम्ही काम केले. अपमान वा जुलूम सहन करून आम्ही कोणाची खुषमस्करीही केली नाही व आम्ही पुढेही करणार नाही. अशी अपमानास्पद वागणूक गेले दीड वर्ष आम्ही सोसत आहोत. जर बादशहाला आमची गरज असेल तर आमचा मान, सरंजाम राखला गेला पाहिजे आणि हे मान्य नसेल तर स्वतःहून आम्हाला रजा दिली पाहिजे.'

शहाजीराजेंचा स्वभाव असा बाणेदार होता. तरीपण आदिलशहा व त्याचे कारभारी नेहमीच त्यांच्याविषयी संशयी होते. एकाच कुटुंबातील दोन कर्ते पुरुष महाराष्ट्र व कर्नाटकात दोन राज्ये स्थापन करणारे ठरले. ही राज्ये परस्परांना पूरक ठरली. राज्याभिषेकानंतर महाराज

दक्षिण दिग्विजयाला बाहेर पडले. त्यातून निर्माण झालेले जिंजीकडचे राज्य शिवाजी महाराजांचे दुसरे चिरंजीव राजाराम यांना संकटाच्या वेळी १६९०-१६९८ आधार म्हणून उपयोगी पडले. शहाजीराजेंचा दुसरा एक मुलगा (तुकाबाईचा पूत्र) व्यंकोजी (१६७६ ते १६८३) यांनी संपादन केलेल्या तंजावरच्या राज्याने आजही महाराष्ट्र जोडला गेला. तंजावरचे महाराज दुसरे सर्फोजी (१७९८-१८३२) यांनी सरस्वती महाल ग्रंथालय परिश्रमाने उभारले. त्यात मराठी, तेलगु, तामीळ, संस्कृत या भाषा व संस्कृति यांचे उत्कृष्ट संवर्धन झाले. शहाजीराजे बाणेदारपणे विजापूर दरबारात सरदारकी करीत होते. परंतु तरीही प्रत्यक्षात पित्याला शत्रूकडे ओलीस ठेवल्याचा तो प्रकार होता. महाराजांना पित्याची काळजी होतीच. शहाजीराजेंच्या मृत्यूनंतर मात्र विजापूरकरांशी वागताना असलेली मर्यादा संपलेली होती. विजापूरकरांवरील आक्रमणाच्या संकोचाचे कारण आता महाराजांसाठी संपले होते.

२५. दक्षिण कोकण अधिपत्याखाली

बाजी घोरपडेला शिवाजी महाराजांनी ठार करून कपट कारस्थानाची शिक्षा दिल्यावर खवासखानाचे मनोधैर्य खचले. तो १६६४ च्या नोव्हेंबरमध्ये कोकण सोडून निघून गेला. महाराजांनी ताबडतोब कुडाळवर चाल केली आणि दक्षिण कोकणचा भाग कायमस्वरूपी आपल्या अधिपत्याखाली आणला.

२६. कोकणातील आरमार, सिद्धे

५ डिसेंबर १६६४ रोजी महाराजांनी समुद्रकिनाऱ्यावर मालवणनजिक सिंधुदुर्ग या सागरी किल्ल्याचा पाया घातला. घेरिया (विजयदुर्ग) सुवर्णयुग आणि किनाऱ्यावरील इतर दुर्गांचीही मजबुती केली. या सागरी किल्ल्यामुळे आरमाराचे संरक्षण आणि जंजिऱ्याचे सिद्धी, पोर्तुगीज आणि इतर परकीय सत्ता यांच्यावर वचक राहीला होता. महाराजांचे आरमार छोटे होते पण स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी ते महत्त्वाचे अंग होते. आरमारात लहान मोठी अशी चार-पाचशे जहाजे होती. ती विविध प्रकाराची होती. गुराबा, तारवे, गलबते, शिवाडे, पमार. सुभेदाराच्या हाताखाली दर्यावर्दी आणि लढाऊ माणसे, कोळी, सैनिक व सागरावरचे लढवैये अशी माणसे होती.

२७. यादुत बाबांचे दर्शन

१६६५ च्या फेब्रुवारीत शिवाजी महाराजांनी समुद्रमार्गे बसूर बंदरावर स्वतः आरमाराचे नेतृत्व करून मालंड बंदरातून (रत्नागिरी-सिंधुदुर्ग) निघाले. ते १३ फेब्रु. १६६५ रोजी बसूर बंदरात पोहचले. इंग्रज लोक त्यालाच बारसिलोर म्हणत. हे गाव बिदनूरच्या राज्यात मोडते. ते गाव महाराजांनी लुटले. डचांच्या नोंदीनुसार ती रक्कम ३ गिल्डर्स लाख होती. वाटेत महाराज गोकर्ण-महाबळेश्वर व इतर काही तीर्थस्थानी थांबले. रत्नागिरी जिल्ह्यातील समुद्र किनाऱ्यावरील बाणकोटेच्या खाडीशी असलेल्या केळशीच्या हजरत पीर सय्यद बाबा याकुत यांचा महाराजांनी आशीर्वाद घेतला. १६६५ च्या मार्चला औरंजेबचा सेनापती जयसिंग

पुण्यात पोहचल्याची वार्ता महाराजांना समजली नि ते खुष्कीच्या मार्गाने राजगडला परत फिरले. पस्तीसाव्या वाढदिवशी महाराज कारवारला होते.

२८. दर्ग्याचे बांधकाम

याकुत बाबा या मुसलमान अवलिया यांच्या दर्ग्याला महाराजांनी फुले, उद, फकिराची बिदागीवर खर्च करण्यासाठी उंटबर केळशी गावातील ६५३ एकर जमीन आज्ञापत्राने दिली. हे आज्ञापत्र बारनिशी बुक नं.५ तालुका सुवर्णदुर्ग यातील नं.३२६ वर नोंद आहे. शिवाजी महाराजांनी या दर्ग्याचे बांधकाम सुरु केले. पायाचे बांधकाम सुरु असतानाच महाराजांचा अंत झाला. छत्रपति संभाजी महाराजांनी ते बांधकाम घुमटापर्यंत आणले तोपर्यंत त्यांचाही अंत झाला. बाबा याकुत हिजरी सन १०९३ च्या शाबान महिन्याच्या सहा तारखेस केळशी येथे पैगंबरवासी आले. छ. शिवाजी महाराजांनी सुरु केलेल्या अपुच्या दर्ग्यातच याकुतबाबांची कबर बांधण्यात आली.

स्वराज्याला ग्रहण

१. मिर्झाराजेचा डाव

शिवाजी महाराजांचा स्वातंत्र्य सूर्य मध्यानी तळपू लागला तसा बादशहा औरंगजेब बैचेन होऊ लागला. त्याला तो ताप असह्य झाला. आता स्वतःच दक्षिणेला जाऊन शिवाजीचा बंदोबस्त करतो अशी भाषा स्वतः बादशहा बोलू लागला. पण अफजलखान, शायिस्तेखान यांच्यासारखी आपली ही फजिती झाली तर ! या विचाराने तो अस्वस्थ झाला. त्याच्या एक नजरेसमोर दोन माणसे डोळ्यासमोर आली ती म्हणजे मिर्झाराजे जयसिंग आणि अतिकट्टर कडवा पठाण दिलेरखान. या दोघांना पाठवावे असा निर्णय झाला.

बादशहा शहाजहानच्या कारकिर्दीपासून चाळीस वर्षे हिंदुस्थानात व हिंदुस्थानाबाहेर राजकारण करणारा आणि सखोल अनुभव घेतलेले असे महान, अनुभवी व अखंड विजयी रजपूत सेनापति मिर्झाराजे लहानपणापासूनच मोंगलांच्या सेवेत वाढले होते. मोंगल बादशहा त्याचा सेनापति कितीही मोठा असला तरी मोहिमेचे सर्व अधिकार कधी त्याच्या देत नसे पण मिर्झाराजे त्याला अपवाद होते. ते शूर होते नि मुत्सद्दीही. अनेक शूर कर्ते मुसलमान व हिंदू सैन्याची प्रचंड फौज, तोफखाना असा सरंजाम घेऊन राजा जयसिंग ३ मार्च १६६५ ला पुण्यास येऊन पोहचले. तेव्हा पावसाळा सुरु व्हायला आणखी तीन महिने बाकी होती.

आदिलशहा नि मराठे एक झाले तर मोंगलाना भारी ठरतील म्हणून प्रथम शिवाजीचा बंदोबस्त करायचा मग आदिलशहाचा असा लढाईचा क्रम मिर्झा राजेनी ठरवला. या दोन्ही सैन्याच्या मध्ये सासवडला आपली फौज ठेवली. याशिवाय चोहोबाजूने राजांचे शत्रू उठवून बसवले. कोणाला बक्षीसांचे आमिष तर काहींचा राग असे करून बरेच शत्रू जागे केले. कोणाला पद, कोणाला पैसे तर कोणाला मनसबदारीची यांची लालूच दाखवून महाराजांच्या सैन्यातही फूट पाडायचा प्रयत्न मिर्झा राजेनी सुरु केला. मिर्झाराजे हे औरंगजेबाने शिवाजी महाराजांविरुद्ध, स्वराज्याविरुद्ध उभारलेले निर्वाणीचे अस्त्र होते. महान गंडांतर होते. मिर्झाराजे जयसिंग हे धार्मिक श्रद्धा बाळगणारे होते. छ. शिवाजी महाराज शूर सेनानी, मुत्सद्दी राजकारणी होतेच पण त्यांची खरी ताकद ही त्यांची दूर्गादेवी आणि शंभूमहादेव यावर आहे हे मिर्झाराजांना माहित होते. शिवाजी महाराजांचे शक्तिकेंद्र हे दैवीशक्तीवरची श्रद्धा होती. त्यांच्या अंगात देवीचा संचार होतो. अफझलखान, शायिस्तेखान यांच्या पराभवापूर्वी त्यांना तसा स्पष्ट दैवी आदेश होता याचीही माहिती मिर्झाराजेनी जमवली होती. हे मनोबल कसे रोखता येईल. त्यासाठी एखादा तांत्रिक प्रयोग करता येईल का या दिशेने मिर्झाराजे विचार करू लागले. अथर्ववेदातील यातुविद्येचे प्रयोग करणारे अनेक तांत्रिक हिंदू-मुसलमान

दोन्हीही धर्मात होते. यातुविद्येमध्ये जाण-मारण, शत्रूउच्चाटन, स्तंभन असे अनेक प्रयोग केले जात. मिर्झाराजे श्रीदुर्गेचे उपासक होते. सप्तशक्तीचे पाठ नवरात्रीमध्ये ते करीत. सप्तशक्ती पोथी म्हणजे मार्कंडेय पुराणातला एक भाग. त्यात श्रीदुर्गेची विविध रुपातील पूजा आहे. प्रार्थना आहे. भुवनेश्वरी, छिन्नमस्ता, बगलामुखी, राजराजेश्वरी, काली अशा स्वरूपातही तिची पूजा व उपासना केली जाते. काही रूपे समृद्धी, पैसा, कीर्तीसाठी तर काही शत्रूंचा पाडाव होण्यासाठी, शत्रूंचा विनाश घडवण्यासाठी वापरली जातात.

मिर्झाराजेना ब्राह्मणांनी दिलासा दिला की, त्यांनी सहस्रचंडीचे अनुष्ठान करावे आणि बगलामुखी तंत्राचा प्रयोग करावा. सभासद बखरीमध्ये मिर्झाराजेनी बगलामुखीचा वापर केला असे नोंदवले आहे पण बगलामुखी म्हणजे काय हे माहीत नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. नवरात्रीमध्ये नवचंडी करतात म्हणजे सप्तशक्तीचे नऊ दिवस पाठ करतात. दररोज पूर्ण सप्तशक्ती पोथी वाचली जाते व सातशे श्लोकांचे पठण करून नवचंडी यज्ञ केला जातो. त्यामुळे पोथीच्या कथेत चंड-मुंड, महिशासूर रक्तबीज अशा राक्षसांचा देवी निःपात करते अशा कथा आहेत. मिर्झाराजेनी सहस्रचंडी यज्ञ केला. त्यासाठी चारही ब्राह्मण गोळा केले आणि ती अनुष्ठाने लौकर पूर्ण केली. त्यासाठी मिर्झाराजेने दोन कोटी रुपये खर्च केले. त्यातील बराचसा भाग, दान आणि दक्षिणा स्वरूपात ब्राह्मणाना वाटला. या अनुष्ठानामुळे शिवाजीराजेना जेरबंद करण्याचे मनोधैर्य मिर्झाराजे यांच्या मनात निर्माण झाले.

या धार्मिक अनुष्ठानावर अफाट खर्च केला. तसाच खर्च शिवाजी राजेंच्या विरुद्ध असणाऱ्यांसाठी पैशाची थैली सैल सोडल्यामुळे अनेक जण मिर्झाराजे यांच्या पक्षाला जाऊन मिळाले. मिर्झाराजेनी सर्वांगीण तयारी केली होती. आवश्यक ती नाकेबंदी करून झाल्यावर राजेंच्या गडांना वेढा देण्याचे काम मिर्झाराजेनी सुरु केले. पुण्याला आल्यावर दहा-बारा दिवसातच मिर्झाराजेनी सासवड गाठले (३० मार्च), दिलेरखानाने पुरंदरला वेढा घातला. मोंगलांच्या लहान मोठ्या टोळ्या रोहिडा, राजगड, तुंग, तिकोना या किल्ल्याकडे वळल्या. आसपासच्या मुलखात लुटालुट, जाळपोळ सुरु केली. शिवाजीराजे बसनूरची स्वारी करून (फेब्रु.१६६५) परत आले होते.

दिलेरखानाने इंग्रजांच्या तोफखान्याच्या सहाय्याने रुद्रमाळ (वज्रगड) घेतला. तेथून पुरंदरावर मारा चालवला. मुरारबाजी हा सरदार प्राणपणाने लढला पण धारातीर्थी पडला. दीड महिना मोजक्या मराठ्यांनी तग धरला. अधिक प्राणहानी नको म्हणून महाराजांनी रघुनाथपंतांच्या मार्फत मिर्झाराजे व दिलेरखानकडे तहाचे बोलणे सुरु केले. मिर्झाराजे तहाला लागलीच कबुल नव्हते. त्यांना महाराजांची पूर्ण शरणागती हवी होती. ११ जून १६६५ ला महाराज मिर्झाराजे जयसिंगच्या भेटीस गेले. त्यानंतर दिलेरखानाचीही भेट झाली. झटपट तह झाला. मिर्झाराजेनी वाटाघाटी फार ताणल्या नाहीत त्याची अनेक कारणे होती. त्यापैकी एक असे होते की, शिवाजी

राजेना फार कोंडले तर जीवावर उदार होऊन सर्वस्व पणाला लावून मिर्झाराजे असो वा दिलेरखान त्याची गत अफजलखान नि शायिस्तेखानासारखी करायला ते मागेपुढे पहाणार नाहीत. त्या टोकापर्यंत महाराजांना डिवचायचे नव्हते. जास्त ताणले तर आदिलशहा मोंगलांविरुद्ध महाराजांना मदत करू शकला असता. त्यामुळे युद्ध दीर्घकाळ रेंगाळले असते व तो भाग खर्चीक बनला असता. शिवाय पावसाळा तोंडावर आला होता. त्यात सहाद्रीच्या कडेकपाऱ्यात नि मुसळधार पावसात मोंगली सेनेचे अपरंपार हाल झाले असते. या सर्व बाबींची चर्चा मिर्झाराजेनी बादशहाशी केली आणि १३ जून ला पुरंदरचा तह केला. त्यातील अटी मोजक्या पण स्वराज्याचा सर्वनाश करणाऱ्या होत्या.

१) देशावरचे ९ व कोकणातले मोजके १४ किल्ले व त्याखालील चार लक्ष होनाचा प्रदेश महाराजांनी मोंगलांना द्यावा.

२) १२ किल्ले महाराजांकडे राहतील.

३) राजांनी औरंगजेबाची सेवा एकनिष्ठेने करावी. युवराज संभाजी राजेना ५ हजाराची नोकरी जहागीर देण्याचे मिर्झाराजेने बादशहाकडे शिफारस केली.

आपण हिंदू म्हणून संगनमत केले असा संशय औरंगजेबाला येऊ नये म्हणून मिर्झाराजे शिवाजीराजेंशी अधिक कठोर वागत होते. सापशिडीच्या खेळासारखे झाले. मिर्झाराजे नावाच्या विषारी सापाच्या जबड्यात सापडल्याने स्वराज्याच्या शिखरावरून महाराज तळाशी आले. राजे मोंगलांचे केवळ जहागिरदार बनले. १८ जूनला नेताजी पालकर यांच्याबरोबर संभाजीराजे मोंगलांच्या छावणीत दाखल झाले. त्यावेळी त्यांचे वय अवघे ८ वर्षांचे होते. २७ सप्टेंबरला महाराज जयसिंगाच्या छावणीत गेले. तेथे गेल्यावर बादशाहीचे फर्मान त्यांनी नम्रपणे स्वीकारले.

मिर्झाराजेंच्या शिबीरात इटालियन प्रवासी मनुची याची भेट झाली. मनुचीकडे पाहून महाराजांनी विचारले. “हे कोण गृहस्थ?” राजा जयसिंग म्हणाले, “हे मनुची, फिरंग्यांचे नेते !” महाराजांची जिज्ञासा जागृत झाली. त्यांनी मनुचीला अनेक प्रश्न विचारले. इंग्रजांची राणी, पोर्तुगीज, डच, त्यांचे सागरी लष्करी सामर्थ्य, नवे तंत्रज्ञान, त्यांच्या युद्धपध्दती, दारुगोळा, तोफा, कायदेकानून यासारख्या अनेक बाबींची माहिती महाराजांनी मनुचीकडून घेतली. मनुचीला उर्दू चांगले बोलता येत होते. त्यामुळे दुभाषाचे सहाय्य न घेता दोघांमध्ये मनमोकळी चर्चा झाली. महाराजांची चौकस बुध्दी पाहून मनुची चकित झाला.

राजा जयसिंगांनी दिलेरखानाकडे महाराजांना रायसिंगाबरोबर पाठवले. दिलेरखानाने त्यांचे चांगले स्वागत केले व मौल्यवान भेटवस्तू दिल्या. मिर्झाराजेसोबत बसून तहाच्या अटी ठरवण्यात आल्या. बादशहाकडे सर्व अटी पाठवल्या. त्यांनी त्याला त्वरीत संमती दिली. त्यांचे फर्मान आल्यावर महाराजांनी बादशहाला आभाराचे पत्र पाठवले. मिर्झाराजेचे चिटणीस उदयराज यांनी या पत्राचा नमुना तयार केला होता. ‘मिर्झा राजेंचा निरोप घेऊन मी स्वगृही

जातो व फौज घेऊन विजापूरवर जाण्यासाठी मदतीस येतो.' असा मसुदा त्यात होता.*

२. मिर्झाराजे चिंतेत...

तहानंतर शाहजादा मोअज्जम दिल्लीस निघून गेले व त्यांनी दक्षिणेची सुभेदारी मिर्झा राजांकडे सोपवली. २० नोव्हें १९६५ रोजी मिर्झाराजे, शिवाजी महाराज, नेताजी पालकर विजापूरच्या दिशेने सैन्यासह निघाले. शिवाजी महाराजांचा दबदबा एवढा होता की, विजापूरच्या अनेक किल्लेदारांनी स्वतःहून किल्ले त्यांच्या स्वाधीन केले. मंगळवेढ्यापर्यंतचा भाग सहजच ताब्यात आला. विजापूरचे १२००० सैन्य होते त्याचे नेतृत्व सर्जाखान, जगदेवराज आणि महाराजांचे सावत्रभाऊ व्यंकोजी हे करीत होते. आदिलशहाने विजापूरजवळचा मोठा मुलूख उध्वस्त केला. वाटेतल्या तळ्यात, विहीरीत वीष टाकले नि मोंगलांच्या सैन्याची वाट पहात बसला. विजापूरपासून बारा मैलावर युध्द पेटले. डिसेंबर १९६५ मध्ये आदिलशहाने जोरदार प्रतिकार केला. त्यात मोंगलांचे चौदा हजार व पुष्कळ अंमलदार ठार झाले. मोंगली चढाईचा असा अनपेक्षित बोजवारा उडाला. काही मोंगल सेनापतींनी याचे खापर मराठ्यांच्या सेनेवर फोडले.

शिवाजीराजे व नेताजी पालकर यांनी विजापूर राज्यात दंगल माजवावी व पन्हाळगड घ्यावा असे मिर्झाराजेंनी सांगितले. दंगल माजवली पण पन्हाळगड घेता आला नाही. नेताजींना येण्यास वेळ झाला त्यामुळे पन्हाळगड हातचा गेला अशा भावनेने महाराज नेताजींवर संतापले. त्यामुळे नेताजी दुखावला जाऊन थेट आदिलशहाला जाऊन मिळाला. आदिलशहाची जहागिरी पत्करून त्याने मोंगलाचा प्रदेश लुटण्यास सुरु केले. हे नवे बंड मिर्झाराजेंना डोकेदुखी ठरली. त्यांनी त्याला पकडले. मनसब व चाकरी दिली. कुतुबशहाने पन्नास हजार सैन्य विजापूरच्या मदतीला पाठवले. त्यामुळे मिर्झाराजेंची चिंता अधिकच वाढली. नेताजीप्रमाणे शिवाजीराजे आदिलशहाला जाऊन मिळाले तर आपली धडगत नाही हे त्यांनी ओळखले. त्यापेक्षा शिवाजी राजेंना आग्रा येथे बादशहाचे भेटीस पाठवावे व त्यालाच दक्षिणेचा सुभेदार बनवावे म्हणजे कुतुबशाही व आदिलशाहीवर वचक बसेल अशा धोरणाने मिर्झाराजे शिवाजी महाराजांना विनंती करू लागले. आश्वासन देऊ लागले. पण ते त्याकडे लक्ष देईनात. मिर्झाराजे फारच अस्वस्थ बनले. त्यांनी बादशहाला एक पत्र पाठवले, 'आदिलशहा व कुतुबशाह आपल्याविरुद्ध एक झाले आहेत. तेव्हा कसेही करून शिवाजीस आपल्याकडे वळवून घेतले पाहिजे. बादशहांची भेट घेण्याकरिता त्यांना उत्तरेकडे पाठवून देण्याची फार मोठी गरज आहे.'

स्वतः महाराज या भेटीला उत्सुक नव्हते. पण जयसिंगाने त्यांच्यावर दडपण आणले आणि 'या भेटीतून महाराजांना लाभच होईल, राजकारणाचा गुंता थोडा सैल

*(शिवकालीन पत्रसारसंग्रह पत्र क्र. १११२)

होईल. आग्र्यात आपला मुलगा रामसिंग महाराजांच्या सुरक्षेची हमी घेईल' असे सांगून महाराजांना आग्र्याला जाण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले.

३. आग्राभेट

महाराजांना चोहोकडून पेच पडला त्यांचे मन उदास झाले. पुढे काय करावे अशा विचारात मन उदास असताना त्यांच्या अंगात देवी संचारली व तिने असे सांगितले की, 'हे लेकरा ! ह्यावेळी प्रसंग मोठा दुर्धर आहे. बादशहाच्या भेटीस जावे लागेल. तेथे कठीण प्रसंग प्राप्त होईल, पण मी तुजसमागते संरक्षणास येते. तुला संकटातून सोडवते. पुन्हा स्वराज्यास घेऊन येते. तुला विजयी करीते. याविषयी अणुमात्र चिंता करू नकोस.' ही सगळी वाक्ये चिटणीस व वाकनीस यांनी लिहून ठेवली व महाराज सावध झाल्यावर त्यांना वाचून दाखवली ती वाक्ये ऐकून त्यांस मोठे समाधान वाटले.

औरंगजेबाने शिवाजीराजे आग्र्याला येणार म्हटल्यावर त्यांना पत्र पाठवून गौरव केला व 'सर्व अटींचा पुनः योग्य विचार करू. तुम्हास मोठ्या योग्यतेस चढवू, मोठा किताब देऊन दक्षिणेत परत जाण्यास रजा देऊ' असे आश्वासन दिले. त्याचप्रमाणे जयसिंगास हुकूम पाठवला की, 'शिवाजीराजे यास वाटखर्चास एक लाख रुपये तिकडील तिजोरीतून देऊन आमच्या दरबारी पाठवून द्यावे.' मिर्झाराजेंनी आपल्या पूत्राला रामसिंगला महाराजांच्या संरक्षणा विषयी कळवले व महाराजांना वचन दिले की, 'तुम्हाला कोणत्याही प्रकारचा दगाफटका होणार नाही.'

शिवाजी महाराजांनी आपल्या विश्वासातल्या लोकांना रायगडावर बोलावून आग्राभेटीला गेल्यावर राज्यकारभार नीट ठेवण्याविषयी सूचना केल्या. "तुमच्या इमानदारीवर, हुशारीवर व हिंमतीवर पूर्ण विश्वास ठेवून सर्व राज्य तुम्हास निखून मी उत्तरेत जात आहे." असे सांगून महाराज मोजक्या लोकांसोबत युवराज संभाजीराजेंना घेऊन निघाले. प्रथम औरंगाबादेस जाऊन त्यांनी जयसिंगाची भेट घेतली. जयसिंगाने त्यांना थाटाची मेजवानी दिली व दिल्लीस गेल्यावर दरबारात व बादशहाशी कोणत्या रितीने वागावे हेही सांगितले.

शाहाजहान १६६६ च्या जानेवारीत पैगंबरवासी झाले. औरंगजेबाने आपला दरबार आग्रास नेला व कायमचा तेथेच ठेवला. शिवाजी महाराज आग्रास पोहचले. रामसिंगाने बादशहाजवळ जाऊन भेटीचा दिवस ठरवला. बादशहाचा पन्नासावा वाढदिवस होता. त्यादिवशीच महाराजांना दरबारात आणण्याचा रामसिंगाना बादशहाने हुकूम केला. त्यापूर्वी येताना वाटेत आपल्या अधिकाऱ्याला औरंगजेबाने आज्ञा केली होती की, 'प्रवासात शिवाजी राजेंची बडदास्त शहाजाद्याप्रमाणे ठेवा. कसलाही त्रास होणार नाही अशी काळजी घ्या.' याशिवाय महाराजांबरोबर येण्याकरिता गाझी बेग नावाचा शाही

प्रतिनिधीची नेमणूक करण्यात आली होती. ठिकठिकाणी त्यांचा सत्कार झाला. बादशहाच्या अधिकाऱ्यांनी त्यांना मौल्यवान भेटी दिल्या. हे सर्व औरंगजेबाच्या आज्ञेवरून घडत होते. (नुस्खा-ए-दिल्कशा, पृ.७७)

आग्याला पोहचण्यापूर्वी एक मुक्काम पुढे जाऊन त्यांना सन्मानपूर्वक घेऊन या अशी आज्ञा औरंगजेबाने रामसिंग आणि फिदाईखान यांना केली होती. १२ मे ला दरबारात नेताना रामसिंग एका रस्त्याने महाराजांकडे गेला नि महाराज दुसऱ्या रस्त्याने दरबाराकडे निघाले. या गोंधळामुळे वेळेवर दरबारात पोहचता आले नाही. एवढ्यात दरबार आटोपला होता. त्यामुळे जेथे अर्ज स्विकारतात त्या गुसूलखान्यात महाराजांची व औरंगजेबाची भेट झाली. बादशहाने खूपेने हे कोण म्हणून विचारले. रामसिंग म्हणाले, “दक्षिणीराजे होत. अदालत कधीच पाहिली नाही.” बादशहाने त्यांना पाहिले. “खंबीर आणि धैर्यवान शिवाजी ते हेच होय !” असे म्हणून तोंडास रुमाल लावून किंचित हास्य केले. महाराजांना प्रत्यक्ष पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. एवढीशी मूर्ती पण पर्वताएवढे कर्तृत्व ! रितीप्रमाणे महाराजांचा औरंगजेबाने सन्मान केला. कधी आलात? काय खबर आणलीत? असे प्रश्न औरंगजेबाने केले. महाराजांनीही त्या प्रश्नांची नम्रतेने समर्पक उत्तरे दिली. मग औरंगजेबाने निरोपाचे विडे देऊन मेजवानीची व्यवस्था केली. महाराजांनीही दरबारच्या रिवाजप्रमाणे बादशहाला आपल्यावतीने व संभाजीराजेंच्या वतीने नजराना भेट दिला.

ज्या जसवंतसिंगाचा महाराजांनी पराभव केला होता. मराठ्यांना पाठ दाखवून पळणाऱ्याच्या बरोबरीने वागवणे हा निश्चितच महाराजांचा अपमान होता. दरबार नसल्यामुळे अधिकारपरत्वे रांग नव्हती शिवाय तेथे खिलत (मानाचा पोषाख) देण्यात आला नाही. या साऱ्याचा राग महाराजांना येणे साहजिक होते. त्यानंतर औरंगजेबाने तीन प्रमुख मुलतफतखान, आकिलखान व मखलिसखान सरदारबरोबर खिलत देऊन ती महाराजांकडे पाठवली. या साऱ्याचा अर्थ असा की रामसिंगच्या ठिसाळ नियोजनामुळे महाराजांची मानहानी झाली व महाराजांना क्रोध आला. त्यामुळे ते प्रकृतीचे कारण सांगून दुसऱ्या दिवशी दरबारात स्वतः गेले नाहीत संभाजी राजेना पाठवले. बादशहाने त्यांना पोषाख, रत्नजडित कट्यार व मोत्याचा कंठा दिला.

अँबे कॅरे नावाचा फ्रेंच लेखक (फॉरिन बायाग्राफीज ऑफ शिवाजी पृ.२०९ वर) लिहितो की, ‘शिवाजी मोंगल दरबारात त्याच्या कीर्तीला व दर्जाला शोभणाऱ्या स्तुतिघोषात व थाटात गेला. तेथे त्याला शक्य तितके चांगल्या रितीने वागविण्यात आले.’

राजस्थानी पत्रे (१५-१६ मे १६६६ पान ३६) आग्रा दरबारात जी खळबळ शिवाजी महाराजांनी उडवली त्याचे वर्णन करतात. ‘यापूर्वी शिवाजीची मर्दुमकी आणि मत याची लोक तारीफच करीत होते आणि तो बादशहाच्या हुजुरात आला, त्याने अतिशय कडकपणा दाखविला आणि बादशहाला करडा जबाब सुनावला (सख्ती करी करडा जबाब काया) त्यामुळे सामान्य

जनता (खलत) शिवाजीच्या मर्दुमकीची खूपच प्रशंसा करीत आहेत. (तिथे खलक सेवाजीकी मरदानगी ने बहुत सराहो छोजी)’

मोगल सरदारांना शिवाजी महाराजांचा वरचष्मा नको होता. वजीर जाफरखान आणि इतर सरदारांनी महाराजांच्या वर्तनाचा जोरदार निषेध केला. जनानखात्यातील बेगमही राजांचा द्वेष करीत होत्या. शायिस्तेखानाची बायको ही बादशहाची मामी. ती म्हणाली, “हा शिवा कोण? त्याने आपल्या हुजुरात अशी बेअदमी करावी आणि अशा उध्दटपणे वागावे? जर अशाकडे दुर्लक्ष केले तर अनेक भूमीये (जमीनदार) इथे येऊन बादशहाशी उध्दपणे वागतील. सर्व देशभर ही बातमी पसरेल की शिवाजीने बेडरपणे बादशहाची बेईज्जती केली.”

महाराजांचा राजेशाही थाट जनतेच्या आदराचा विषय बनला होता. लोक थोडे पण पुरेसे आणि एकंदर थाट डोळ्यात भरण्याजोगा होता. घोड्यावर भरजरी सरंजाम, चांदीसोन्याने मढवलेले दागिने. राजांचे दर्शनही तसेच छाप पाडणारे. दिसायला सडपातळ, चणी छोटी, कांती सतेज गौर, बेतशीर दाढी. नावगाव कळण्यापूर्वीच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व एकदम नजरेत भरे. राजा म्हणून हुकमत चालविण्यासाठीच जणू जन्मल्यासारखा चेहऱ्यावर आविर्भाव, निर्भयता आणि बेफिकीरीचा रुबाव, अद्भूत पराक्रमाचे त्याच्या भोवती असे असलेले गूढ वलय. या सर्वांमुळे छत्र धारण करणाऱ्या मराठ्यांच्या या राजाचे हे आगमन राजधानीतल्या जनतेचे आकर्षण ठरले होते. जिकडे तिकडे तोच चर्चेचा विषय होता. त्यात नव्याने भर पडली ती ह्या राजबिड्या मराठा दखणी राजाने बादशहाची पर्वा केली नाही. तो ताठ मानेने वागला. “मी बादशहाची मनसबही घेत नाही आणि कोणाचा चाकरही रहात नाही. मला मारायचे असेल तर मारा. कैद करायचे असेल तर कैद करा. काही झाले तरी सिरपाव तर नाहीच स्वीकारणार.” हे महाराजांचे बोल आग्राच्या घराघरात पोहचले होते.

आग्याला महाराजांचा मुक्काम तीन महिने होता, बादशहाशी करारमदार झाल्यावर आपणास शक्य तितक्या लवकर दक्षिणेस जाण्याची परवानगी असावी असा निरोप रामसिंगाकडून बादशहाकडे पाठवला होता. बादशहा रामसिंगास म्हणाले, “राजे यांनी आम्हासी असावे, मोठी मोठी कार्ये करावी. सर्फराजी अधिक करून घ्यावी. जाण्याची तांतड का करतात?” (चिटणीस पृ.१५२) बादशहाने महाराजांना कळवले की, दक्षिणेतील त्यांची जहागीर आहे ती संबंधाने त्यांच्या इच्छेप्रमाणे करार होऊन चुकलेले आहेत. ही जहागीर त्यांनी आपल्या पुत्राच्या नावाने चालवावी. इकडे त्यांना करोडो रुपयांची नवीन जहागीर करून देऊ. लाख पन्नास हजार फौज हाताखाली घेऊन या प्रांतीच मोठमोठ्या कामगिऱ्या कराव्या. त्यांच्यासारख्या शूर, चतुर व कर्तबगार पुरुषाच्या गुणांचे चीज या दरबारी उत्तम होईल. (केळुसकर पृ.३०८)

बादशहाचा हा विचार महाराजांना मुळीच पसंत पडला नाही. बादशहा कपटी व धूर्त असून आपणास इकडे गुंतवून आपला दक्षिणेकडील काटा काढण्याचा त्याचा हेतू

आहे हे शिवाजी महाराजांनी ओळखले. त्यांनी निरोप पाठवला की “मी परक्या मुलखापेक्षा दक्षिणेत बादशहाची नोकरी चांगल्याप्रकारे करेन शिवाय आदिलशाही व कुतुबशाही खालसा करण्याचा बादशहाचा इरादा मी पूर्ण करेन शिवाय माझ्या लहान मुलाला व माझ्या बरोबरच्या लोकांना इकडची हवा मानवत नाही. ह्यासाठी मला माझ्या लोकांसह दक्षिणेकडे जाण्यास परवानगी द्यावी.”

बादशहाने त्यावर काहीही प्रतिक्रिया व्यक्त केली नाही. इकडे बादशहाच्या संशयी स्वभावाने उचल खाल्ली. प्रारंभी त्यांना वाटत होते की, हा दख्खनी, मुत्सद्दी योद्धा आपल्या दरबारात असायला हवा, पण दरबारच्या लोकांच्या सततच्या कान फुंकण्यामुळे त्याचे मत बदलू लागले. त्याच्यातील क्रौर्यही जागे होऊ लागले. दहा बारा दिवसातच बादशहाचे खायचे दात दिसू लागले, बादशहाने रामसिंगला काबूल येथे तैनात केले. त्याने शिवाजीला आपल्याबरोबर घेऊन जावे अशी आज्ञा केली. त्या सैन्याच्या आघाडीवर अंदाजखान याची नेमणूक केली. ही गोष्ट सूचक होती. टोळीवाल्यांच्या मुलखात शिवाजी महाराजांचा निकाल लावून, लुप्त्या हल्यात शिवाजी मरण पावला असे जाहीर करण्याचा तो डाव होता.

२९ मे च्या राजस्थानी पत्रात असा उल्लेख आढळतो की, ‘महाराजांनी काबुलला जाण्यास नकार दिला. बादशहाचा वझीर जाफरखानला आपल्याकडे वळवून घेण्यासाठी महाराजांनी त्याला काही द्रव्य दिले, व आणखी अशाच थोड्या बहुत रकमा खर्ची घातल्या.’

राजांचे आग्र्याला रहाणे ही अनेकांना डोकेदुखी होऊन बसली. वजीर जाफरखान, मिर्झाराजे व स्वतः बादशहा यांना ह्या आगीच्या गोळ्याशी कसे वागावे हेच कळेना. आपण स्वतः दख्खनकडे जाऊन शिवाजीराजेंच्या गैरहजेरीत त्यांच्या मुलखावर स्वारी करावी असे बादशहाने ठरवले, पण जयसिंगाने तसे करण्यात धोका असल्याचे कळवले. ‘शिवाजीराजेंच्या जीवाला धोका आहे अशी जरा जरी शंका आली तरी त्यांचे मागे राहिलेले अधिकारी आदिलशाहीशी संगनमत करून दख्खनचे पारडे फिरवतील’ असे मिर्झाराजेंनी बादशहाला लिहिले होते. जयसिंगाला नि बादशहाला शिवाजी महाराज आग्र्यातच रहाणे सोयीचे वाटत होते.

सक्तीने का होईना महाराजांना आग्र्यातच ठेवायचे. सहज पळून जाण्याचे त्यांचे सारे मार्ग बंद करायचे असे ठरवण्यात आले. बादशहाने शहराचा कोतवाल पोलादखान याला महाराजांच्या हवेलीस पाच हजार लोकांनिशी चौकी बसवावी असा हुकूम केला. आत बाहेर कोणासही परवान्यावाचून जाऊ देऊ नये. महाराजांना कोठे जायचे झाले तर सक्त पहाऱ्यातच जाऊ द्यावे असा हुकूम सुटला.

हे समजल्यावर महाराजांनी ‘मी बादशहाच्या मर्जीप्रमाणे येथेच सरदारकी पत्करून राहीन’ असे रामसिंगामार्फत बादशहाला कळवले. पण त्यावर बादशहाचा विश्वास बसला नाही. महाराजांनी, ‘काशीला मी संन्यास घेतो यापुढे राज्य वगैरे काही नको असेही बोलणे चालवले.

त्यावर बादशहाने उत्तर दिले की, ‘अलाहाबादला आमच्या किल्ल्यात जाऊन रहा.’ पुन्हा महाराजांनी तगादा लावला की, ‘आमच्याबरोबर आलेल्या लोकांना उत्तरदेशाची हवा मानवत नाही, ते वारंवार आजारी पडतात. त्यामुळे त्यांना स्वदेशी परतण्याची परवानगी मिळावी. जेवढी आवश्यक आहेत तेवढीच माणसे ठेवून घेतो त्यामुळे सरकारचा विनाकारण होणारा खर्चही टळेल.’

बादशहालाला हा विचार पसंत पडला. त्याने तसे परवाने दिले. पण महाराजांची विश्वासू माणसे महाराजांना तशा अवस्थेत सोडून जाणे पसंत करेनात. तेव्हा नानारितीने महाराजांनी त्यांची समजूत काढली की ‘हरप्रयत्नाने मी सुटून लवकरच परत येतो. तुम्ही बेहशक निघून जा.’ शेवटी नाईलाजास्तव ती मंडळी स्वदेशी परतली. शेवटी राजपूत्र संभाजी, हिरोजी फर्जद व एक-दोन चाकर एवढेच काय ते महाराजांजवळ राहिले. त्यांनी बादशहाकडे पुन्हा अर्ज केला की, ‘मला दरबारी राहणे प्राप्त आहे. त्यासाठी येथल्या अमीर उमरावांच्या माझ्या ओळखी मुलाखती व्हाव्या हे इष्ट आहे. त्याची परवानगी असावी.’ हा अर्ज सहज मंजूर झाला. रामसिंगांना घेऊन ते सरदारांच्या भेटीस जाऊ लागले. अनेकांचा स्नेह त्यांनी संपादिला. बादशहाच्या कानावर जातील अशा गोष्टी ते मुद्दाम पसरवीत होते.

रामसिंगाला न गुंतवता आपण आग्र्या येथून निघून जावे याचा विचार महाराज करीत होते. त्यांनी स्वतंत्र जागेची मागणी केली. पण ह्या विनंतीकडे कोणीच लक्ष दिले नाही. महाराजांनी दानधर्म सुरु केला. पोलादखानाचे पहारेकरी होते त्यांना भेटी, पैसे दिले. सैनिक, नागरिक, मंदिरे, दर्गे यावर औदार्याची खैरात केली. त्यामुळे महाराजांना खर्चाला पैसे कमी पडू लागले म्हणून त्यांनी रामसिंगाकडून ६६ हजार रुपये उसने घेतले. अर्थात ही रक्कम दक्षिणेत मिर्झाराजे जयसिंगकडे परत केली.

बादशहाने १४ ऑगस्ट १६६६ ला आज्ञा केली की, शिवाजीला विठ्ठलदासच्या हवेलीत ठेवण्यात यावे. तेथेही चौकी-पहारे कडक होते. शुक्रवार उजाडला (१७ ऑगस्ट १६६६). महाराजांचा साज घालून हिरोजी फर्जद राजांच्या बिछान्यात निजून राहिला. राजे आजारी आहेत म्हणून पोरगा मदारी मेहतर पाय रगडीत बसला. पुढे बऱ्याच वेळाने म्हणजे चोवीस तासांनी तेही उठून काही बहाणा करून निघून गेले. दिवसाच्या चार घटका झाल्या असता पहारेकऱ्यांना शंका आली. शिवाजीराजे गायब झाले ही बातमी सर्वत्र फुटली.

चौकी पहाऱ्यावर हजार माणसे असूनही हे घडले होते. तो नक्की केव्हा निघून गेला नि कोणत्या चौकी पहाऱ्यातून गेला हे कोणीही सांगू शकले नाही. आश्चर्य ओसरले आणि बादशहाचा सक्त तपास सुरु झाला.

४. आग्र्याहून सुटणे

इकडे वेषांतर करून महाराज आग्र्याहून पूर्वनियोजित ठिकाणी खास राखून ठेवलेल्या घोड्यावर स्वार होऊन निसटले. औरंगजेबाच्या पोलादी पंजातून सहीसलामत बाहेर पडणे आणि दीर्घ

प्रवास सुरक्षित व गुप्तपणे होणे ही गोष्ट त्या काळची प्रवास साधने विचारात घेता अभूतपूर्वच ठरते. औरंगजेबाचा तपासाचा ससेमिरा लागे लागू नये म्हणून शिवाजी पेटान्यातून गायब झाले ही कपोलकल्पीक कथा मागे रचली गेली.

महाराज प्रथम मथुरेला गेले. अल्पवयी संभाजींना ही प्रवासाची दगदग सहन होणार नाही म्हणून त्यांना कृष्णाजी विश्वासराव यांच्या स्वाधीन करून मोजकी विश्वासाची माणसे व पुरेसे द्रव्य घेऊन महाराज पुढे निघाले.

मथुरेहून नरहरचा घाट ओलांडल्यावर महाराज थांबले. सर्वांनी बैराग्याचे वेष घेतले. अंगाला राख फासली. झोळी, चिमटा, चिलिम, लोटा घेतला. सर्वजण पांगले आणि आपापल्या योजनेप्रमाणे मार्गस्थ झाले. अनेक संकटांना तोंड देत धर्म प्रवास केला. थेट दक्षिणेकडे न जाता ते पूर्वेकडे वळले. अलाहाबाद, बनारस, गया, पुरी अशी क्षेत्रे करीत शिवाजी महाराज गोंडवनाकडे मार्ग आक्रमू लागले. काही जीवघेणे प्रसंगही आले. एके गावी मोंगल फौजदार अली कुली याने संशयावरून या बैराग्याला अटक केली. प्रसंग मोठा बाका होता. मोठ्या धाडसाने महाराजांनी आपले नाव त्याला सांगितले आणि एक लाख रुपये किंमतीची हिऱ्याची अंगठी त्याच्या हातावर ठेवली. फौजदाराने त्यांना जावू दिले.

जगन्नाथपुरी येथेही असाच एक प्रसंग अनुभवला. शिवाजी महाराज जगन्नाथपुरी येथे आले. सारखी वाटचाल केल्याने त्यांचे पाय दुखू लागले. बसण्याकरता एक तडू घ्यावे या विचाराने मालकाशी सौदा पक्का केला पण त्याला देण्यासाठी रुप्याचे नाणे नव्हते. महाराजांनी बेसावधपणे होनांची थैली घोडा विकणाऱ्यासमोर उघडली. ते पाहून तो म्हणाला, “तू अशा तडूला इतके पैसे द्यायला तयार आहेस त्यावरून असे वाटते की, तू शिवाजीराजा असावास !” त्यासरशी ती सगळी थैली त्याच्या हातात कोंबून महाराज बघता बघता पसार झाले. अलाहाबाद, बनारस, गया, अंबिकापूर, अमरकंटक, विलासपूर, रतनपूर, रायचूर, बस्तर, जगन्नाथपुरी, गोंडबन, हैद्राबाद, विजापूर असा प्रवास करून महाराज महाराष्ट्रात आले. महाराष्ट्रात पाऊल टाकताच महाराजांनी स्वराज्यातील मातीचा तीट आपल्या मस्तकी लावला. आग्रा सोडल्यापासून ९२ दिवसांनी २० नोव्हें १९६६ ला महाराज राजगडास पोहचले होते.

महाराजांनी मातोश्री जिजाबाईंचे दर्शन घेतले. राजे स्वगृही आल्याचा आनंदोत्सव साजरा झाला पण तो मर्यादीत स्वरूपात. कारण संभाजीराजे अजून परतायचे होते. थोड्याच दिवसात संभाजीराजेही घरी आले. त्यांना सुखरूप पोहचवल्याबद्दल मथुरेच्या काशीपंतास पुष्कळ द्रव्य दिले व विश्वासराव हा किताब देऊन गौरवले. हिरोजी, राघोजी, मदारी, सर्जेराव जेधे, माणकोजी या स्वराज्यनिष्ठ मंडळींनाही मोठी इनामे दिली.

महाराज अटकेतून सुखरूपपणे स्वदेशी पोहचल्याचे ऐकून औरंगजेबाला आयुष्यभर खेद झाला. क्षणमात्र गाफील राहील्याने अपयश औरंगजेबाच्या नशीबी आले होते. औरंगजेबाची

निसाबेगम ह्या नावाची मुलगी होती. महाराज दरबारात आले तेव्हा या मराठा शूर, धाडसी, स्वाभीमानी, तेजस्वी वीरास पहाण्यास औरंगजेबाच्या जनानखान्यातील स्त्रिया उत्सुक होत्या. त्यांनी पडद्याआड बसून महाराजांना पाहिले. त्यांच्या अचाट धाडसाच्या गोष्टी ऐकून निसाबेगमला नेहमी कौतुक वाटे. महाराजांच्याबद्दल तिच्या मनात आदर होता. पुढे छ. संभाजीराजेंचे हाल करून ठार केल्याचे तिला दुःख झाले. रायगडावरची माणसेही औरंगजेबाने कैद करून आणली त्यात छ. संभाजीराजेंचा लहान मुलगा होता. त्यास निसाबेगमने आपल्याकडे मागून घेतले व त्याचे लालन पालन मोठ्या प्रेमाने केले हाच मुलगा पुढे शाहूराजा झाला. औरंगजेब दक्षिणेत आला तेव्हा ती त्याच्याबरोबर इकडे आली होती. १७०२ मध्ये ब्रम्हपुरी येथे बापाच्या छावणीत मरण पावली. तिला जेथे दफन केले तेथे तिच्या बापाने एक सुंदर कबर बांधली व त्या गावाला बेगमपूर असे नाव दिले.

इस्ट इंडिया कंपनीला सुरतेच्या वखारीतून २५ सप्टेंबर १६६६ रोजी आलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, “शिवाजीवर इतका कडक पहारा ठेवूनही अखेरिला तो आणि त्याचा मुलगा असे दोघेपण निसटून गेले. अशी खात्रीलायक बातमी नुकतीच आली आहे. त्यांचा कोठेच तपास लागत नाही. या बाजूच्या प्रांतात सर्वत्र भीती आणि संशय यांचे साम्राज्य पसरले आहे.”

– इंग्लिश फॅक्टरी इन् इंडिया
भाग १२ पृ.१६१

५. औरंगजेबाशी सलोचना

मिर्झाराजे जयसिंग आणि दिलेरखान यांच्याबरोबर एवढी फौज पाठवून काही एक उपयोग झाला नाही. हाती सापडलेला महापराक्रमी शिवाजी सुटून गेला. तो आता आपला कडूर शत्रू बनला याची धास्ती औरंगजेबाला लागून राहिली. विजापूरकर व भागानगर एक झालेत. त्याला जर शिवाजीराजे मिळाले तर दक्षिणेतील मोंगली सत्तेचे समुळ उच्चाटन होण्यास विलंब लागणार नाही अशा विचाराने औरंगजेब अस्वस्थ बनला. आता स्वतःच दक्षिणेकडे जावे असा त्याने विचार केला पण उत्तरेतल्या कुरबुरी वाढल्याने तो त्याने बेत पुढे ढकलला. इकडे मिर्झाराजे विजापूरकर व भागानगरच्या सैन्याकडून पराभूत होऊन विमनस्क अवस्थेत औरंगाबादला पोहचले. बादशहाने त्यांना परत बोलावले. सुलतान मुअज्जम व जयवंतसिंग यांची मे ६७ मध्ये दक्षिणेच्या सुभ्यावर नेमणूक झाली. उमदा व शूर रजपूत सरदार मिर्झाराजे जयसिंग निराश होऊन परतताना मधुमेहाने वाटेत आजारी पडला. २८ ऑगस्ट १६६७ रोजी बऱ्हाणपूरला मरण पावला.

मिर्झाराजे जयासिंह यांच्या समाधीचे फोटो

औरंगजेब चवताळला असताना त्याला आणखी न सतावता वातावरण थोडे निवळू देण्याची गरज शिवाजीराजेंनी ओळखली. यात मुत्सद्देगिरी होती. त्यातून त्यांच्यातील विलक्षण संयमाचे दर्शन होते. 'मी बादशहाला शरण आहे.' अशीच उघड भाषा त्यांनी चालविली. त्यांनी औरंगजेबाला पत्र पाठवले, 'आपली परवानगी न घेता आग्र्याहून मी निघून आलो याबद्दल खेद वाटतो. आग्र्या येथे ज्याकरीता मी आलो होतो तो तहाचा सुधारलेला मसुदा मंजूर करावा आणि आग्र्या येथे कैदेत असलेल्या रघुनाथापंत व त्र्यंबकपंत या माझ्या नोकरांची सुटका करावी अशी विनंती आहे.' औरंगजेबाला असे पत्र अपेक्षित नव्हते. पत्राने त्याला समाधान वाटले. त्याने तहाच्या मसुद्यास मंजुरी दिली व महाराजांच्या नोकरांना बिनशर्त मुक्त केले. वजीर जाफरखानास आज्ञा केली की, 'शिवाजीला विजापूरच्या मुलखात स्वाऱ्या करण्यास परनवानगी आहे व संभाजींना मनसबदारी मंजूर आहे. मात्र, शिवाजी व संभाजीने आमच्यावरील निष्ठा ढळू देऊ नये.'

शिवाजी महाराजांनी जी चतुराई दाखविली आणि औरंगजेबाशी सलोखा केला त्यामागचे खरे कारण त्यांना स्वस्थता हवी होती. त्यांनी आपल्या स्वामीनिष्ठ मंडळींना सांगितले, 'आपणास विजापूरकर, गोवळकोंडेकर, मोंगल या तीन पातशाहीशी उभे दावे सोसण्यासारखे नाहीत. आपले राज्य नवे. त्यातच दोन तीन चपेटे होऊन हलाखी झाली आहे. तीन शत्रूपैकी एकतरी मित्र करावा आणि पुढे दोन वर्षे कळ धरून सावरावे मग मागे पुढे जे कर्तव्य ते करावे.'

कुडाळच्या सरहद्दीवरील (भुदरगड तालुक्यातील पश्चिमेकडचा) रांगणा हा मजबूत किल्ला विजापूरचा सरदार रुस्तुमजमाने अंतःस्थपणे सप्टेंबर १६६६ मध्ये शिवाजीराजेंचा सुभेदार रावजी पंडितच्या हवाली केला. त्यामुळे विजापूर दरबारात एकच खळबळ उडाली. महाराजांचे व रुस्तुमजमानेचे मैत्रीचे संबंध साऱ्यांना माहिती होते. विजापूर दरबारने रुस्तुमजमाला परत बोलावले. व तिकडे नवा सेनापती नेमला.

दरम्यान विजापूरकर व मोगलांच्यात तडजोड चालली होती. त्यामुळे पाच सहा महिने एप्रिल १६६७ पर्यंत शिवाजीराजेंच्याकडे दोघांनीही फारसे लक्ष दिले नाही. पण याच सुमारास महाराजांचा सावत्र भाऊ एकोजी (व्यंकोजी) व बहलोहखान यांनी रांगण्याला वेढा घातला. परंतु राजांनी स्वतः जाऊन तो मोडून काढला. तेव्हा मात्र आदिलशहास आपल्या ढासळणाऱ्या पातशाहीचा व वाढणाऱ्या शिवाजीराजांच्या सामर्थ्याचा आवाका समजला. महाराजांनी आदिलशहाला चांगलेच नमवले. त्यामुळे ऑगस्ट/सप्टेंबर ६७ मध्ये राजांना दरसाल तीन लाख होन खंडणी देण्याचे आदिलशहाने कबुल केले व त्यांच्याशी सल्ला केला. कुतुबशहानेही झाल्या प्रकरणाबद्दल धडा घेतला नि राजांना दरसाल पाच लाखांची खंडणी कबुल करून गोडी राखण्याची खबरदारी घेतली.

मिर्झाराजे नि औरंगजेबाला दक्षिणी ताकदी एकत्र यायला नको होत्या तेच आता घडले

होते. मराठेशाही, कुतुबशाही व आदिलशाही एकत्रित आल्या. जागतिक पातळीवर इराणचा शहा हिंदुस्थानावर आक्रमण करण्याच्या तयारीत होता. औरंगजेबाने त्याचा धसका घेतला होता पण औरंगजेबाचे नशीब चांगले. इराणचा शहा मरण पावला त्यामुळे एक गडांतर टळले.

शहजादा मुअज्जम हे मोठे दिलदार राजपुत्र होते. औरंगाबादेस तहनाम्याप्रमाणे संभाजीराजे भेटायला गेले तेव्हा त्यांना बादशहाच्या आज्ञेनुसार पाच हजाराची मनसब व वऱ्हाडमध्ये जहागीर देण्यात आली. शिवाजी महाराजांबद्दल शहजादा मुअज्जम यांना नेहमी आदर वाटे. दक्षिणेचा सुभेदार या नात्याने महाराजांबरोबर त्याने फार चांगले संबंध ठेवले. कित्येक वेळा ते महाराजांचा सल्ला घेत. महाराजांशी चांगले संबंध आहेत हे शहजादा बादशहाला वरचेवर कळवीत असे.

महाराजांना उद्देशून औरंगजेबाने म्हटले आहे की, 'आमचा बहुत लोभ तुम्हांवर आहे. या करिता तुम्हाला राजे हा किताब बहाल करण्यात आला आहे. पेशजोपेक्षा अधिक काम करून दाखवावे. म्हणजे तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. खातरजमा ठेवावी.'*

२७ ऑक्टोबर १६६७ ला संभाजीराजे शहाजादयास औरंगाबादला भेटण्यासाठी पोहचले. दुसऱ्या दिवशी प्रथम संभाजीराजे जयवंतसिंगला भेटले. मग सात दिवसांनी ४ नोव्हें. ला शहाजादयाला भेटले. औपचारिक मनसबदार बनून लगेचच दुसऱ्या दिवशी संभाजीराजे औरंगाबादेहून रायगडला परत आले. ९ मार्च १६६८ ला बादशहाने शिक्कामोर्तब केले. संभाजीराजे अल्पवयीन असल्याने त्यांचे प्रतिनिधी म्हणून निराजी रायजी (मनसबीच्या जहागिरीचा कारभारी) व प्रतापराव गुजर (फौजेचा सेनापति) प्रत्यक्ष फौज घेऊन औरंगाबादला सुभेदारीसाठी ऑगस्ट ६८ च्या दरम्यान दाखल झाले.

६. पोर्तुगीजांचा बंदोबस्त

मिर्झाराजे जयसिंग दक्षिणेत सुभेदार असताना गोव्याचा पोर्तुगीज रॉय व्हाईसने १९ एप्रिल १६६७ ला पत्र लिहिले होते की, 'आपल्याला खर्च दिल्यास आपण शिवाजीचे आरमार बुडविण्यास मोगलांना मदत करू.' याच दरम्यान दक्षिणेचा सुभेदार बदलून शहजादा मुअज्जम आला होता. शिवाजीराजे मध्यंतरी आग्राला अडकल्याचे पाहून कुडाळचा देसाई लखम सावंत, केशव नाईक व आणखी दोघेचौघ जे विजापूरच्या आदिलशाहाच्या बाजूला होते. त्यांनी पोर्तुगीजांच्या आश्रयाला गोव्यात राहून महाराजांच्या मुलखास त्रास देणे चालवले होते. राजांच्या सुभेदाराने हे पोर्तुगीजांच्या नजरेस आणले. पण त्याने त्याकडे दुर्लक्ष केले. यावर त्यांना धडा शिकवण्याचे महाराजांनी ठरवले. लखम सावंताचा पुतण्या नारबा याने पोर्तुगीजांच्या मदतीने डच लोकांना त्रास दिला. डचांनी महाराजांना दारुगोळा पुरवला. राजांनी देसाईचा पाठलाग करित पोर्तुगीजांच्या बारदेशात मुसंडी मारली. तीन दिवसांत सोळा रवेडी नोव्हें. १६६७ मध्ये बेचीराख केली व १३०० कैदी धरून नेले. तेव्हा मात्र पोर्तुगीजांचे डोळे उघडले.

* (शब्दाल ५, हिजरी १०७८ (शिवकालीन पत्रकारसंग्रह प.क्र.१२००)

तडजोड करण्यासाठी पोर्तुगीजांनी पाद्री गोयांल मार्तीस व रामोजी शेणवी कोठारी यांच्या मार्फत राजांशी बोलणे केले व २६ नोव्हें. ला तहावर सद्दा केल्या. २ डिसेंबरला राजांनी मान्यता दिली.

त्या तहानुसार

१) १७ दिवसांपूर्वी बारदेशातून धरून नेलेले कैदी, गुरेढोरे एक रुकाट्टी दंडादाखल न घेता शिवाजीराजांनी सोडून द्यावे.

२) लखम सावंत व केशव नाईक देसाई हे कुडाळकर पुरातन शत्रू पोर्तुगीजांच्या गोव्याच्या मुलखात राहून राजांच्या मुलखास उपद्रव देतील तर त्यास पोर्तुगीजांनी गोव्यातून हाकलून लावावे.

३) बालेघाटातून (कोल्हापूर-सातारा) व्यापाऱ्यांचे बैल वगैरे येतील त्यास कोणत्याही प्रकारची तसवीस न लावता आदिलशाही दंडकापेक्षा राजानी जास्त जकात घेऊ नये.

७. मराठ्यांचे आरमार

महाराष्ट्राला विपुल सागरी किनारा मिळाला. परंतु हिंदुस्थानातील इतर राजांना, बादशहांना या सागरी सत्तेचा उपयोग कसा करून घ्यावा या विषयीची दृष्टी नव्हती. फ्रेंच, डच, इंग्रज, पोर्तुगीज या परकीय जमाती हिंदुस्थानच्या सागरावर व्यापारानिमित्त येऊन राजकीय सत्ता प्रस्थापित करित होती. ह्या त्यांच्या हालचाली स्वराज्यास पुढे फार महागात पडतील हे शिवाजीराजेंनी ओळखले. त्यांची ही दूरदृष्टी भविष्यातील धोका ओळखून होती. धर्ममार्तांडांनी धर्माच्या संकुचितपणामुळे सान्या समाजाला पांगळे करून सोडले होते. समुद्र उल्लंघन हे पाप म्हणण्याचा गाढवपणा ह्या धर्माने केल्याने परकीय सत्ता फोफावत गेल्या. शिवाजी महाराजांनी या धार्मिक रुढीविरुद्ध बंड केले नि एक क्रांतीकारक परिवर्तन आणले. त्यांनी समाजघातकी रुढींना जलसमाधी दिली आणि प्रबळ आरमार स्थापन केले. ब्रिटीशांनी नोंदवले आहे की, 'बरे झाले शिवाजी स्वतः खलाशी नाही अन्यथा जमीनीप्रमाणे समुद्रावरूनही आम्हाला हाकलले असते.' याच इंग्रजांच्या मदतीने नाना पेशव्याने मराठ्यांचे आरमार जाळून राख केले. स्वराज्याचा द्रोही म्हणून इतिहासात त्याची काळी नोंद झाली.

कुलाबा व जंजिरा गॅझेटमध्ये अशी नोंद आहे. (39 Gazetes of B.P. vol.xi, kolaba & Jangira, page 263)

१६६२ मध्ये शिवाजी राजेंनी कुलाबा बंदर बांधले व त्याचे बळ वाढवले आणि तेच आपल्या आरमाराचे प्रमुख केंद्र बनवले. या आरमाराचे नेतृत्व दर्या सारंग आणि मायनाक भंडारी या दोघांकडे सोपवले. त्यानंतर मात्र कुलाबा हे मराठ्यांचे शक्तिकेंद्र बनले.

गुरबा, तरांडी व तारवे, गलबते, शिबाडे, पगार अशी नानाजातीची दोनशे जहाजे म्हणजे एक सुभा असे आरमार सजले. स्वराज्याच्या आरमारात ३ टनापासून ते ५५० टन वजनापर्यंत

८५ मोठी जहाजे व याहीपेक्षा मोठ्या वजनाची ३ जहाजे कारवारच्या किनाऱ्यावर होती. सर्वात मोठे जहाज म्हणजे गुराबा. त्याचे वजन २०० ते ३०० टन असावे. शिवाजी महाराजांनी आरमार प्रमुख म्हणून एका मुसलमान व्यक्तिस नेमले त्यातून कर्तबगारीला ते महत्व देत, धर्माला नाही हे स्पष्ट होते. स्वराज्यातील मुसलमानांची कर्तबगारी हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय ठरावा.

८. मुसलमानांची स्वराज्यनिष्ठा

शिवाजी महाराजांनी दौलतखान निस्त्रीखान, दाऊदखान, सुलतानखान असे अनेक मुसलमान आरमारात मोठमोठ्या हुद्यावर नेमले होते.

जंजिरा सर करण्यात अनेक अडचणी होत्या. तेथे जवळच एखाद्या बेटावर आपला नाविक तळ उभारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्यादृष्टीने खांदेरी बेटाची निवड केली. ते बेट दीड मैल लांब व अर्धामैल रुंद होते. शिवाय मुंबईपासून काही अंतरावर होते. पुढे या ठिकाणी ब्रिटीशांचा विरोध न जुमानता मराठ्यांचा नाविक तळ झाला.

विजापूर व गोवळकोंड्यावरून स्वराज्यात आलेले ७०० पठाण - शूर योद्धे, पायदळ होते. घोडेदळात १६५८ पासून त्यांनी स्वराज्याची निष्ठेने सेवा केली. बेईमान कोणीही झाले नाही. घोडेदळातील चार पथके मोंगली चाकरी सोडून स्वराज्यात आली. २६ ऑक्टो. १६७२ पासून स्वराज्याशी एकनिष्ठ राहिले.

महाराजांच्या निष्ठावंत मुस्लिम सरदारांनी स्वराज्याशी कधी बेईमानी केली नाही. उलट स्वधर्माचा टेंभा मिरवणाऱ्या कित्येक प्रतिगाम्यांनी देशद्राही कारवाया केल्या. स्वराज्यप्रेमी मुस्लिम सरदारांची कामगिरी अभ्यासण्यासारखी आहे.

सिद्दी हिलाल - घोडेदळातील सेनापती. पन्हाळगडच्या वेढ्यात महाराजांच्या सुटकेसाठी त्याने युध्द केले. उभारणीजवळ बालोटखानाचा पराभव केला. सिद्दी हिलालचा पूत्र सिद्दी वाहवाह - घोडेदळातील सरदार. सिद्दी जौहरशी लढताना जखमी झाला व कैद झाला.

सिद्दी इब्राहिम - महाराजांचा अंगरक्षक, फोंड्याचा किल्लेदार, अफजलखानाच्या भेटीवेळी महाराजांचा अंगरक्षक. फोंड्याचा किल्ला जिंकून स्वराज्याचे निशाण लावले.

नूरखान बेग - स्वराज्याचा पहिला सरनोबत. सव्वालाख मराठा सेनेचा सर्वोच्च अधिकारी.

मदारी मेहतर - महाराजांच्या विश्वासू सेवक, आग्राभेटीच्या वेळी सोबतच होता.

काझी हैदर - महाराजांचा फारसी पत्रलेखक.

शमाखान - सरदार, मोंगलांचे किल्ले, ठाणी जिंकली.

सिद्दी अंबर वहाब - हवालदार, कोंढाणा सर करण्यात मोठी कामगिरी.

हुसेनखान मियाना - लष्करातील अधिकारी अदोती, बिळरी, जामखिंड, धारवाड इ. जिंकले.

रुस्तमेजमान - आरमारांचा खास मित्र, अनेक प्रसंगी मदत

दर्यासारंग - आरमाराचा पहिला सुभेदार, खांदेरीवर विजय, बसनूर लुटले.

इब्राहिमखान - आरमारातील अधिकारी.

दौलतखान - आरमार प्रमुख (सुभेदार), उंदेरीवर हल्ला. खांदेरी लढ्यात पराक्रम, सिद्दी संबळचा पराभव.

सिद्दी मिस्त्री - वरील आरमारी लढ्यात सहभाग.

सुलतानखान - आरमाराचा सुभेदार.

दाऊतखान - आरमाराचा सुभेदार, पोर्तुगीजांकडून दारुगोळा हस्तगत.

इब्राहिमखान - तोफखानाचा प्रमुख, डोंगरी किल्ल्यांच्या लढाईतही तरबेज.

या पार्श्वभूमीवर स्वराज्य स्थापनेस विरोध करणारा प्रारंभीचा दौंडजवळचा कुलकर्णी, अफजलखान भेटीवेळी महाराजांना ठार करण्यासाठी हल्ला करणारा खानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी आणि मराठ्यांचे आरमार ब्रिटीशांच्या मदतीने जाळून टाकणारा पेशवा हे स्वराज्याचे द्रोही ठरतात.

९. गोव्यातील श्रीसप्तकोटिश्वराच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार

इंग्लंडच्या राजाला पोर्तुगीज राजकन्या दिल्याने पोर्तुगीजांनी इंग्लंडच्या राजाला १६६७-६८ मध्ये मुंबई बेट आंदण दिले. राजाने हे बेट ब्रिटिश कंपनीला भाड्याने दिले. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याला लागूनच इंग्रजांचा व्यापार सुरु झाला. सिद्दी आणि शिवाजीराजे, मोंगल आणि शिवाजीराजे यांच्या लहान मोठ्या लढाया चालूच होत्या. त्याचा पुरेपूर फायदा इंग्रजांना उठवायचा होता. पण राजांच्या हयातीत त्यांना फारसे पुढे सरकता आले नाही. १६६८ च्या नोव्हेंबरात गोवा जिंकण्याची महाराजांनी धाडसी योजना आखली होती पण एकदम हजार लोकांचा गोव्यात उठाव करण्याच्या व बाहेरून हल्ला करण्याच्या या योजनेची बातमी पोर्तुगीजांना समजली व ते सावध झाले. महाराज वाटेतूनच रायगडला परतले.

वाटेत नारवे (गोवा) येथिल श्रीसप्तकोटिश्वराच्या मंदिराचा महाराजांनी जीर्णोद्धार केला. त्या भागात दोन वर्षे सुव्यवस्थेचा प्रयत्न केला. या मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर तसा लेख आहे.

या दोन वर्षांत महाराजांनी लाभलेल्या शांततेचा चांगला उपयोग करून घेतला. राज्यव्यवस्थेत पक्केपणा आणला. जमीन महसूल प्रत्यक्ष साळी-भात, तांदूळ असे धान्य व तूप, पेंड, मीठ अशा वस्तू यांच्या रुपाने वसूल केला जाई. त्याचप्रमाणे अंदाजे दोन पंचमांश राजभाग आणि तीन पंचमांश रयतभाग असे म्हटले आहे. आदिलशहांच्या रयतेत मुख्य वसुलदार पुन्हा हक्कदारस दरखदार यांचे देणे निराळे द्यावे लागे. अधिकाऱ्यांच्या लहरीनुसार वेगवेगळ्या नावाखाली पट्या गोळा करीत. ही देणी भागवून पोटापुरतेही अन्नधान्य रयतेस मिळत नसे. हे सारे बंद करून स्थानिक लोकांच्या मदतीने महाराजांनी जमीनीची प्रतवारी

ठरवली. पिकाची पाहणी करुन साऱ्यांची ठराविक रक्कम कायम केली. ती न परवडेल तर तेथे निम्मेनिम उत्पन्न घेण्याची पध्दत चालू केली. या व्यवस्थेने शेतकरी निश्चिंत झाला. महाराजांच्या राज्यव्यवस्थेला रयतेचा दुवा मिळाला. जमीनीबद्दल शेतकऱ्याची आपुलकी दुप्पट मिळाली. महाराजांचे 'कल्याणकारी राज्य' आहे असा बोलबाला झाला.'*

१०. मोंगल-मराठे तह फिसटला

औरंगजेबाचा स्वतःचा मुलगा शहाजादा मुअज्जम यावर संशयच होता. तो शिवाजीराजेंच्या बरोबर फारच सलोख्याने वागेल असे त्याला वाटू लागले. सेनापती प्रतापराव गुर्जर आणि नीराजीपंत औरंगाबादेस शहजादयाजवळ संभाजीराजेंच्या मनसबीची माणसे म्हणून रहात असत. औरंगजेबाने त्यांना कैद करावे असे पत्र शहजादयाला रवाना केले पण त्यापूर्वीच शहाजादयाला प्रतापराव व नीराजीपंतांना गुप्तपणे तेथून तातडीने निघून जाण्यास मदत केली त्याप्रमाणे ते राजगडास निघून गेले. इकडे पत्र आले, तेव्हा शहाजादयाने बादशहाला कळवले की, 'मराठे पत्र पोहचण्यापूर्वीच पळून गेले' (डिसें.१६६९) अशी कुरापत औरंगजेबानेच काढल्याने मराठे व मोंगलातला तह संपुष्टात आला. आता महाराजांना आक्रमक बनण्यास कोणतीच अडचण नव्हती. दोन वर्षांत लढवय्ये मराठे तयारीत गुंतले होते.

औरंगजेबाने-शहजादयाच्या मदतीस दिलेरखान व दाऊदखान यांना दुसरीकडच्या मोहिमा सोडून औरंगाबादला पाठवले. शिवाजीमहाराजांना दिल्लीस जाताना एक लाख रुपये वाट खर्चासाठी म्हणून दिले होते, त्याच्या मोबदल्यात संभाजींना दिलेली जहागीर बादशहाने काढून घेतली.

श्री शिवाजी महाराजांचा श्री सप्तकोटीश्वर मंदीराच्या प्रवेशद्वारावरील लेख

* (छ. शिवाजी महाराज दिनकर विनायक काळे पृ.१५६)

स्वराज्याचा झेंडा पुन्हा फडकला

१. गेलेले सर्व किल्ले परत मिळवले

महाराजांनी आता आपले उग्र स्वरूप पुन्हा दाखवण्यास सुरुवात केली. पुणे-चाकण भागात येणे जाणे निर्भयपणे होण्यासाठी प्रथम सिंहगड व पुरंदर किल्ले घेण्याचे त्यांनी ठरवले. सिंहगडावर उदयभानू नावाचा रजपूत किल्लेदार मिर्झाराजेंनी नेमला होता. त्याच्याजवळ शूर रजपूत शिपायी होते. सिंहगड सह्याद्रीच्या पूर्वेस आहे. पुरंदर किल्ल्याच्या टेकड्या ह्या किल्ल्यापर्यंत आलेल्या असून त्यावर जाण्यासाठी एका उंच कड्यावरून वाट आहे. उभा सुळा आहे. मग काळ्याभोर खडकांचा चाळीसफूट उंचीचा कडा आहे त्यावर भक्कम दगडी तट व मोठमोठे बुरूज किल्ला त्रिकोणी असून मधला घेर दोन मैलांचा आहे. जणू अभेद किल्लाच.

शूरवीर तानाजी मालसुरे त्याचा भाऊ सूर्याजी व हजार मावळे यांनी सिंहगड घेण्याची प्रतिज्ञा केली. डोंगर, दऱ्यातून ते पायथ्याशी पोहचले. तटाच्या एका भागातून शत्रू येणार नाही म्हणून बंदोबस्त नव्हता. एका हुशार मावळ्यास घोरपडीच्या साह्याने चढवून दोरीची शिडी एका खडकास बांधली. व तिच्यावरून तीनशे मावळे तटावर चढून गेले. त्यांची चाहूल लागली नि घनघोर युध्द झाले. शूरवीर तानाजी व उदयभानू दोघेही धारातीर्थ पडले.

तानाजीचा भाऊ सूर्याजी याने नव्या जोमाने चढाई केली नि किल्ला जिंकला. तानाजीसारखा शूर योद्धा मरण पावल्याचे शिवाजीराजेना अती दुःख झाले. सूर्याजी व त्याच्या सैनिकांचा महाराजांनी सन्मान केला. सूर्याजीला सिंहगडाचा मुख्य अधिकारी नेमले. (४ फेब्रु. १६७०)

सूर्याजीने महिनाभरातच पुरंदर हाही किल्ला जिंकला. त्यानंतर माहुलीचा किल्ला मोरापंतांनी घेतला. त्यानंतर कर्नाळा, लोहगड, शिवनेरी, त्रिंबक, रोहिडा, अहिवंत, रावळाजावळा, मकरंदगड हे किल्लेही मोंगलाकडून सर केले. १६७० च्या एप्रिल अखेर महाराजांनी अहमदनगर, जुन्नर, परेंडा व ५१ गावे लुटली. मोंगल प्रांतात महाराजांनी मोठाच धुमाकूळ घातला. मोंगलांना पुरंदरच्या तहात द्यावे लागलेले सारे किल्ले महाराजांनी धडाधड घेतले.

२. शिवाजी राजांचे बादशहाला सुनावणारे पत्र

औरंगजेब बादशहाची सर्वच बाजूने पिछेहाट झाली. त्यामुळे तो चांगलाच संतापला. तो इस्लाम धर्माचे कडक पालन करी. धर्मप्रसार हेही त्याच्या युध्द मोहीमेचे ख्रिस्ती लोकांप्रमाणेच एक स्वरूप होते. हिंदूवर त्याने जिझीया कर पुन्हा बसवला. सुरतेतील हिंदू

व्यापाऱ्यावर त्याने जादा जकाती बसवल्या होत्या, तर मुसलमान व्यापाऱ्यांना पूर्ण जकात माफ आणि ख्रिस्ती व्यापाऱ्यांना अर्धी सवलत जाहीर केली होती. विजयनगरचे साम्राज्य मोडल्यापासून हिंदूंचा कैवार घेणारा प्रबळ राजा वा सम्राट कोणी उरला नव्हता. ही गोष्ट शिवाजी महाराजांच्या ध्यानात आली. ऑगस्ट/सप्टेंबर १६६९ (शके १५९१ भाद्रपद) औरंगजेबाने काशी या तीर्थक्षेत्रातील शिवाचे भव्य मंदिर पाडून तेथे मशीद बांधली. लोकांच्याबरोबर शिवाजी महाराजांचीही सहनशीलता संपली. त्यांनी बादशहाला सुनावणारे पत्र लिहिले आणि दुसऱ्या पध्दतीने मोंगलांवरील आक्रमणे तीव्र केली.

शिवाजीमहाराज हे नेहमीच परधर्माबद्दल आदर बाळगीत, ते धर्मनिष्ठ होते पण औरंगजेबासारखे धर्मवेडे नव्हते. लढाईच्या धामधुमीत त्यांना पवित्र कुराणाची प्रत हाती लागली तर ते हाताखालच्या मुसलमान शिपायाकडे सोपवीत. त्यांनी कोणतीही मशीद वा दर्गा पाडला नाही. उलट मुसलमान सैनिकांना नमाज पढण्यासाठी मशिदी बांधल्या. पीर, दर्ग्यांना असणारी देणगी, मदत चालू ठेवली. शिवाजी महाराजांनी औरंगजेबाने हिंदूंचा जिझीया कर लादला तेव्हाही पत्रात लिहिले की, 'बादशहा, जर तुम्ही खरोखरच सर्वश्रेष्ठ अल्लांचा संदेश, ग्रंथ आणि त्यातील अल्लाच्या आज्ञेचे पालन करीत असाल तर त्याने रब्बुल-अलामीन म्हणजे सर्व मानवाचा स्वामी असे म्हटले आहे. कुराणात रब्ब-उल-मुसलमान म्हणजे तो फक्त मुसलमानांचा स्वामी आहे असे म्हटलेले नाही. इस्लाम आणि हिंदू या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. संपूर्ण मानवजातीचे चित्र रंगवताना अल्लाने वापरलेले दोन भिन्न भिन्न रंग आहेत इतकाच फरक आहे. जर एखादी मशिद असेल तर त्याचे स्मरण करण्यासाठी नमाज पढला जातो. जर मंदिर असेल तर तिथे होणारा घंटानाद हाही त्याच ईश्वराच्या स्मरणापोटी केला जातो. माणसामाणसात धर्माच्या नावावर, श्रद्धेत भेदभाव करणे म्हणजे अल्लाच्या आज्ञेत फेरफार करण्यासारखे ठरते. अल्लाने मानवजातीचे जे चित्र रंगवले आहे त्यावर आपण रेघोट्या ठरतो.'

३. पाटगावचे मौनीबाबा

कोल्हापूर जवळ भुदरगड किल्ल्याच्या पश्चिमेस गोरगोटीपासून २२ मैलावर पाटगाव हे गाव आहे. पाटगावला छ. शिवाजी महाराजांच्या काळात मौनी महाराजांचे वास्तव्य होते. पाटगावला पूर्वी २५० ते ३०० इंच इतका पाऊस पडत असे. घनदाट अरण्य व गावातून वहाणारी वेदगंगा नदी आणि भद्रकाली व शिवाचे मंदिर हे रम्य ठिकाण तेथे आजही आहे. मौनी महाराज मुळचे आजरा तालुक्यातील उत्तुर येथले. पाटगाव हे कोकण व घाट माथ्यावरचे व्यापाऱ्यांचे महत्त्वाचे ठिकाण. व्यापार बैलगाडीतून होत असे. बैलगाड्यांच्या तांड्याबरोबर आजऱ्यातून मौनीबाबा आले ते पाटगावला स्थिरावले. नाथपंथात तीन पोटभाग मानले जातात. १) कानफाटे २) अवधूत ३) जोगी. अवधूत पंथाचे लोक कमीत कमी वस्त्रांचा वापर, २) ज्ञान वैराग्यावर भर ३) धुनी आवश्यक

सनद नं. १

सनद नं. २

व तिची नित्य पूजा. ४) अरण्यात गिरी-पर्वतावर निवास. त्यामुळे मौनी बाबांची गिरी परंपरा ठरते. या नाथपंथीयांनी समाजातील दलित व बहिष्कृत जातींनाही जवळ करून आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवला. उतारवयात मौनीबाबांनी मौनव्रत धारण केले. महाराजांनी ३ जून १६७८ ला मठास सनद देऊन लहान थोर भक्तांच्या शिधा सामुग्रीची व्यवस्था केली. १६८६ मध्ये मौनीबुवांनी जिवंत समाधी घेतली. त्यांच्या परंपरेत तुरुतगिरी (१७२८) घन, शामगिरी, काबळगिरी, सोमेश्वरगिरी (१७५०) लक्ष्मणगिरी भैरवगिरी (१८३६), गंगागिरी (१५२) भागिरथीगिरी (१८६४) रामगिरी असे महंत होऊन गेले. छ. शिवाजी महाराजांनंतर छ. शाहू महाराजापर्यंत सर्वांनी या सत्पुरुषाच्या मठाला देणग्या दिल्या. दक्षिण दिग्विजयाला निघताना छ. शिवाजीमहाराजांनी ६ ऑक्टो. १६७६ रोजी पाटगावला येवून मौनी बाबांचे आशीर्वाद घेतले होते.

४. सुरतेवर पुन्हा हल्ला

सुरत येथील ब्रिटीश गॅरी याने २३ जाने. १६७० च्या पत्रात औरंगजेबाचे धोरण स्पष्ट केले. त्यात तो म्हणतो, 'बंडखोर शिवाजी पुन्हा एकादा औरंगजेबाच्या विरोधात बंड करून उठला आहे. बादशहाने आपल्या धर्माचा भलताच अभिमान दाखवून हिंदूंची अनेक देवळे पाडून टाकली आहेत आणि अनेकांना मुसलमान होण्यास भाग पाडले आहे.'

शिवाजी महाराजांनी मोंगलांच्यावर इतके शिस्तबद्ध, नियोजनपूर्वक अचानक हल्ले चढवले की त्या हल्यांच्या तीव्रतेने मोगल स्तिमित झाले, दिडमूठ झाले. महाराजांचा पहिला हेतू होता की, मोंगलांना स्वराज्यातून हाकलून लावणे. १६७० च्या जानेवारीपासून सप्टेंबरपर्यंत मोंगल शासन पक्षाघात झाल्याप्रमाणे निष्क्रिय बनले होते. यात आणखी एका धक्कादायक बातमीची भर पडली. शिवाजी महाराजांनी सुरतेवर आणखी एक जबरदस्त हल्ला चढवला.

या मोहीमेसाठी महाराजांनी दहा हजार घोडेस्वार आणि दहा हजार पायदळ असे सैन्य घेतले. सोबत सेनापती प्रतापराव गुजरही होते. सहा वर्षापूर्वी ज्या मार्गाने महाराज सुरतला पोहचले. तोच (ठाणे, नाशिक, डांग जिल्ह्यातून जाणारा) मार्ग निवडला होता. '३ ऑक्टो. १६७० रोजी महाराज आपल्या सैन्यानिशी सुरत शहराच्या तटबंदीपाशी पोहचले.' असे इंग्रजांनी नोंदवले आहे.*

मराठ्यांनी सगळ्या शहराचा ताबा घेतला. तातार लोक आपल्या वाड्यांचे सरंक्षण करण्यास असमर्थ ठरले. अनेक वाडे शिवाजी महाराजांच्या हातात आले. त्यातून प्रचंड खजिना मिळाला. सोने, चांदी, मूल्यवान थाळ्या, सोन्याचा पलंग आणि इतर अनेक मूल्यवान वस्तू त्यांना मिळाल्या. या अवधीत मराठ्यांनी शहरातील मोठमोठी घरे संथपणे अक्षरशः धुवून काढली. त्यांनी अनेक ठिकाणी आगी लावल्या आणि जवळजवळ निम्मे शहर जाळून नष्ट केले.

*इंग्लीश रेकॉर्ड्स ऑन शिवाजी. पान १७३)

सुरतेवर आपण हल्ला का केला त्याचे स्पष्टीकरण सुरतेच्या प्रशासकाला कळवतांना महाराजांनी लिहिले की, 'ही तिसऱ्यांदा आणि शेवटची वेळ आहे, मी मागणी करतो की, तुमच्या बादशहामुळेच मला प्रजा आणि देश यांच्या संरक्षणासाठी सैन्य ठेवावे लागत आहे आणि म्हणून सैन्याचा खर्च बादशहाच्या प्रजेनेच दिला पाहिजे.'

५. मोगलांची पिछेहाट

सुरतेच्या या लुटीमुळे मोंगल हादरले, दक्षिणेचा सुभेदार राजपुत्र मुअज्जम याने खानदेशाचा सुभेदार दाऊदखान कुरेशी याला महाराजांची वाट अडवण्यास पाठवले. सुरतेहून परत येतांना महाराजांनी बागलाण जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण (वणी ते मनमाड) चांदवड नावाच्या डोंगराची रांग आहे त्याच्या उताराचे हे ठिकाण) मुल्हेर लुटले. दक्षिणेकडची डोंगराची रांग कांचन-मांचन ओलांडताना मोंगल सैन्याची गाठ पडली. याच लढाईला वणी-दिंडोरीची लढाई असेही म्हणतात. या लढाईत स्वतः शिवाजी महाराजांनी भाग घेतला. ऑक्टोबर १६७० मध्ये दाऊदखानने इखलासखानभिसाना याच्याकडे सैन्य देऊन त्याला पाठवले. तो विजापूरचा बहलोलखानचा नातू. तो थोडा तापट स्वभावाचा होता. त्याने उतावीळपणे मराठ्यांवर हल्ला केला आणि त्याच्या सैन्याची व त्याची स्वतःची फजिती झाली, दाऊदखान १५ हजार सैन्यानिशी मदतीला धावला. पण या लढाईत मोंगलांची मोठी हानी झाली, मराठ्यांनी स्वतःचे बारगिरी युद्धतंत्र म्हणजे शत्रूला सर्वच दिशांनी घेरावे आणि त्यांना तिळभरही उसंत न देता सतत हल्ले करीत रहावे. या लढाईचे दूरगामी परिणाम झाले. मोंगलांची पिछेहाट झालीच पण पुढे अठराव्या शतकात दाभाडे आणि गायकवाडांनी त्या भागात कायमची सत्ता स्थापन केली. २५ ऑक्टोबरला मराठ्यांनी नाशिकजवळचा त्र्यंबक किल्ला जिंकला. त्यापोटापाठ औंढा, पट्टा, खळा, जावळा हे किल्लेही जिंकले. नोव्हेंबर महिन्यात वऱ्हाडमधले कारंजा हे समृद्ध शहर मराठ्यांनी लुटले.

३ जाने. १६७१ ला सुभेदार महाबतखान बऱ्हाणपूरला आला. शहाजहानच्या काळातला हा प्रसिद्ध सेनापति, त्यानेच १६३३ मध्ये दौलताबाद किल्ला जिंकला आणि निजामशाहीचा अंत झाला. मराठ्यांनी खानदेशाची राजधानी बऱ्हाणपूरवर हल्ला केला. तेथले उपनगर बहादूरपूर लुटले.

६. साल्हेरची लढाई

शिवाजी महाराज व शहाजादा मुअज्जम हे दोघे एकमेकांना मदत करीत असावेत अशी शंका औरंगजेब बादशहाला येऊ लागली. म्हणून त्याने महाबतखानाला दक्षिणेत पाठवले. महाबतखान मुळचे रजपूत. चितोडच्या घराण्यातले ! महाप्रतापी राणा प्रताप यांचे हे पुतणे. पुढे त्यांनी मुस्लीम धर्म स्वीकारला व मोंगलांच्या अनेक मोहीमेत भाग घेतला. साल्हेरच्या लढाईत मराठे व मोंगल दोन्ही बाजूचे दहा हजार लोक ठार झाले. रणांगणावर रक्ताचे पाट

वाहीले. ५ जाने. १६७१ ला त्यांनी साल्हेरचा किल्ला जिंकला. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचे हे उत्तरेकडचे टोक होय. या लढाईचे वर्णन करताना म्हटले आहे 'एक प्रहर टिपरी जैसी शिमग्याची दणाणते तैसे मावळे भांडिले.' सहा हजार घोडे, तितकेच उंट, १२५ हत्ती, लष्करी अधिकारी मराठ्यांच्या हाती लागले. त्यांची चांगली सुश्रुषा करण्यात येऊन ते बरे झाल्यावर त्यांना देणग्या देऊन परत पाठवण्यात आले. पराभूत शत्रूला सहृदयतेने वागवून त्यांना सन्मानाने परत पाठवण्याची छ. शिवाजी महाराजांची ही नेहमीचीच प्रथा होती पण जगाच्या युद्धाच्या इतिहासात या मराठा सम्राटांच्या औदार्याची नोंद होणे गरजेचे आहे.

यापुढे शिवाजी महाराजांच्या मोहिमेचा वेग कमी झाला. १६७१ च्या दिवाळीसाठी रायगडावर मातृगृही येण्याला शिवाजी राजांना थोडासा अवधि मिळाला पण एवढ्यातही त्यांनी भोरकडील रोहिडा आणि सातान्याकडील पांडवगड अशा छोट्या छोट्या गडावर चाललेल्या इमारत कामाची पाहणी करण्याची काळजी घेतली.

७. इंग्रजांचा महाराजांविषयीचा बदलता दृष्टीभोने

राजापुरच्या सिद्दीबदल शिवाजी महाराजांचे मत ठाम होते. 'घरात जैसा उंदीर तैसा शत्रू, यास कैसे जेर करावे' यावर महाराज वारंवार विचार करीत होते. नागाव, दाभोळ, मुंबई, वसई या भागात महाराजांचे वर्चस्व होते. घाटावर महाराजांचे लक्ष केंद्रित झाल्याचे पाहून सिद्दीने तळे येथल्या किनाऱ्यासमोरील ठाण्यात जाळपोळ केली. या भागात पोर्तुगीज व सिद्दीने अनेक वर्षे सत्ता भोगल्याने शिवाजीमहाराजांचासारखा चतुरस्त्र प्रतिस्पर्धी जाचक वाटणे सहाजिक होते. पण शिवाजी महाराजांनी आपले आरमार उभे केले, वाढविले.

इंग्रजांच्या दृष्टीने औरंगजेबाची सत्ता ही कायद्याने स्थापन झाली होती. या सत्तेविरुद्ध लढणारे शिवाजीराजे हे बंडखोर आहेत. ते एक त्रासदायक अस्तित्व आहे. असे त्यांचे मत होते. पण जसजसे मोंगल बादशहाविरुद्ध महाराज यशस्वी झुंज देऊ लागले तसतशी ब्रिटीशांच्या पत्रातील भाषा बदलू लागली. 'इंग्लीश रेकॉर्ड ऑन शिवाजी' मधील ३० मार्च १६७० चे पत्र पहा, 'शिवाजीच्या हालचालींमुळे आमचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे. कारण पूर्वी शिवाजी मोहीमेवर बाहेर पडायचा तो लपून छपून बाहेर पडत असे. आता तो पडतो व वाटेतील प्रदेश जिंकितच जातो. मोंगल राजपुत्र जवळच छावणी घालून असला तरी शिवाजी विचलित होत नाही.' ३० ऑगस्ट १६७० च्या पत्रात इंग्रज लिहितात 'आपण मुंबई बेटावरील माणसे. प्रत्येक गोष्टीसाठी आपापल्या समोर असलेल्या मुख्य प्रदेशावर अवलंबून रहावे लागते आणि तो प्रदेश तर शिवाजीच्या ताब्यात आहे. त्याचे हेर सर्वत्र पसरलेले आहेत. शत्रूला रसद कोटून मिळते हे त्याला हेराकडून अचूक समजते.' २२ फेब्रु. १६७१ च्या पत्रात इंग्रज लिहितात 'शिवाजीच्या संदर्भात आमचे असे मत आहे की, तुम्ही जसे हिंदुस्थानातील इतर राजे लोकांशी योग्य तो पत्रव्यवहार करता तसाच शिवाजीशी करावा. शिवाजी आता

सत्तेवर आहे त्याच्याशी मुंबईहून रीतसर पत्रव्यवहार करू शकता.'

८. बहादूरखान दक्षिणेचा सुभेदार

जून १६७१ मध्ये खानदेशाचा सुभेदार दाऊदखान कुरेशीने आपली दक्षिणेतून बदली करून घेतली नि लौकरच औरंगजेबाने महाबतखानाला दक्षिणेतून परत बोलावले. त्या ठिकाणी गुजरातचा सुभेदार बहादूरखान आला. दक्षिणेतील सुभ्यावर आल्यावर त्याला परिस्थितीची जाणीव झाली. त्याने असा विचार केला की, आपल्याजवळील फौज मराठ्यांशी टक्कर देण्यास पुरेशी नाही. त्यामुळे युद्ध करण्याच्या भानगडीत न पडता आपल्या मुलखात मराठ्यांचा होणारा उपद्रव कसा थांबेल याचाच आधी विचार करावा. मराठे ज्या घाटातून स्वान्या करण्यासाठी येतात त्या घाटातच मोंगल सैन्य ठेवावे असा विचार बहादूरखानाने केला. पण तो विचार दिलेखानास पसंत पडला नाही. या दोघांतील मतभेदाचा फायदा मराठ्यांनी उठवला. खानदेशात स्वान्या करण्याचे सोडून निरनिराळ्या टोळ्या करून मराठे अहमदनगर आणि औरंगाबाद ह्या शहरांच्या आसपास घिरट्या घालू लागले. बहादूरखान जमेल तसा मराठ्यांचा पाठलाग करीत असे पण त्यात त्याला फारसे यश आले नाही. त्याने एक भुईकोट किल्ला बांधला त्याला बहादूरगड असे नाव दिले. या ठिकाणाहून मराठ्यांवर चोहोबाजूने हल्ला करणे सोयीचे असल्यामुळे बहादूरखानाने बरीच वर्षे आपली छावणी तेथे ठेवली.

९. हैद्राबादला धडक

मोंगल सरदार स्वस्थ बसलेला पाहून महाराजांनी एक दूरची मोहीम आखली. रायगडाहून ते दहा हजार फौज घेऊन निघाले. त्यांच्या नेहमीच्या पध्दतीने ते कोठे निघालेत याचा थांगपत्ता कोणालाही लागला नाही. कोणाला वाटले औरंगाबादला निघालेत, कोणाला वाटले अहमदनगरला तर कोणाला विजापूरवर निघाले आहेत असे वाटले. तीव्र वेगाने महाराज कुतुबशाहाच्या मुलखात शिरले व हैद्राबाद शहरापाशी अकस्मात जाऊन धडकले. ही अचानक आणि अनपेक्षित धाड पाहून शहरातील लोक पुरते घाबरून गेले. महाराजांनी शहराच्या पुढ्यांना व अंमलदारांनी असा धाक घातला की, 'वीस लाख होन खंड बिनतक्रार पावता करा, नाही तर तुमचे शहर जाळून भस्मसात करतो.' अंमलदारांनी तेवढा खंड जमवला. महाराजांना पोच केला नि शहर लुटीच्या कचाट्यातून सोडवले. शिवाजी महाराज तृप्त मनाने मोठ्या वेगाने लुटीसह रायगडला येवून सुखरूप पोहचले.

१०. दिलेरखानाच्या हातात युद्धाची सूत्रे

जाने. १६७२ मध्ये औरंगजेबाने दिलेरखानाच्या हातात युद्धाची सूत्रे दिली. त्यामुळे मोंगली लढाईचे स्वरूप तीव्र आणि क्रूरही बनले. त्याने महाराजांच्या पुणे व चाकण भागावर फौजा नेल्या. त्याने अनेक ठिकाणी जाळपोळही केली. महाराजांनी त्याला प्रतिकार करण्याचे ठरविले. त्यानुसार कुडाळजवळची फौज महाडला जमवली. त्याचा बराच भाग मोरोपंताकडे

दिला. साल्हेरच बरेच दिवसांचा मोंगलांचा वेढा फोडण्याचे काम प्रतापराव व आनंदराव यावर सोपवले. मोरोपंतांनीही हल्ला चढवला. चोहोबाजूच्या हल्ल्यात मोंगलांचा पराभव झाला. बहलोलखान, त्याचा भाऊ, इखलासखान, मोहकमसिंग, दारकोजी भोसले असे २२ मोंगली सेनापती मराठ्यांनी पकडले. बरेच हत्ती, घोडे हाती आले. साल्हेरच्या माचीचा वेढा मारल्यावर पलिकडचा मुल्हेरचा किल्ला फेब्रुवारी १६७२ मध्ये मराठ्यांनी मोंगलाकडून घेतला. या दोन्ही किल्ल्यांवर ताज्या दमाची फौज ठेवून परततांना मोंगलांच्या मुलखात मराठ्यांनी मार्च-एप्रिल महिन्यात लूट मिळवली. मोरोपंत सावकाश कोकणात उतरला.

या लढाईनंतर मात्र मोंगल सरदारांना हात हालवीत परत जावे लागले.

आता महाराजांचे लक्ष मुंबईजवळ उंदेरी-खांदेरी बेटावर गेले. तेथे त्यांनी किल्ला बांधण्याचे ठरवले. इंग्रजांशी बोलणी चालूच ठेवली आणि आपल्या सुसज्ज सैन्याच्या हालचाली अधिक आक्रमक व धिटाईने चालू ठेवल्या. आता महाराज बेचाळीस वर्षांचे झाले होते. स्वराज्य स्थापनेला तीस वर्षे पूर्ण झाली होती. स्वतःचे व्यक्तिमत्व व राज्यव्यवस्था दोन्हीही परिपक्व बनले होते. राज्याची निरनिराळी अंगे अधिक समृद्ध, मजबूत व स्थिरस्थावर करण्याकडे त्यांनी लक्ष दिले. ब्रिटिशांनी कबुल केले की, 'अलिकडच्या शिवाजी राजेंच्या भरघोस यशामुळे त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीने व जगाच्या दृष्टीनेही त्यांचा राजकारणातला दर्जा वाढला आहे.'

१६७२ चा पावसाळा सुरु झाला. रिवाजाप्रमाणे सैन्य गडावरून पुढची तयारी करायचे. या वेळेलाही महाराज महाडजवळून निघाले, पण थेट किनाऱ्याने जाऊन चौल, कारंजे, मुंबईपासून दमण-बलसाढपर्यंत जी सात आठ मैल रुंद व दीडशे मैल लांब अशी पौरुगीजांच्या ताब्यातली चिंचोळी किनारपट्टी होती, ती लुटण्यास प्रारंभ केला आणि मराठ्यांच्या प्रथेप्रमाणे चौथार्ईची मागणी केली. त्यानंतर तेथून जव्हारवर धडक मारली. जव्हारचा कोळी राजा विक्रमशाह घाटांपलिकडे मोंगलांच्या मुलखात ५ जून १६७२ ला आश्रयासाठी पळाला. मराठ्यांनी जव्हार ताब्यात घेतले. तेथला राजा सोमशाह आपले कुटुंब घेऊन दमणला पोर्तुगीजांच्या आश्रयाला पळाला. सुरत तेथून ४० कोस अंतरावर आहे. त्यामुळे सुरतेतले व्यापारी घाबरून लुटले ही भीती पसरली. पण सुरतेकडे मराठ्यांच्या फौजा न जाता त्या नाशिक-त्र्यंबक या दिशेने वळाल्या. तेथील ठोणेदार कल्याणजी जाधवराव याचा पराभव करून तो मुलुख मराठ्यांनी ताब्यात घेतला. (२० जुलै १६७२)

या काळात दिल्लीजवळ मोवात जिल्ह्यात सतनामी यांचे बंड उद्भवले. औरंगजेब बादशहाला ही नवी डोकेदुखी सुरु झाली. त्याने महाबतखानास परत बोलावले होते. मुअज्जमहि उत्तरेकडे निघून गेला. राहिले ते दिलेरखान आणि बहादूरखान. या दोन्ही सरदारांबद्दल मोंगल सेनेत आदर नव्हता. त्यामुळे शिवाजी राजेंचा मामेभाऊ जाधवराव व पूर्वपरिचित सिद्दी हिलाल हे मोंगलांकडचे लोक महाराजांना येऊन मिळाले. महाराजही आपल्या सैन्याचे बळ वाढवू लागले. हे सैन्य शत्रूच्या प्रदेशात लुटालूट करून खजीना वाढवू लागले.

शिवाजी महाराजांचे वाढते सामर्थ्य पाहून इतर परकीयांप्रमाणे डच व्यापाऱ्यांनीही त्यांना नजराणा पाठवला. परकीयांच्या आपापसातील स्पर्धेचा फायदा घेता येईल का? याचा विचार महाराजांच्या मनात डोकावू लागला. मुंबईचे इंग्रज सिद्दीला मदत करतात. तेव्हा डचांनी आपल्याला मदत केली तर दंडाराजपुरी घेता येईल व डचांना आपण मुंबई घेण्यास मदत करू अशी चाल खेळून पहायला काय हरकत आहे असा विचार महाराज करू लागले. याच काळात गोवळकोंड्याचा बादशहा अब्दुला कुतुबशाह वारला. त्याचा जावई अब्दुल हसन गादीवर बसला, त्याच वर्षी विजापूरचा अल्ली आदिलशाहही (२४ नोव्हेंबर १६७२) पैगंबरवासी झाला. गेल्या तीन वर्षांत महाराजांनी आदिलशाही व कुतुबशाहीशी सलोख्याचे संबंध ठेवले होते आणि मोंगलांना त्यांच्या जागेवरच रोखण्याचे मोठे काम केले होते. हे दोन्ही बादशहा मरण पावल्याचा एक तोटा असा होता की, राज्यभिषेकासाठी त्यांच्या वर्चस्वाला मान्यता देणारे मरण पावले होते. नव्याने तेथे कारभार सुरळीत चालू झाल्याखेरीज राज्याभिषेकाचा समारंभ ठेवणे योग्य नव्हते.

दरम्यान १९ मे ते १७ जून १६७३ पर्यंत महाराजांची इंग्रजांशी बोलणी सुरु होती. त्यामुळे ब्रिटिशांची दृष्टी समजून घेणे गरजेचे ठरते.

११. छत्रसालाला बंडखोरीची प्रेरणा दिली

बुंदेलखंडाचा रजपूत सरदार चंपतराय बंडेल्याचा मुलगा छत्रसाल मोंगलांची नोकरी सोडून अचानक शिवाजी महाराजांकडे दाखल झाला. एके काळी तो राजा जयसिंगाच्या शिफारशीवरून मोंगलाच्या लष्करात राहीला होता. तेथल्या वागणुकीला तो कंटाळला होता आणि शिकारीचे निमित्त करून तेथून आपल्या पत्नीसह महाराष्ट्रात आला. शिवाजी महाराजांनी त्यांचा आदर सत्कार केला. छत्रसालाने महाराजांना विनंती केली की, “मी आपल्या पदरी राहून औरंगजेबाशी लढू इच्छितो माझी ही विनंती मान्य करावी.” शिवाजी राजेनी त्याच्या धाडसाचे कौतुक केले. त्यांनी त्याला समजावून सांगितले, “प्रतापी राजा. तू स्वदेशी जा आणि तेथून उठाव कर. औरंगजेबाशी लढून विजय संपादन कर. त्यामुळे तुझ्या पराक्रमामुळे तुझ्या राज्यातील लोक तुला मोठे सहाय्य करतील. मोंगल तुझ्यावर चाल करून येतील तेव्हा मी त्यांचे लक्ष अन्यत्र वळवून त्यांचे बेत व योजना हाणून पाडीन.” शिवाजी महाराजांपासून राजा छत्रसाल प्रेरणा घेऊन गेला व स्वातंत्र्यासाठी त्याने मोंगलाविरुद्ध लढा दिला. हिंदूस्थानभर वेगवेगळ्या भागांतून मोंगलांच्यामागे ससेमिरा लावण्यासाठी महाराजांना त्यांच्यासारखे स्वराज्य भक्त बंडखोर हवेच होते. महाराजांनी छत्रसालाच्या कमरेला तलवार बांधली आणि आशीर्वाद दिला व आदराने निरोप दिला.

१२. आदिलशाहीवर आक्रमण

२४ नोव्हेंबर १६७२ रोजी अल्ली आदिलशाह पैगंबरवासी झाला. ज्याने बारा वर्षे आदिलशाही टिकवली होती तो मुख्य कारभारी अब्दुल महंमद विजापुरातील लाथाळीमुळे दूर झाला होता. त्यामुळे औरंगजेब कोणत्याही क्षणी आदिलशाहीवर ताबा मिळवेल हे

शिवाजीराजेनी अचूकपणे ओळखले. आपणच आदिलशाहीवर सर्वप्रथम झडप घालवी असे त्यांनी ठरवले. शहाजीराजेनीही आदिलशाही राखण्यासाठी अपार कष्ट केले होते व शौर्य दाखवले होते. त्यामुळे ही पातशाही मोंगल शत्रूच्या घश्यात जाऊ द्यायची नाही असा त्यांनी निश्चय केला. आणि त्वरीत वीजेच्या वेगाने कार्यवाही सुरु केली. २९ डिसें. १६७२ रोजी विजापूर दरबारातील आपला वकील बाबाजी नाईक पुंडे याला त्यांनी परत बोलाविले याचा अर्थ शिवरायांनी युध्द पुकारले.

गेले काही महिने सरसेनापति प्रतापराव व आनंदराव वऱ्हाडात (मोंगलाईत) व तेलंगणात (कुतुबशाहीत) स्वारीवर गेलेले होते. त्यांना राजेनी हुकूम केला की, त्यांनी आदिलशाहीवर चालून जावे. पन्हाळा घेण्याची जबाबदारी शिवाजी राजेनी आण्णाजी दत्तो व कोंडाजी यांच्यावर सोपवली. एवढा मोठा अभेद्य किल्ला फक्त ६० मावळ्यांनी रात्री अंधारात माळेच्या सहाय्याने किल्ल्यावर चढून त्वेषाने लढवला. ६ मार्च १६७३ रोजी महाराजांच्या हाती पन्हाळा आला. आण्णाजी पंडितांनी दोन दिवसांनी ही बातमी रायगडावर कळवली. शिवाजीराजे निघाले. प्रतापगडावर एक दिवस घालवून चौथ्या दिवशी पन्हाळ्यावर पोहचले. तेथे महिनाभर राहून त्यांनी किल्ल्याचा उत्तम बंदोबस्त केला.

१३. बहलोलखानाची दाणादाण

पन्हाळा महाराजांनी घेतल्याची बातमी समजताच विजापूर दरबारात खळबळ माजली. सेनापति बहलोलखान विजापूरहून सैन्य घेऊन निघाला. तिकोट्याहून उब्राणीला येऊन थांबला. विविध ठिकाणचे आदिलशाहाचे सैन्य बोलावले. *विजापूरचे इतर सरदार म्हणजे अधोनीचा सिद्दी मसूद, कर्नूलचा अब्दुल अजीज आणि नळदुर्गचा खिज्जखान पत्नी हे मदतीला धावले. शर्जाखान आणि मुजफर मालिक हे रांगण्याजवळ छावणी घालून राहिले. शर्जाखानच्या वास्तव्याच्या ठिकाणच्या गावाचे नाव पुढे खानापूर पडले. *मोंगलांच्याकडील सरदार दिलेरखानाकडे मदत मागीतली. हे गुप्तहेरांनी महाराजांच्या कानावर घातले. बहलोलखानाला इतर सैन्य येऊन मिळण्यापूर्वीच त्याला पराभूत करणे गरजेचे होते. महाराजांनी सरसेनापती प्रतापराव व आनंदरावांना तातडीने रवाना केले. त्यांनी रातोरात गुप्तपणे मजल मारून उब्राणीला तळ्याच्या काठी डेरा घातलेल्या सैन्याला सर्व बाजूंनी घेरून मोठा परक्रम केला नि बहलोलखानाची दाणादाण उडवली. (एप्रिल १६७३) बहलोलखानाने शरणागती पत्करली. पुन्हा मराठ्यांच्या वाट्याला न जाण्याचे कबुल केले नि मोठ्या औदार्याने प्रतापरावांनी बहलोलखानाला सहीसलामत जाऊ दिले पण त्याची फार मोठी किंमत सरसेनापतीला व मराठा सैन्याला मोजावी लागली.

परळी, सातान्याचा किल्ला, चंदनगड, पांडवगड, नंदगिरी, ताटोरा हे किल्ले व वाई, कऱ्हाड, शिरोळ, कोल्हापूर ही गावे काबीज करून हुकेरी-रायबागपर्यंत मराठ्यांनी सत्ता

बसवली. यावेळी पुष्कळ संपत्ती मिळाली ती रायगडावर पाठवली.

१४. वेडात मराठे दौडले सात

प्रतापरावांनी बहिलोलखानास जाऊ दिले ही चूक महाराजांनी निर्दशनाला आणून दिली. त्याबद्दल त्यांना दोष दिला. हा मानी सरदार दूरच्या मोहीमेस वऱ्हाडाप्रांतातील पैनघाटात निघून गेला. बहिलोलखानाने पुन्हा फौजेची जमवाजमव करून पन्हाळा सर करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. ते कळल्यावर प्रतापरावाने मोठ्या त्वेषाने, रागाच्या भरात शत्रूवर नेसरी येथे हल्ला चढवला. त्यावेळी त्यांच्या बरोबर फक्त सहा घोडेस्वार होते. या लढाईत पराभव क्रमप्राप्त होता. २४ फेब्रु. १६७४ रोजी प्रतापराव धारातीर्थी पडले. मराठ्यांचे धैर्य खचले नि बहिलोलखानाने त्यांचा पाठलाग करून अनेकांना ठार केले. हंसाजी मोहीते या मराठा सरदाराने मोठ्या वेगाने जाऊन नेसरी गावी असलेल्या शत्रूवर हल्ला केला व विजय संपादन केला.

शिवाजी महाराजांना या विलक्षण परक्रमाचे कौतुक वाटले. त्यांनी हंसाजीला हंबीरराव असा किताब देऊन मराठ्यांचा सरनोबतपदी बढती दिली. हंसाजीबरोबर संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव या सरदारांनीही अतुलनीय पराक्रम गाजवला होता. त्यांचाही बहुमान केला पण प्रतापरावासारखा अनमोल हिरा गमावल्याचे त्यांना अपार दुःख झाले. पुढे प्रतापरावांच्या एका मुलीचा विवाह आपला मुलगा राजाराम याच्याशी करून त्याच्या कुटुंबीयांना आपले नातलग बनवले.

१५. हंबीररावांना दिलेखानाचा पुरता पराभव

हंबीररावांनी बहिलोलखानाच्या जहागिरीत धडक मारून पेण नावाचे गाव लुटले. तेथे दीड लाख होनांची संपत्ती मिळाली. ती घेऊन परततांना बंकापुरजवळ बहिलोलखानाशी त्यांची गाठ पडली. त्यात हंबीररावांनी त्याचा पुरा पराभव केला.

दरम्यान मोंगल सरदार दिलेरखानाने महाराजांच्या कोंकण प्रांतात उतरण्याचा प्रयत्न केला. महाराज सावध होतेच. त्यांनी घाटात त्याला ठिकठिकाणी अडवून त्याचा पराभव केला. त्यात हजार पठाण व पाचशे मावळे गारद झाले. पण आदिलशहा नि मोंगल दोघांनाही सपाटून मार खावा लागल्याने महाराजांना काही दिवस शांततेत जाण्याचे वातावरण निर्माण झाले शिवाय औरंगजेब उत्तरेकडच्या बंडाला शांत करण्यात गुंतला होता.

१६. इंग्रजांशी तह

१४ जून १६७४ रोजी इंग्रज आणि शिवाजीमहाराज यांच्यात तहाची बालणी झाली त्यावर शिक्कामोर्तब करून घेण्यासाठी हेन्री ऑक्सिडॅन याला इंग्रजांनी पाठवले. राजापूर वखार प्रकरण निकालात निघाले. ब्रिटिशांना आपल्या राज्यात व्यापार करण्याची परवानगी ६ एप्रिल १६७४ लाच महाराजांनी दिल्याने ब्रिटिशांना आनंद झाला. शांतता, एकोपा आणि मैत्रीच्या

या तहात शिवाजी महाराजांना ब्रिटिशांनी 'दि नोबेल प्रिन्स शिवाजी राजा' असे संबोधले आहे. ज्यांना पूर्वी ब्रिटिश लुटारू समजत होते ते त्यांना आता 'उदात्त राजा' वाटू लागले होते.

१७. मराठ्यांचे अनुभवी व सुसज्ज सैन्य

औरंगजेबाने पठणांचे बंड मोडण्यास पाठवलेला अंदाजखान हा २४ फेब्रु. १६७४ ला मारला गेला होता. औरंगजेब स्वतः वायव्य प्रदेशात जाण्यासाठी ७ एप्रिल रोजी तिकडे निघाला. दिलेरखान व इतर सरदार उत्तरेकडे गेले त्यामुळे मोंगलाच्या हालचाली मंदावल्या. पण मोंगल एक ना एक दिवस आपल्याला संपवणार या भीतीपोटी गोवलकोंड्याची कुतुबशाही मराठ्यांशी मैत्री घनिष्ठ करण्यास उत्सुक होती. शिवाजी महाराजांचे राज्य आता सलग बनले होते. त्याच्याकडे अनुभवी व सुसज्ज सैन्य होते. पोर्तुगीज दुर्बळ होते नि ब्रिटिश वचकून वागत होते. औरंगजेब जून महिन्यात रावळपिंडीजवळ हसन अब्दाल या ठिकाणी मुक्कामास होता त्याच दरम्यान महाराजांचा राज्याभिषेक सोहळा योजला होता.

महाराजांचा राज्याभिषेक

१. राज्याभिषेकाची आवश्यकता

जगभरच्या राजकीय सत्ता मोंगलांशी करार करीत. त्यांच्या दृष्टीने दि ग्रेट मोंगल हे हिंदुस्थानचे सम्राट आहेत. किरकोळ युरोपियन वसाहती दुर्बल आदिलशाही, कुतुबशाही ही नगण्य बनत चालली होती. हिंदुस्थानच्या अधिकतर भागावर मोंगलांचा अंमल होता. रजपूत महाराणांचे मोंगलांच्या वर्चस्वाने मनसबदारात रूपांतर झाले होते. त्यांची स्वायत्तता संपली होती. राजा मेला तर त्याच्या वारसाला मोंगल सम्राटाची मान्यता घ्यावी लागे. नव्या राजाला वंशपरंपरागत राज्य मिळत नसे. मोंगलांच्या कृपेने त्यांना नोकरी मिळे इतकेच. मोंगलांची बातमीपत्रे, आज्ञापत्रे फारसी भाषेत असल्याने हिंदुस्थानात इतर भाषांचा विकास झाला नाही. मोंगलांविरुद्ध ताट मानेने उभे राहिले ते पठाण, शीख, जाट, बुंदेले आणि मराठे.

शिवाजी महाराजांनी मोंगल, आदिलशाहा यांच्या ताब्यातील अनेक प्रांत स्वतंत्र केले तरी इतर राजकीय सत्ता महाराजांना आदिलशाहापेक्षा मोठे मानीत नव्हत्या. मराठ्यांच्या शौर्याला, कर्तबगारीला आता कायदेशीर स्वरूप देणे गरजेचे होते. त्यादृष्टीने प्रजेचीही आता आपल्या राजाचा राज्याभिषेक व्हायलाच पाहिजे ही भावना प्रबळ बनली होती.

त्याचबरोबर शहाजीराजे एवढे पराक्रमी असतानाही परकीय सत्तेची सरदारकी किंवा मांडलिकत्वाचे ग्रहण त्यांच्या कर्तृत्वाला लागते हे शिवाजीराजे विसरू शकत नव्हते. मिर्झाराजा जयसिंहाचा मोंगल दरबारातील अपमान त्यांनी जवळून पाहिला होता. आग्राच्या वास्तव्यात राजपुतांच्या असहाय्यतेचे त्यांना दर्शन झाले होते. आपल्या आज्ञापत्रापेक्षा मोंगल आदिलशाहांची फर्माने महत्त्वाची मानली जातात हेही महाराजांनी पाहिले होते. या सर्व गोष्टींमुळे सार्वभौम राज्यसत्तेची व्यावहारिक गरज निर्माण झाली होती. राज्याभिषेकाच्या संस्काराने ती गरज पूर्ण होणार होती.

या संदर्भात एक दिवस भवानी देवीचा संचार होऊन देवी त्यांना म्हणाली, 'तू स्वराज्याचा इतका उद्योग केलास आता तू सिंहासनाधीश होण्यास योग्य आहेस. तुझा हा हेतू पूर्ण होईल.' देवीचा आशीर्वाद लाभल्यावर त्यांनी आपला संकल्प मातोश्रींच्याकडे व्यक्त केला. त्यांनीही आशीर्वाद दिला. मग राजेनी मुख्य कारभारी, सरदार, इष्टमित्र, सहृदयी मंडळींना बोलावून घेतले.

सर्वांची सभा घेऊन मनोगत व्यक्त केला. मग राज्याभिषेक सशास्त्र करण्याच्या हेतूने कोणकोणत्या गोष्टींची अनुकूलता व सिध्दता पाहीजे यासंबंधी अनेकांचे मत जाणून घेतले.

१९ मार्चला महाराजांच्या एका राणीचे दुःखद निधन झाले. काही काळ दुःखाची लाटच राजधानीत पसरली. पण ते दुःख गिळून राज्यारोहणाची तयारी चालू ठेवणे भाग होते. एव्हाना मातोश्री जिजाबाईंचीही वार्धक्याने प्रकृती ठीक नसायची.

२. ब्राह्मणांनी महाराजांना क्षुद्र ठरविले

राज्याभिषेकाचा विषय निघताच महाराजांच्या सेवेत राहून, त्यांच्या नोकरीत असतानाही, अन्नदात्याविरुद्ध ब्राह्मणांनी आक्रोश सुरू केला. महाराजांना क्षुद्र ठरविले. मनुस्मृतीच्या धार्मिक कायद्याने अनेक अडथळे निर्माण केले. दक्षिणा नि दानाच्या लोभाने शिवाजी महाराजांकडे भिक्षा मागणारा कोणी गोसावी जातीभेद अमंगळ असे जातभाईना सांगायला पुढे आला नाही की पुढे राज्याभिषेक समारंभातही आला नाही कारण त्याच्याही दृष्टीने हा एका शूद्राचा गौरव होता. विविध अडथळे या क्षुद्र मनोवृत्तीच्या प्रतिमाम्यांनी उभे केले. त्यात महाराजांचा व्रतबंध झाला पाहिजे पण ४६ वर्षांच्या विवाहीत राजांचा व्रतबंध होऊ शकत नाही म्हणजे राज्याभिषेकही करता येणार नाही या निष्कर्षाप्रत दरबारातील ब्राह्मण अधिकारी व शास्त्री पंडित आले. महाराजांच्या सर्वोच्च क्षणापर्यंत पोहचण्यास धर्माची आडकाठी करणारे कोण कोण देशद्रोही आहेत हे स्वतः शिवाजी राजेनी अनुभवले व पाहिले. त्यावेळी संभाजीराजे १७/१८ वर्षांचे होते. त्यांनीही हे पाहिले, अनुभवले व या कटु घटनांची नोंद त्या बालराजाच्या मनात सखोल काट्यासारखी रतून बसली.

ब्राह्मण म्हणू लागले की, 'महाराजांनी आजपर्यंत अनेक शहरे लुटली, जाळून टाकली आहेत. त्यामुळे आमच्या जातीच्या ब्राह्मणांचा, स्त्रियांचा, मुलींचा व आमच्या गार्थींचा नाश झाला आहे. त्याचे मोठे पातक मराठ्यांना लागले आहे. त्याचे क्षालन झाल्यावाचून शिवाजी राजेची शुध्दी होणार नाही त्याशिवाय राज्यारोहणास ते अपात्र ठरतात.' ही पातके कशी नाहीशी होतील याविषयी ब्राह्मणांना विचारल्यावर त्यांनी सांगितले की, 'ब्राह्मणास आठ हजार रुपये दक्षिणा म्हणून वाटावे.' (प्रो. सरकार, पृ. २७४) तसेच अफजलखानाच्या भेटीप्रसंगी महाराजांवर प्राणघातक हल्ला करणारा ब्राह्मण कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी याला मारल्याचे पातकही ब्राह्मणांनी महाराजांच्या खात्यावर जमा केले.

महाराजांच्या पदरी असलेला प्रामाणिक सेवक बाळाजी आवजी चिटणीस याने महाराजांना सुचविले की, 'महाराष्ट्रातल्या ब्राह्मणांच्या हरामखोरीने महाराजांनी निरुत्साही होऊ नये. स्वामींनी आजपर्यंत दुर्घट मनोरथ चित्ती आणले ते सगळे इशकृपेने सिध्दीस गेले तेव्हां हा मनोरथ स्वराज्य द्रोह्यांनी अडथळे आणले म्हणून असिध्द होणार नाही. तो पूर्ण होईल.' असे सांगून त्यांनी काशीच्या गागाभटाचे नाव सुचविले.

या पंडिताचे नाव विश्वेश्वरभट. त्याचे वडील त्याला गागा म्हणत. त्याचे घराणे मूळचे पैठणचे. गागाने शास्त्रग्रंथ लिहीले होते. 'जैमिनी सूत्र टीका, न्यायशास्त्रावर आधारित 'भट्टचिंतामणी' हा ग्रंथ व 'कायस्थाप्रदीप' हे त्यांचे प्रसिध्द ग्रंथ होते. बखरकार म्हणतात की, 'गागाला कोणी बोलावले नव्हते. महाराजांची कीर्ती ऐकून तो स्वतःच भेटीस आला. महाराजांनी त्याचा आदरसत्कार केला.' हा गागाही धनलोभी होता. त्याने महाराजांकडून बरेच धन उपटले. शिवाय राज्याभिषेकाच्या समारोहात असंख्य ब्राह्मणांना भोजने व दान-दक्षिणा मोठ्या प्रमाणात मिळवून दिली त्यामुळे रक्ताचा र्थेबही न गाळता, तलवार न चालवता मनुस्मृतीच्या धर्मकायद्याधारे करोडोची संपत्ती मराठा पातशहाच्या तिजोरीतून त्यांनी लंपास केली त्यांचा हा ऐतिहासिक विजयच म्हणायला हवा.

तारीख=ई. शिवाजी नावाच्या बखरीत असा उल्लेख आहे की, 'आपल्या कार्यात अडथळा आणणाऱ्या वेदमंत्र म्हणण्यास विरोध करणाऱ्या ब्राह्मणांचा मराठे अधिकारी व सरनोबतांना राग आला. त्या ब्राह्मणांना दिवाणी व लष्करी खात्यातून काढून टाकावे. धर्मकर्मविधी व देवपूजा करण्याच्याच ते लायकीचे नाहीत, जातीवाद जोपासणारे ते आहेत असे ठरवावे असा विचार झाला. परंतु मोरोपंत पिंगळे आडवे आले व त्यांनी ब्राह्मणांची रद्दबदली केली.'

३. राज्याभिषेक सोहळा

रायगड ही राजधानी निश्चित करण्यात आली. या मूळच्या टेकडीला जरूर तेथे वीस ते चाळीस फूट उंचीचे तट बांधून शिवाजीराजांनी आणखी दुर्गम बनविले. त्याच्या विस्तीर्ण पठारावर राजधानीला आवश्यक तेथे सर्व सोयी करण्यात आल्या. दारुगोळा व धान्याची कोठारे, तलाव, सुमारे तीनशे इमारती, राजवंशाच्या वास्तव्याला सोयीचे राजवाडे व सिंहासनाधीशाला शोभेसा दरबार महाल आणि जगदीशेश्वराचे देवालय बांधले. त्याच्याच समोर मुसलमान सैनिक व अधिकाऱ्यांसाठी मशीद उभारली. राजधानी सजवण्यात आली. स्वतंत्र राज्याच्या राजधानीचे वैभव निर्माण झाले. राज्यभिषेकाची तयारी महिनाभर चालली होती. गडाचा मार्ग बिकट असतानाही अनेक घोडे, हत्ती शोभेच्या मिरवणुकीसाठी पावसाळा तोंडावर आला असता गडावर चढवणे सोपे नव्हते. प्रथम प्रतापगडाला जाऊन शिवाजीराजांनी भवानी देवीचे समारंभपूर्वक दर्शन घेतले व देवीला सोन्याचे छत्र १९ मे १६७४ ला विधिपूर्वक अर्पण केले. दोन दिवसांनी राजे रायगडला परतले.

४. महाराजांची सुवर्णतुला

मुख्य विधीनंतर गागा भटास एक लक्ष रुपये दक्षिणा व बहुमोल वस्त्रे देण्यात आली. पुजाऱ्यांना पाच हजार प्रत्येकी, पुरोहितास चोवीस हजार रुपये व इतर ब्राह्मणांना मानाप्रमाणे हजार, पाचशे, दोनशे दक्षिणा देण्यात आली. सटरफटर ब्राह्मणांना पंचवीस रुपये सरसकट मिळाले. त्यानंतर महाराजांची सुवर्णतुला केली. त्यानंतर तिचे सोळा हजार होन (पाचमण

सोने) पंचवीस ब्राह्मणांनी वाटून घेतले. सुवर्णतुला करवूनच ब्राह्मण तृप्त झाले नाहीत, तर महाराजांना सुवर्णांशी सप्तधातूशीही तोलण्यात आले. तलम ताग, रेशीम, कापड, लवंग, जायफळ वगैरे मसाले, घृत, शर्करा, नाना प्रकारचे फळे, मध, तांबूल व इतर खाद्य पदार्थ यांच्याशीही महाराजांना निरनिराळे तोलण्यात आले आणि त्यानंतर ह्या सगळ्या तोललेल्या वस्तू ब्राह्मणांनी वाटून घेतल्या.*

ब्रिटीशांचा वकील हेन्री ऑक्सिडन हा त्यावेळी रायगडावर हजर होता. त्याने लिहीले आहे, 'आज राजाचे सोन्यानाण्यात तुलादान करण्यात आले. ही रक्कम ६० हजार पॅगोडा इतकी भरली. पुढे या रकमेत १ लाखाची भर घालून येथे मोठ्या संख्येने देशोदेशीहून जमलेल्या ब्राह्मणांना राज्याभिषेकानंतर ही रक्कम त्यांच्यात वाटण्यात येणार आहे.'

५. महाराजांची धर्मक्रांती

ब्राह्मणांनी कलियुगात क्षत्रियच नाहीत असे सांगायला सुरवात केली. हे मत स्मृतीकरणे मान्य केलेले नाही. ज्यांना पुराणे शूद्र म्हणत त्या मौर्य आणि सातवाहन वंशातील थोर सम्राटांनी अश्वमेध यज्ञही केले होते व दक्षिणेपोटी त्या वेळेच्या ब्राह्मणांनी त्याचे पौरोहित्यही केले होते पण पुराणवादी आपला दुराग्रह सोडत नव्हते. मूढ अविवेकी शास्त्री पंडित समाजाला अधःपातास नेईल असाच धर्म सांगत राहिले. 'शूद्रकमलाकर' हा ग्रंथ लिहीणारा कमलाकर भट्ट, शुद्धितत्त्वकार रघुनंदन, 'ब्राह्मणशास्त्रचिंतामणी' लिहीणारा नागेश भट्ट हे धर्माशास्त्रकार त्याच प्रकारचे होते. धर्म हा शब्द उच्चारण्याची सुध्दा त्यांची पात्रता नव्हती पण विनाशकाले विपरीत बुद्धि: अशी हिंदूची अवस्था होऊन या मुढांचे धर्मशास्त्र वंद्य मानले गेले आणि ते जवळजवळ सहाशे वर्षे चालू राहिले.

शिवछत्रपति अलौकिक तसे महापराक्रमी तसेच तत्त्ववेत्तेही होते. म्हणून त्यांनी कलियुगात क्षत्रिय नाहीत या घातकी कल्पनेचा त्याग केला आणि स्वतःला 'क्षत्रियकुलावतंस' म्हणून घेऊन राज्याभिषेकही करून घेतला. त्यांनी केलेली ही मोठीच धर्मक्रांतीच होय. हिंदूसमाजात या कालातही क्षत्रियवंश अखंड आहेत हा सिध्दांत त्यांनी जगापुढे मांडला.

'समुद्रगमननिषेध' या घातकी धर्मतत्त्वाने साम्राज्यविस्तार झाला नाही. व्यापाऱ्यासाठी जाणारे, जगभर फिरणारे हिंदू द्रिद्री बनले. छत्रपतिंनी हा दंडक मानला नाही. त्यांनी मराठा आरमार स्थापन करून धार्मिक क्रांतीची मशाल पेटवली.

ज्येष्ठ शुध्द चर्तुर्थास व्रतबंध समारंभ सुरु झाला. तो दोन दिवस चालला. एकट्या गागाभटाने सात हजार होन दक्षिणा मिळवली. इतर ब्राह्मणांना सतरा हजार होन दक्षिणा मिळाली व इतर अन्य ब्राह्मणांनाही दान मिळाले. ह्यावेळी महाराजांनी आज्ञा केली की, 'माझे क्षत्रियत्व आता सिध्द झाले. आता ते तुम्ही मान्य केलेत. आता यापुढच्या कार्यात वेदोक्त * (छ. शिवाजी महाराज - कृ. अ. केळुसकर पृ. ४०८,९)

मंत्र म्हणावे.’ हे त्यांचे म्हणणे जमलेल्या ब्राह्मणांना मान्य झाले नाही. त्यांच्यात खळबळ उडाली. त्यांनी सांगितले ‘कलियुगात फक्त ब्राह्मण तेवढे द्विज उरले आहेत.’ ह्या त्यांच्या दुराग्रहाला एवढी प्रचंड दक्षिणा उकळणारा गागाभटही बळी पडला. त्याने वैदिक मंत्राचा उच्चार समारंभात कोठेही केला नाही. सारे विधी पुराणोक्त मंत्राने उरकून घेतले. राज्यारोहणाचा सुमुहूर्त शके १५९६ जेष्ठ शु. १३ (इ. १६७४ जून ६) रोजी शुक्रवारची तीन घटका रात्र उरली असता म्हणजे शनिवारी पहाटे पाच वाजता होता. त्या मुहूर्तावर राजाराणीला सोन्याच्या हिरेजडीत सिंहासनावर बसवून दोघांवर मौल्यवान जडावाचे मोतीलग झालरीचे छत्र धरण्यात आले. व अष्टदिशाहून आणवलेल्या गंगाजलांनी सिंहासनाच्या आठ खांबांजवळ अष्टप्रधानांनी सुवर्णपात्रातून अभिषेक केला. सिंहासनारोहणाचा, छत्रधारणाचा व राज्याभिषेकाचा विधी झाला. छत्रपति महाराजांच्या नावाचा जयघोष करण्यात आला. त्यांना अभिवादन करण्यात आले. राजपत्रावर त्यानंतर ‘क्षत्रियकुलावंतस श्री राजा शिवछत्रपति’ असा निर्देश होऊ लागला आणि राज्यारोहणाच्या घटकेपासून नवा राज्याभिषेक शक सुरु केल्याने शिवाजी महाराज ‘युगप्रवर्तक शककर्ते’ ठरले. स्वतंत्र कालगणना ही गोष्ट सार्वभौमत्व दाखविते. स्वतःचे नाणे पाडणे ही गोष्ट निर्णायक आहे. या शुभप्रसंगाच्या निमित्ताने तांब्याचा पैसा किंवा शिवराई आणि सोन्याचा शिवराई होन अशी दोन खास शिवराई नाणी पाडण्यात आली.

महाराष्ट्रात कित्येक पिढ्यांत कोणी राज्याभिषेक झालेला पाहीला नव्हता किंवा ऐकला नव्हता. नवे युग अवतरले होते.

दहा हजार लोक सर्व दिशांहून रायगडावर जमा झाले होते. एकूण खर्च दीड कोटी होन आला.

महाराज सिंहासनारूढ होतानाच्या प्रसंगाचे सभासदाने मोठे सुंदर वर्णन केले आहे. -

‘तक्त सुवर्णाचे, बत्तीस मणाचे सिध्द करविले, नवरत्ने अमोलिक जितकी कोशात होती, त्यामध्ये शोध करून मोठी मोलाची रत्ने तक्तांस जडाव केली. सप्त महानदीयांची उदके व थोर थोर नदियांची उदके व समुद्रांची उदके, तीर्थक्षेत्र नामांकित, तेथील तीर्थोदके आणिली. सुवर्णाचे कलश केले व सुवर्णाचे तांबे केले. आठ कलश व आठ तांबे यांनी अष्टप्रधानांनी राजियास अभिषेक करावा असा निश्चय करून, सुदिन पाहून मुहूर्त पाहिला. राजे सिंहासनावर बसले. सिंहासनास शास्त्रोक्त सर्वहि साहित्य सिध्द केले. संपूर्ण खर्चाची संस्था एक करोड बेचाळीस लक्ष होत जाले. अष्टप्रधानास लक्ष लक्ष होन बक्षीस दर आसामीस त्याखेरीज एक एक हत्ती, घोडा, वस्त्रे, अलंकार असे देणे दिले. येणेप्रमाणे राजे सिंहासनवरूढ जाले. या श्रुगी सर्व पृथ्वीवर म्लेंच्छ बादशहा. मन्हाटा पातशहा येवढा छत्रपति जाला ही गोष्ट काही सामान्य जाली नाही.’

६. राज्याभिषेक-शक सुरु झाले

छ. शिवाजी महाराजांनी या शकाला ‘राज्याभिषेक-शक’ असे नाव दिले. त्यांनी स्वतःचे नाव दिले नाही. यावरून त्यांची निरभिमानता किती उच्चकोटीची होती हे स्पष्ट होते. विक्रम शक, शालिवाहन शक हे त्या त्या सम्राटांच्या नावाने सुरु झाले. छत्रपतिंना हा शक ‘शिवशक’ म्हणून सुरु करता आला असता. पण स्वतःचा बडेजाव माजवण्याचा त्यांचा हेतू नव्हता. मराठा सम्राट सिंहासनारूढ झाला तो ऐतिहासिक क्षण महाराष्ट्राला पुढे १०४ वर्षे चालला. सन १७७७ मध्ये जातीवाद्यांनी राजसूत्रे हाती घेतली. नाना फडणीसाने हा छत्रपतिंचा, स्वराज्य संस्थापकांनी सुरु केलेला शक बंद केला तो कायमचाच. छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या व हजारो मावळ्यांच्या बलिदानाविषयी व्यक्त केलेली ही कृतघ्नता होती.

राज्याभिषेकाच्या सोहळ्यानंतर सर्व रजपूत राजे, इंग्रज, डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज हे छत्रपतींना मराठा पदपादशाह म्हणून सन्मान देऊ लागले. आदिलशहा, कुतुबशाहा व मोंगल बादशहाला शिवरायांनी बरोबरीचा मान देण्यास भाग पाडले.

७. राज्यव्यवहारात स्वभाषेचा वापर

याच काळातील आणखी एक ऐतिहासिक गोष्ट म्हणजे भारतभर राज्यव्यवहारात फारसी भाषेचा सुळसुळाट झाला होता. त्याच्या ऐवजी छ. शिवाजी महाराजांनी रघुनाथ पंडिताकडून मराठी भाषेतून ‘राज्यव्यवहारकोश’ नावाचा कोश तयार करून घेतला. कृष्ण जोतिषीकडून ‘करणकौस्तुभ’ नावाचा नवा करणग्रंथ तयार करून घेतला. मराठी भाषेला वैभव प्राप्त करून देण्याचे छ. शिवाजी राजे हे कार्य आजचे साहित्यसंमेलनकार कधीही उच्चारत नाहीत.

फारसी भाषेतील पेशवा शब्दाऐवजी ‘मुख्यप्रधान’, ‘मुजुमदार’ याऐवजी ‘अमात्य’, ‘सुरनिस’ ऐवजी ‘सचिव’ असे शब्दप्रयोग छ. शिवाजी महाराजांनी सुरु केले. राज्यव्यवहारात स्वभाषेचा वापर सुरु करणे ही साहित्य जगतातील क्रांतीकारक घटना मानावी लागेल.

विविध अंगांनी, अनेक दृष्टींनी क्रांती घडवणारा राज्याभिषेकाचा क्षण होता. रानावनात फिरणाऱ्या, मराठमोळ्या मावळ्यांना स्वतःचे छत्र मिळाले. स्वराज्य मिळाले. कायदा-कानून मिळाले, संरक्षण मिळाले.

८. मातोश्री जिजाबाईंचा मृत्यू

सर्वत्र आनंदी आनंद होता. सत्तर वर्षांच्या वृद्ध मातोश्री जिजाबाईंनी आपला पूत्र स्वतंत्र राज्याचा छत्रपति बनतो, सिंहासनारूढ होतो हा सोहळा भरल्या डोळ्यांनी पाहीला. ही अमोल घटना पाहून त्यांना आपले जीवन सार्थक झाले असे वाटले. परंतु आनंदाचे हे वातावरण फार दिवस टिकले नाही. नंतर केवळ बाराच दिवसांनी मातोश्री जिजाबाईंनी प्राण सोडला. राजधानीतील उत्साहावर विरजण पडले. रायगडाच्या पायथ्यास जिजाबाईंची छत्री बांधली. या अनपेक्षित मृत्यूमुळे संभाजीराजे यांची मुंज नंतर ४ फेब्रु. १६७५ मध्ये करण्यात आली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे एक पत्र

९. दुसरा राज्याभिषेक

राज्याभिषेकापूर्वी १९ मार्चला छ. शिवाजी राजेंच्या एका राणीचा मृत्यू झाला आणि समारंभानंतर १७ जूनला मातोश्री जिजाबाईंचा मृत्यू झाला. हे मृत्यू नैसर्गिक होते, पण दक्षिणा व दानाला चटावलेल्यांनी पंचांग उघडून या गोष्टी अशुभ आहेत अशी चर्चा सर्वत्र सुरु केली. गागाभटाचे राज्याभिषेक समारंभातील आगमन व सर्व सूत्रे हाती घेणे स्थानिक ब्राह्मण मंडळींच्या नाकाला मिरच्या झोंबण्याचाच प्रकार होता. त्यामुळे पुराणांतर्गत तांत्रिक पध्दतीने पुन्हा राज्याभिषेक करण्याचा घाट घातला. मार्कंडेय पुराणांतर्गत दुर्गाशक्तीच्या स्पष्टीकरणप्रमाणे यज्ञ व पशूबळी देण्यात आले. पुन्हा ब्राह्मण भोजने दान-दक्षिणा हा भाग आलाच. हा विधी २४ सप्टेंबर १६७४ ला पार पाडला.

राज्याभिषेकानंतर

१. मराठ्यांची पुन्हा घौडदौड

राज्याभिषेकाचा समारंभात दंग राहिलो तर शत्रू आपल्या बेसावधपणाचा फायदा उठवेल याकडेही छ. शिवाजी राजेंचे लक्ष होते. समारंभानंतर फारशी उसंत न घेता महाराजांनी सैन्याला युद्ध मोहीमेकडे सतर्क केले. मोंगल सरदार बहादुरखान पेडगावी छावणी करून होता. महाराजांच्या सैन्याचे दोन भाग केले. एकाने बहादूरखानाच्या छावणीपासून ५०/६० मैल दूर खानाला पळवले आणि मागे राहिलेल्या दुसऱ्या सैन्याने खानाचे तंबू जाळून टाकले व एक कोटीचा खजीना लुटला.

मराठ्यांनी वन्हाड व खानदेशात व्यापक प्रमाणावर आक्रमणे केली ते अगदी बन्हाणपूरच्या तटापर्यंत जाऊन पोहचले. ब्रिटीशांच्या धरणगाव येथिल वखारीचे २० जाने. १६७५ ला मोठे नुकसान झाले. इकडे जंजिऱ्याच्या सिद्यावर महाराजांचे दडपण चालूच होते. 'त्याला मदत देणे बंद करा. असा इशारा महाराजांनी ब्रिटीशांना दिला होता.'

विजापूरच्या ताब्यातला कोल्हापूर, सातारा, कारवार हे प्रदेश ताब्यात घेतले की, राज्याला सलग प्रदेश जोडला जातो पण त्यासाठी मोंगल व आदिलशहा एक होऊन चालणार नाही म्हणून मोंगल सुभेदार बहादुरखान याला महाराजांनी गाफील ठेवले. मोंगलांशी शांतता राखणे हे आपणाला हवे आहे असे महाराजांनी पत्र पाठवून बहादूरखानाला कळवले. त्याने तसे बादशहाला रावळपिंडी मुक्कामी कळवले. पण बादशहाने त्याला 'महाराजांचा हेतू प्रथम समजून घे, शिवाजीच्या शब्दाने फसू नको.' असे सांगून सतर्क केले.

दरम्यान बहादूरखानाच्या शिफारशीवरून बादशहाने संभाजी राजेंना सहा हजाराची मनसब दिली होती. अशी नोंद मसिरे आलमगिरीत ७ जुलै १६७५ ला केलेली आहे. इकडे शिवाजी महाराजांनी पन्हाळगड जिंकून घेतला होता. त्यानंतर त्यांनी फोंड्याला वेढा घातला. सुभेदार मुहम्मदखान याने किल्ला शौर्याने लढविला. महाराजांचा अधिकारी इब्राहिमखानाने शौर्य गाजविले. १७ एप्रिल १६७५ ला फोंडा मराठ्यांनी जिंकला. मराठे कारवार जिल्ह्यात चाल करून गेले. २१ मे पर्यंत मराठ्यांनी अकोला व शिवेश्वर ही स्थळे ताब्यात घेतली. कारवारही ताब्यात आले. अंकोलाच्या दक्षिणेस गंगावली ही नदी समुद्रास जाऊन मिळते तेथपर्यंत छ. शिवाजी महाराजांचे राज्य पसरले होते.

७ ऑगस्ट १६७५ ला रायबाग येथून ब्रिटीशांनी लिहिले आहे की, '३० जुलै १६७५ ला

भल्या पहाटे शिवाजीच्या पथकांनी कोल्हापूरत प्रवेश केला. तेथे आदिलशहाचा प्रशासक होता त्याला कैद केले. गावातील पुष्कळ लोक गाव सोडून चालले होते. त्यांना चांगल्या वागणुकीची आश्वासने देऊन महाराजांनी गावातच राहायला लावले. आता गावातील लोक शांत व सुरक्षित आहेत. कोल्हापूरच्या मुसलमान सुभेदाराला कैद करून पन्हाळ्यावर नेले आहे.'

या काळात विजापूरच्या दरबारात दुफळी माजली होती. दक्षिणी मुसलमान खवासखानाच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आले, तर पठाणांचा पुढारी बहलोलखान विरोधात उभा राहिला. त्यामुळे राज्यात गोंधळ माजला होता. खवासखानाने विजापूरचा विश्वासघात केला असा अपप्रचार केला गेला नि १८ जाने. १६७६ ला खवासखानाला ठार करण्यात आले. या खुनामुळे मोगल सुभेदार बहादूरखानला मोठा धक्का बसला. औरंगजेबाने 'विजापूरवर आक्रमण करा' अशी बहादूरखानाला आज्ञा केली. जून १६७६ ला त्याच्या मदतीला दिलेरखान उतरेकडून दक्षिणेत आला.

मोरोपंताला उत्तरेकडची व्यवस्था पहायला लावून स्वतः महाराज पन्हाळ्यावर येऊन राहिले. तेथून विजापूरच्या मुलखावर लक्ष ठेवणे सोपे गेले. तसेच आरमार बांधणीकडेही त्यांनी लक्ष पुरविले. सातान्याचा किल्ला फितुरीमुळे हाती येत नव्हता. ११ नोव्हें. १६७५ ला तो पुन्हा ताब्यात आला. तेथील बंदोबस्तासाठी ते सातान्याला गेले. तेथे दोन तीन महिने ते गंभीररित्या आजारी पडले. पन्हाळ्यावर असतानाही त्यांची प्रकृती ठीक नव्हती. एवढा दीर्घकाळ अंथरुणाला खिळून महाराज कधीच राहिले नव्हते. त्यामुळे आदिलशहा आणि मोंगलांच्या गुप्तहेरांनी छ. शिवाजी महाराजांवर वीषप्रयोग झाल्याची बातमी पसरवली. त्यांच्या निधानाचीही बातमी एकदा पसरली. पुढे दोन वर्षांनी मद्रासकडे गेल्यानंतर तेथील इंग्रजांकडून आपल्या आजारावरची निवडक औषधे महाराजांनी मागवली. अशी नोंद ब्रिटीशांनी ठेवली होती. महाराजांच्या आजारापणामुळे मराठ्यांच्या सैन्याची घोडदौड, आक्रमणे काहीशी मंदावली होती. आजारातून बरे वाटू लागल्यावर ते हिंडू फिरू लागल्यावर मराठ्यांचे सैन्य पुन्हा एकदा जागे झाले. अथणी या कर्नाटकाच्या व्यापारी शहरात ४-५ लाखांची लूट मराठ्यांनी मिळवली. उत्तरेकडे रामनगरच्या बाजूला पारनेर, पिंडवोल अशा टेकड्यांवर मराठ्यांनी नवे किल्ले उभारल्यामुळे सुरतेवर वचक बसला. आणि खंडणीही वसूल झाली. वसई, दमण भाग पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होता पण त्यामार्गे जाण्यास पोर्तुगीजांनी विरोध केला नाही. त्यामुळे सुरतेकडे मराठ्यांनी खंडणी मागीतली आणि ती सुरतेने बीनबोभाटपणे दिली.

शिवाजी महाराजांनी कर्नाटकावर स्वारी करण्याचे ठरवले त्यामागे आपल्या राज्याची कक्षा कर्नाटकपर्यंत वाढवायची हा उद्देश होता. गोवळकोंड्याच्या सुलतानाने त्यांना तसे सुचवलेही होते. यापूर्वी कुतुबशाहाचा बराचसा भाग विजापूरकरांनी बळकावला होता. तो छ. शिवाजी महाराजांच्या मदतीने परत घेता येईल असे गोवळकोंड्याच्या सुलतानाला वाटत होते.

रायगडावर आल्यावर गोवळकोंडेकरांच्या मध्यस्तीने महाराजांचा आदिलशाहीशी म्हणजे

बहलोलखानाशी जुलै १६७६ मध्ये तह झाला. कृष्णा नदी ही छ. शिवाजी महाराज आणि जुन्या आदिलशहाच्या राज्यामधली सरहद्द ठरविण्यात आली. त्यामुळे जुन्या आदिलशहाचा कृष्णानदीच्या उत्तरेकडील बालाघाट मुलुख महाराजांना मिळाला. त्याच्या मोबदल्यात महाराजांनी तीन लक्ष होनाची खंडणी आदिलशहाला देण्याचे ठरले अर्थात हा तह पुढे फार काळ टिकला नाही.

२. नेताजी पालकरचे शुद्धीकरण

दहा वर्षे मोंगलांच्याकडे राहिलेला मराठ्यांचा शूर सेनापती नेताजी पालकर, स्वगृही परतला. दहा वर्षांपूर्वी मिर्झा राजे जयसिंग आणि दिलेरखानानाने आणि दाऊदखानाने मराठ्यांच्या प्रांतातील अनेक गावे लुटली होती, जाळली होती. अनेक लोक पकडून नेले होते. या प्रबळ शत्रूशी कसा मुकाबला करायचा याविषयी मसलत करण्यासाठी महाराजांनी आपल्या मुख्य सरदारांना रायगडावर बोलावले होते. यावेळी नेताजी पालकर आपल्या स्वारांसह लांबच्या मुलखात गेले होते. तात्काळ परत येण्याचा महाराजांनी हुकूम पाठवला तरी ते लागलीच परत आले नाहीत. त्यामुळे महाराजांना या बेशिस्तीचा राग आला. पन्हाळा नव्यानेच महाराजांच्या हाती आला होता. त्यावर सामुग्री वगैरे ठेऊन त्याची मजबुती करण्यास वेळ मिळाला नव्हता. यासाठी नेताजींना लष्कर घेऊन उपराठ्यास यावे असा महाराजांचा हुकूम होता.

नेताजी समोर आले तेव्हा महाराज कडाडले, “समयास का पावला नाहीस?” नेताजीने, “मोंगलांच्या प्रांतात भरारी मारली” असे समर्थन केले पण महाराजांनी नेताजींच्या सरनोबताचा हुद्दा काढून घेतला व तो कर्तोजी गुजर यांना दिला. कुर्तोजींचे नाव प्रतापराव गुजर असे झाले. नेताजी रागारागाने आदिलशहाला जाऊन मिळाले. मोंगलांनी त्यांना पकडून सक्तीने त्यांचे धर्मांतर केले. त्यांनी एकदोन वेळा पळण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला, शेवटी यशस्वीरित्या महाराजांच्या आश्रयाला ते आले. त्या काळचे धर्ममार्तंड एकदा मुसलमान झालेल्याला हिंदूधर्मात घेण्यास तयार नसत. त्यांच्या दृष्टीने तो बाटला. त्याला स्वर्गाची द्वारे बंद झाली. परंतु तरीही शिवाजी राजेनी ब्राह्मण मंत्र्याचा, पुरोहितांचा विरोध धुडकावून एके काळचा स्वराज्याचा सेनापती, ‘प्रतीशिवाजी म्हणून ज्याचा मोंगल व आदिलशाही दरबार धसका घेत त्या नेताजी पालकरांचा पुन्हा हिंदु धर्मात प्रवेश जाहीर केला. देशकार्यापुढे धर्मरुढी आणि कर्मकांडे झुगारून महाराजांनी एक धार्मिक व सामाजिक क्रांती करून दाखवली. ही गोष्ट असामान्य धाडसाची होती. दूरदृष्टीची होती.’ या घटनेच्या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्यापूर्वी बाटलेले काश्मीरी हिंदू श्रीनगरच्या शंकराचार्याला परत हिंदूधर्मात आपणास घेण्याविषयी आर्जवे करीत होती, त्यांना ती शरण आली होती पण त्यांना हिंदूधर्माची दारे शंकराचार्यांनी बंद केली. तेच बाटलेले ब्राह्मण कडवे इस्लाम पंथाचे प्रचारक ठरले नि ती कायमची डोकेदुखी बनली. १९ जून १६७६ रोजी छ. शिवाजी महाराजांनी नेताजी पालकरांचे केलेले धर्मांतर हे किती दूरदृष्टीचे होते हे

आता समजते.

३. दक्षिण दिग्वीजयावर

महाराजांनी कर्नाटकात निघण्याची तयारी सुरु केली. कर्नाटकातील तंजावरात महाराजांचाच सावत्र भाऊ व्यंकोजी नुसतेच स्वार्थसाधन करून होता. त्याला आपल्या राजकारणात भागीदार करावा हाही त्या प्रांतात जाण्यामागचा हेतू महाराजांच्या मनात होता. ते ज्या ज्यावेळी मोहीमवर निघत तेव्हां तेव्हां मातोश्री जिजाबाईंचा आशीर्वाद घेत. आता कोकणातल्या केळशीचे मुस्लिम संत बाबा याकुब आणि पाटगावचे श्रीमौनी महाराज यांचे आशीर्वाद त्यांनी घेतले. त्यांना विजय मिळेल असा त्यांनी आशीर्वाद दिला.

शिवाजी महाराज आपल्या सत्तर हजार सैन्यासह रायगडाहून दसऱ्याच्या मुहूर्तावर ६ ऑक्टो. १६७६ रोजी बाहेर पडले. आपण होनावर गोकर्णाच्या बंदराकडे जात आहोत अशी हूल त्यांनी उठवली पण तिकडे न जाता ते अकस्मात बालाघाटात बंकापूरच्या बाजूला जाऊन दाखल झाले आणि तेथून विजापूरकरांच्या हद्दीवरील मुलखात स्वाऱ्या करू लागले. या चार/सहा महिन्यात महाराजांना अनेक जय मिळाले, परंतु या सर्वात महत्त्वाचा ठरला तो डिसेंबर १६७६ मधला गदगचा विजय. सरसेनापती हंबीरराव मोहीतेनी हुसेनखान माइणा याच्याशी येलबुर्गा, गदग येथे युद्ध केले. त्यात दोन हजार घोडे आणि अनेक हत्ती मिळाले. यामुळे गोवळकोंड्याच्या दरबारात महाराजांचे वजन वाढले. त्यांच्या दरबारात महाराजांचा प्रल्हाद निराजी हा वकील होता. मराठ्यांच्या नव्या राज्याला मान्यता द्यावी व महाराजांना बरोबरीचा सन्मान द्यावा असा त्याचा प्रयत्न चालला होता. गोवळकोंड्याचा प्रधान मादण्णा व त्याचा भाऊ आकण्णा यांनी सुलतानाची खात्री पटवली. त्यामुळे आता सन्मानाने गोवळकोंड्याला जाण्याचे महाराजांनी ठरवले. गोवळकोंड्याची मदत घेऊन पुढे तंजावरपर्यंत मराठ्यांचे साम्राज्य पसरविणे हे आता महाराजांचे प्रमुख ध्येय बनले. यासाठी दोन चार महिन्याचा कालावधी खर्ची पडणार होता पण त्या काळातही स्वराज्याचा गाडा सुरळीत चालू ठेवण्यासाठी महाराजांनी राज्यकारभाराच्या जबाबदाऱ्या वाटून दिल्या. तसेच मोंगलांचा दख्खनचा सुभेदार बहादुरखान याच्याशीही त्यांनी सलोख्याचे संबंध ठेवले. (डिसें. १६७६)

४. कुतुबशाहाची भेट

कुतुबशाहीत आकण्णा व मादण्णा असे दोन बंधू मुख्य वजीर होते. त्यांच्या हाती त्या शाहीचा एकंदर कारभार होता. ह्या वजीरास भेटण्याचा रघुनाथपंतांनी विचार केला. रघुनाथ नारायण हणमंते हा पूर्वी तंजावरच्या व्यंकोजीरावांच्या सेवेत होता. त्याचे वडील नारो त्रिमळ हणमंते काही काळ रघुनाथ हणमंते हा शहाजीराजांचा कारभार आपल्या वडिलांप्रमाणे पहात होता. पण नंतर तो व्यंकोजी राजांवर नाराज होऊन छ. शिवाजी राजांकडे आला. महाराज मध्यंतरी आजारी असताना रघुनाथाने त्यांना कर्नाटकातील परिस्थिती कानावर घातली होती.

रघुनाथाने कुतुबशाहीत त्या वजीरांची भेट घेतली, वजीराने त्याला कुतुबशाहाच्या भेटीस नेले व कर्नाटकात जाताना भावनगरावरून छ. शिवाजी महाराजांनी जावे व पस्परांच्या भेटी व्हाव्यात असे ठरले. महाराजांना तसे एक पत्रही दिले. ते घेऊन रघुनाथ महाराजांना सातान्याला येऊन भेटला. निळू सोनदेव मुजुमदार हा ह्या सुमारास वारला होता, त्याचा हुद्दा महाराजांनी रघुनाथ पंतास दिला.

कर्नाटक मोहीमेवर आपल्याबरोबर महाराजांनी तीस हजार स्वार व चाळीस हजार पायदळ एवढी सेना घेतली होती. एवढ्या मोठ्या सेनेस इतक्या दूर परमुलखात न्यावयाचे म्हणजे मोठे खर्चाचे काम. तो खर्च आपल्या तिजोरीतून न करता तो बाहेरच्या बाहेर भागेल तर पहावे असा विचार महाराजांनी केला. इकडे छ. शिवाजी महाराज सैन्यासह आपल्या भेटीस येणे कुतुबशाहीच्या सुलतानास धोक्याचे वाटले. महाराज जसजसे जवळ आले तसा तो फारच घाबरला. मादण्णा व आकण्णा या वजीरांनी बादशहाला समजावले की, छ. शिवाजी राजेंचा स्नेह आपल्या फायद्याचा आहे. महाराजांनी सैन्यास सक्त ताकीद दिली होती की, कुतुबशाहाच्या रयतेस कोणताही उपसर्ग होता कामा नये.

त्याचे वजीर महाराजांच्या स्वागताला लवाजम्यासह गेले. दुसऱ्या दिवशी एखाद्या बादशहाप्रमाणे मोठ्या ऐश्वर्याने छ. शिवाजी महाराज बादशहाकडे गेले. महालात दोघांनी उभयतांना अलिंगन दिले. परस्परांना बहुमोल भेटी दिल्या. ह्याप्रमाणे प्रहरभर लालमहालात राहून पाहुणचार घेऊन महाराज मुक्कामी परतले. महाराजांनी भागानगरात एक महिना मुक्काम केला. राजकारण व पुढील धोरणाबाबत त्यांच्या अनेक बैठका झाल्या.

शहाजीराजेंनी १६३६ ते १६६४ या काळात जिंजी जवळचा बराचसा मुलूख जिंकून विजापूरच्या राज्याला जोडला होता. म्हैसूर संस्थानाच्या पूर्व बाजूचा भाग शहाजी राजेंना आदिलशहाने जहागीर म्हणून दिला होता. महाराजांचा सावत्रभाऊ व्यंकोजीराजे यांनी आणखी दक्षिणेकडे सरकून त्या जहागिरीएवढे मोठे तंजावरचे राज्य स्वतःसाठी मिळवले होते. पूर्वीच्या विजयनगरच्या साम्राज्याचाच हा एक भाग होता. त्यात आता बरेच छोटे संस्थानिक निर्माण झाले होते. व त्यांच्यात आपापसात मतभेद होते त्याचा फायदा विजापूरच्या आदिलशहाने व गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाहाने घेतला होता. मछलीपट्टण बंदरापासून मद्रासपर्यंतचा भाग कुतुबशाहाकडे होता.

आता मोंगल या दोन्ही शाह्यांना गिळण्यासाठी टपून बसलेले होते. कर्नाटकातील आदिलशाहाचा मुलूख जिंकून कुतुबशाहाला देण्याचे आमिष छ. शिवाजी महाराजांनी दाखवले. त्यानिमित्ताने कुतुबशाहाच्या माहितगार फौजा महाराजांच्या मदतीला येणार होत्या. त्यांच्याबरोबर या फौजा व तोफखाना येण्याचे ठरले या कर्नाटक स्वारीच्या खर्चाला दररोज तीन हजार होन कुतुबशाहाने द्यावे व कर्नाटकातील बेबंदशाही मोडून महाराजांनी तेथे बंदोबस्त करायचा असे ठरले. कुतुबशाहाचा जो मुलूख आदिलशहाने बळकावला होता तो जिंकून कुतुबशाहाच्या

राज्याला जोडावा मात्र याला शहाजीराजेचा जहागिरी मुलुख अपवाद असेल. गोवळकोंडेकर व मराठे यांनी आदिलशहा व मोंगल या दोघांनाही धडा शिकवावा असे ठरले. त्यानुसार गोवळकोंड्याचा सेनापती मिर्झा महंमद अमीन व महाराज कर्नाटकाच्या स्वारीवर निघाले आणि वजीर मादण्णा व सरलष्कर इब्राहिम खान हे विजापूरवर मार्च-एप्रिल १६७७ मध्ये चाल करून गेले.

५. श्री शैल्य भेट

गोवळकोंड्याच्या राजधानीत महाराजांचा मुक्काम काही दिवस होता. त्या कामातून वेळ काढून कृष्णानदीपलीकडील श्रीशैल येथील मल्लिकार्जुन या प्रसिध्द ज्योतिर्लिंगाचे दर्शन घेण्यास ते गेले. दक्षिण हिंदुस्थानातले हे प्राचीन देवालय आहे. या ठिकाणी कृष्णा नदी हजार/बाराशे फूट खोल दरीतून वाहते. त्या ठिकाणाला 'पाताळगंगा' असे म्हणतात. बाबुंच्या डोलग्यातून जवळच्याच कदळीवनात जाता येते. तेथे थोर लिंगायत साध्वी अक्कमादेवींनी तपश्चर्या केली. निबीड व निर्जन अरण्याच्या मध्यभागी उंचावर श्रीमल्लिकार्जुन मंदिर आहे. त्याजवळ लहान टेकड्या आहेत. सोलापूरच्या सिध्दरामेश्वर या सत्पुरुषाला साक्षात् शिवदर्शन झाल्याची दरी नजीक आहे. देवालयाच्या सभोवार वीस-पंचवीस फूट उंच दगडी भिंतीचे आवार आहे. सहाशे फूट लांब व पाचशे फूट रुंदीचे आतील आवार आहे. करड्या रंगाच्या दगडाच्या रुंद भिंती चौरस दगडाच्या आहेत. त्यावर हत्ती, घोडे, वाघ, पारधी, योद्धे, योगी, तांत्रिक यांच्या आकृत्या कोरलेल्या आहेत. अनेक चरित्र कथा कोरलेल्या आहेत. या आवारांच्या मध्यभागी चौरस आकाराचे सुबक मंदिर आहे. या मंदिराच्या भिंती व छप्पर ही विजयनगरच्या कर्णदेव राजाने पितळेच्या पत्र्याने मढवली आहेत.

पर्वताचे सौंदर्य, घनदाट वृक्षराजी, वहात्या पाण्याचा प्रवाह व शंभू महादेवाचे जागृत स्थान पाहून महाराजांना अतिशय आनंद झाला. घाट उतरून पूर्व दिशेने समुद्राकडे निघालेली कृष्णामाई पाहून महाराज तल्लीन झाले. हा दुसरा कैलास आहे असा त्यांना भास झाला. ते शिवदर्शनासाठी गेले तेव्हा त्यांचे देहभान हरपले. एक प्रकाशमय अस्तित्व त्यांनी अनुभवले. त्या अध्यात्मिक अतींद्रिय शांतीपुढे, आनंद, समाधानापुढे सर्व काही गौण आहे असे महाराजांना वाटले. त्या शिवशक्तीपुढे संपूर्ण समर्पण करावे म्हणजे मानवी देहाचे सार्थक झाले, असा विचार त्यांच्या मनात प्रबळ बनला. याच आवेशात त्यांनी कमरेची तलवार उपसली व आपले शिरकमळ शिवचरणी अर्पण करावयास ते सिध्द झाले. इतक्यात भवानी संचारली व बोलली की, 'तुज ये गोष्टी (या गोष्टीने) मोक्ष नाही. हे कर्म करू नको. पुढे कर्तव्यही उदंड तुझे हाते करणे आहे.' वर्तमान सावध जाल्यावरि राजियास कारकुनानी सांगितले. मग श्री स शिरकमल वहावे हा विचार राहिला.' या तीर्थस्थानी महाराजांनी काही दिवस घुमटीत ध्यान धारणेत घालवली. त्यानंतर आपण उर्वरीत आयुष्य तपस्व्यासारखे घालवावे असे वाटून महाराजांनी

सोबत आलेल्या कारभान्यांना, सरदारांना सांगितले की, "जगदंबेच्या कृपेने आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले आहेत. आता संसारापासून निवृत्त होऊन या पवित्र ठिकाणी उरलेले आयुष्य आमरण तपश्चर्येत घालवावे असे आमच्या मनाने घेतले आहे. ही मोहीम येथेच पुरी करून स्वराज्यास परत जावे व माझ्या पुत्रास गादीवर बसवून त्याच्या नावे राज्यकारभार चालवावा."

छ. शिवाजी महाराज निश्चयाचे पक्के असत. त्यात बदल करणे म्हणजे अशक्य कोटीतील गोष्ट. महाराज तर रात्रंदिन परमंहासाप्रमाणे सत्चित आनंदात रमू लागले. जवळच्यांनी नाना प्रकारे बोलून पाहीले. असे आठ, दहा दिवस गेले. शेवटी श्रीभवानी देवीने संचारून दिलेला संदेश त्यांना सांगितला. ती मात्रा मात्र लागू पडली. महाराजांनी तेथे एक उत्तम घाट बांधला. त्याचे नाव श्रीगंगेश असे ठेवले. तपस्वी लोकांसाठी अनेक गुहा, धर्मशाळा व मठ बांधण्याचे प्रयोजन करून महाराज शेवटी तेथून निघाले.

६. कर्नाटकातील किल्ले, प्रांत हस्तगत केले

मे १६७७ मध्ये महाराज मद्रास शहरापासून सात मैलावरील गावात पोहचले. तेथे काही दिवस मुक्काम केला. इकडे त्यांचे पायदळ व्यंकटरमणगिरीच्या खिंडीने उतरून कर्नाटकात गेले. मद्रासमध्ये व्यापाऱ्यांना १४ मे रोजी पत्र लिहून काही औषधांची मागणी केली तेव्हा त्या व्यापाऱ्यांनी साठ होऊन किंमती औषधे व उंची कापड महाराजांना नजराणा म्हणून पाठवले. २५ मे ला त्याबद्दल आभाराचे पत्र महाराजांनी पाठवले. पुन्हा बावण्ण होऊनचा तसाच माल महाराजांनी खरेदी केला. पुढे काही दिवसांनी व्यंकोजी राजांच्या ताब्यातील तिमरी या गावातील इंग्रजांची वखार मराठ्यांनी लुटली. कर्नाटकातील लहान मोठ्या सरदारांच्या ताब्यातील प्रांतही मराठ्यांनी जिंकले. चंदीचा मोठा किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यात आला. या किल्ल्यास जिंजी असे काहीजण म्हणतात तर काही चंजी असे नाव देतात. जिंजीकडे जाताना वाटेतल्या प्रजेला महाराजांच्या सैन्याने मुळीच उपद्रव केला नाही. जिंजीचा किल्लेदार अंबरखान यास महाराजांनी असे सांगून पाठवले की, विजापूरकर व भागानगरकर यांच्याशी तह करून इकडे आलो आहोत तेव्हा तुम्ही आम्हास येऊन भेटावे. त्याप्रमाणे तो भेटायला आला तेव्हा त्याला पकडून किल्ला हस्तगत केला.

किल्ला हाती आल्यावर रामाजी नलगे नावाच्या अत्यंत इमानी मराठा सरदाराच्या ताब्यात दिला. तिमारी केशव यास सबनीस नेमले व रुद्राजी साळवी यास कारखानीस केले. स्वराज्यातील व्यवस्थेप्रमाणेच येथे नवी बांधकामेही केली. या परिसरातील सगळा प्रांत काबीज केल्यावर विठ्ठल पिरदेव गोराडकर यांना सुभेदार नेमले व रुपखान व नासरखान यांनाही नेमणुका देऊन संतुष्ट केले.

त्यानंतर महाराज त्रिमल्ली (त्रिमल्ली, त्रिवादी) प्रांतात गेले तेथे एक मोठा किल्ला होता. शेरखान हा सरदार विजापूरच्या दरबारचा नोकर होता. तो मराठ्यांवर चालून आला पण त्याच्या सैन्याला चोहोकडून गराडा घालून त्याला पराभूत केले. या विजयामुळे महाराजांना पुष्कळ

द्रव्य, हत्ती, घोडे मिळाले. वेलूर, त्रिवारी, आर्नी हे किल्लेही महाराजांनी घेतले. वेलोरचा वेढा १४ महिने चालला. २२ जुलै १६७८ ला तो महाराष्ट्रातून आलेल्या रघुनाथपंत व आनंदराव या नव्या दमाच्या सरदारांनी जिंकला. दरम्यान सुलतानाचे सेनापती मुहम्मद अमीन हे शेवटपर्यंत महाराजांच्या बरोबर आपल्या सैन्यानिशी होते. कोरोमांल किनाऱ्यावरील प्रदेश जिंकून तो ठरल्याप्रमाणे महाराजांनी सुलतानाला बहाल केला.

बेंगलोर, होसकोट, कोलार हा म्हैसूरचा भाग व तामिळनाडूतील जिंजीजवळचा प्रदेश महाराजांनी आपल्या राज्याला जोडला. मदुराई, म्हैसूर, वेलूर, उलुंदरपेट इत्यादी ठिकाणच्या जमिनदारांनी महाराजांकडे आपले वकील पाठवले. २७ जुलैला महाराजांनी कोलादून या कावेरी नदीच्या मुख्य पात्राजवळची छावणी हलवली.

७. व्यंकोजीराजेचे तंजावरचे राज्य

तंजावरपासून २७ कि.मि. अंतरावरील तिरुमलवाड्यास कावेरी नदीच्या काठी आपला तळ ठेवून छ. शिवाजी महाराजांनी मदुरेच्या नायकाकडून खंडणीचा तह करून घेतला. या पलिकडेच तंजावर येथे महाराजांचे भाऊ व्यंकोजीराजे होते. त्यांना महाराजांनी भेटीस बोलावले. तेव्हा भाऊ भाऊ कितीतरी वर्षांनी जुलै १६७७ मध्ये तिरुवाडीच्या छावणीत पुन्हा भेटले.

छ. शिवाजी महाराजांनी व्यंकोजीराजेशी बोलणे केले की, “थोरले महाराज कैलासवासी होऊन तेरा वर्षे झाली. त्यांच्या पितृधनात आमचा अर्धा वाटा आहे. तुम्हीही (व्यंकोजीराजेही) दौलतीचे वारस आहात. रवातील तोपावेतो खावेत म्हणून आज तेरा वर्षे सबुरी केली. आपला हिस्सा आम्हास द्यावा. आपल्यात कलह होऊ नये, तो लोकांनी पाहू नये आपण रक्ताचे भाऊ, एकोप्याने वागू, एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊ. व्यर्थ कलहाने बरे काही होणार नाही.”

व्यंकोजीराजे यावर काही बोलले नाहीत. व्यंकोजीराजेबरोबर जे नातेवाईक होते, त्यांच्याकडूनही काही प्रतिसाद मिळाला नाही. त्यामुळे त्यांना निरोप दिला. त्यांना तंजावरपर्यंत पोहचवण्यास हंबीरराव मोहीते, रुपाजी भोसले, मानसिंग मोरे व आप्पाजी रंघनाथ केळकर यांना बरोबर दिले. तेथे सुखरूप पोहचल्यावर व्यंकोजीराजेंनी या मंडळींचा सत्कार करून वस्त्रेभूषणे देऊन परत पाठवले. छ. शिवाजी महाराजांना काळजी होती ती शहाजीराजेनी कमावलेल्या दौलतीचा हिस्सा सुरक्षित ठेवण्याची. त्यांना व्यंकोजीराजेंना कैदही करायचे नव्हते व त्यांच्यावर जुलूमही करायचा नव्हता. इकडे व्यंकोजींना वाटत होते की, पूर्वीचा आपला नाराज कारभारी रघुनाथ नारायण हणमंते याने छ. शिवाजी महाराजांचे आपल्याबाबतचे मन कलुषित केले आहे त्यामुळेच ते वाटणी मागतात अन्यथा त्यांचे मन लोभी नाही. व्यंकोजी राजेंच्या भेटीनंतर महाराज त्रिवादीहून वेलुरास आले. तेथे आपले ठाणे बसवून महाराजगड, जगदेवगड, कर्नाटकगड असे आसपासचे आणखी काही किल्ले त्यांनी काबीज केले. तिकडील घाट चढून आदिलशहाने पूर्वी शहाजीराजेंना दिलेल्या जहागिरीच्या प्रांतात आले. तिकडील कोल्हार,

बालापूर, बेंगळूर, शिरटे, वासकोट हे हस्तगत केले. नंतर श्रीरंगपट्ट वगैरे प्रांतातून खंडण्या घेत ते गदगलक्ष्मेश्वर येथे आले. तेथील दोन कोट काबीज केले.

या प्रांतात वृध्दचालम नावाचे प्राचीन शंभूमहादेवाचे मंदिर आहे. तेथे छ. शिवाजी महाराज दर्शनासाठी गेले. तेथे तेथे बेनापरम येथील डच व्यापाऱ्याने महाराजांची भेट घेतली. त्याने रेशमी वस्त्रे, चंदन, लवंगा, मालदिवी नारळ, तलवारीची पाने वगैरे वस्तूंचा नजराणा अर्पण केला. महाराजांनी तिरुपतीच्या मंदिराला भेट दिली व पंचवीस-तीस मैलावरील कालहस्ती या शिवमंदिरालाही भेट दिली. ह्या मंदिराची भव्यता, कोरीवकाम पाहून महाराज हर्षभरीत झाले. वनिमवाडी येथे मुक्कामाला असताना महाराजांनी मद्रासच्या इंग्रजी व्यापारी वखारीच्या प्रमुखाला पत्र लिहिले की, ‘सुरंगाचे काम व तोफासाठी मोठे गाडे बांधणारे कारागिर तुमच्याजवळ असतील तर मला हवे आहेत त्यांना चांगले वेतन देऊ. वीस-पंचवीस नसतील तरी निदान दहापाच तरी लोक पाठवावेत.’ या पत्राला इंग्रजांनी तटस्थ रहाण्याच्या भूमिकेतून नकार दिला.

पुढे कुच करून पोर्तोगो शहर लुटून आर्काटचा दक्षिणेकडील सर्व प्रांत व उत्तरेकडील प्रांत महाराजांनी हस्तगत केला. ऑक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात मद्रासजवळ महाराज आले होते. दक्षिणेकडच्या या मोहीमेत महाराजांच्या पदरात मोठे यश पडले. मद्रासच्या ब्रिटीश व्यापाऱ्याने नोंदवले आहे की, ‘स्पेन देशात सीझर याने स्वारी केली. तशी छ. शिवाजी राजेंनी या मुलखात स्वारी केली. फारशा लढाया न करता मुलुख काबीज केला. या प्रांतातून सोने, हिरे, रत्ने, पाचू वगैरेच्या रूपाने किती द्रव्य नेले याची गणती नाही.’

औरंगजेब स्वतः मोठ्या फौजेनिशी दक्षिणेत स्वारी करण्यासाठी येत असल्याची पत्रे महाराजांना दिल्लीतील वकील व हेरांकडून मिळाली. त्यामुळे महाराजांना परतावे लागले. परतताना महाराजांनी दक्षिणेकडे काबीज केलेल्या प्रांतांची व्यवस्था इमानदार व जबाबदार कारभार्यांकडे व सेनापतींकडे नीट सोपवली.

ऑक्टो. १६७७ मध्ये छ. शिवाजी महाराज घाट ओलांडून कर्नाटकात आले. निघण्यापूर्वी संताजीराजे यांच्याकडे त्या प्रांताची व्यवस्था सोपवली होती. १५-१६ नोव्हें. १६७७ ला व्यंकोजीराजेंनी संताजीराजेंवर अचानक मोठा हल्ला केला. सतत बारा तास युध्द झाले. संताजींचा पराभव झाला व संताजींना मागे हटावे लागले. पण संताजीने धीर सोडला नाही मध्यरात्री आपले सैन्य गोळा केले व छापा घालून व्यंकोजीस जेरीस आणले. या बलीगंडच्या लढाईत व्यंकोजीराजेंची दाणादाण उडाली तरीही सामोपचाराने वागण्यास ते तयार झाले नाहीत. महाराजांच्या कानावर हा वृत्तांत गेला. महाराजांच्या मनात असते तर व्यंकोजीराजेंना निराधार करून सोडता आले असते. लौकरच व्यंकोजींनी नरमाईचे धोरण घेतले व भावाभावात समजुतीचा तह झाला. त्यात महाराजांनी व्यंकोजीराजेंना त्यांचा पूर्वीचा बहुतेक मुलुख व थोडा अधिकच त्यांच्याकडे सोपवला. आपला भाऊ शत्रुचा ताबेदार बनू नये हा महाराजांचा उद्देश होता.

व्यंकोजीराजेना वडीलकीच्या नात्याने महाराजांनी स्पष्ट केले होते की, 'तुमचे नुकसान न करता तुंगभद्रेअलीकडे आमच्या पन्हाळाप्रांती तुम्हाला तीन लक्षाची जहागिरी देतो किंवा आमची जहागिरी नको असेल तर तुम्हाला त्यात कमीपणा वाटत असेल तर तेवढीच जहागिरी कुतुबशहाकडून देववितो.' त्यातून विजापूरच्या दास्यातून आपल्या भावाला वाचविण्याचा छ. शिवाजी राजेचा उद्देश स्पष्ट होतो. त्यांनी व्यंकोजींना पत्र लिहिले की, 'होसकोट, बंगरुळ, अरणी व तंजावर हा तुमच्याकडचा मुलुख मी आता विजापूरकराकडून आपणाकडेच लावून घेतला. यामुळे त्याबद्दल द्यावी लागणारी खंडणी व नजराणा आता तुम्ही बादशहाला देण्याचे कारण नाही. तुमच्या वतीने बादशहाला जे द्यायचे ते सर्व आमचे आम्ही देऊ.'

'शिवदिग्विजय' मध्ये जी वर्तायाची कलमे दिली आहेत त्यात, कर्नाटकातील शहाजीराजेंच्या जहागिरीपैकी दोन लाखांचा पण पुढे पाच लाख उत्पन्नाचा होणारा मुलूख भावजईला चोळी बांगडीसाठी आणि जिंजी प्रांतापैकी सात लाख होणाऱ्या महाल व्यंकोजींना लावून दिलेले आहेत. हे दोघा भावांतील संबंध शेवटपर्यंत दृढ राहिले. मध्यंतरी व्यंकोजीराजे मनाने खचले. उदास झाले. त्यावेळी महाराजांनी त्यांना पाठवलेल्या पत्रात (इंग्रजी भाषांतर ग्रँड डफने आपल्या इतिहासात दिले आहे.) महाराज म्हणतात. 'तीर्थरुप वडीलांजवळ (शहाजीराजे) राहून तुम्ही शहाणे झाले आहां. असे उदासीन होऊ नये. आम्ही तुम्हास वडील मस्तकी असता चिंता कोणे गोष्टीची आहे? पुरुषार्थ व कीर्ति करून दाखविण्याचे तुमचे दिवस आहेत.'

तंजावरच्या व्यंकोजी राजेंनी शिल्पकला, चित्रकला, साहित्य यांचा केलेला विकास हा तीनशे वर्षांनंतरही आदराचा विषय आहे. तेथले शिवमंदिर, एकाच शिळेतला महाकाय नंदी, भिंतीवरील चित्रे, सरस्वती ग्रंथालय हे शहाजीराजेंच्या एका चिरंजीवांची व नातवाची ऐतिहासिक देणगी ठरली.

८. विजापूरच्या अल्पवयीन बादशहाच्या मदतीला महाराज धावून गेले

दक्षिण दिग्विजय संपादन करून छ. शिवाजी महाराज १८-१९ महिने बाहेर राहून १६७८ च्या मे-जूनमध्ये रायगडास परतले. विजापुरात बहलोलखानाच्या मृत्युनंतर (डिसे. १६७७) महाराजांना सर्वस्वी अनुकूल असलेल्या दक्षिणीपक्षाचा पुढारी मसऊदखान कारभारी झाला. १६७८ च्या पावसाळ्यात दिलेरखान मराठ्यांच्यावर चालून येणार अशा बातम्या येऊ लागल्या. त्यामुळे महाराज पन्हाळ्यावर येऊन शत्रूंच्या हालचालींकडे बारीक लक्ष देऊन राहिले. दरम्यान दिलेरखानाचे सुभेदारीचे अधिकार काढून घेऊन शहाजादा मुअज्जम यालाच दक्षिणेचे सुभेदार नेमल्याने तो पावसाळ्यापूर्वीच औरंगाबादला येऊन पोहचला होता. दिलेरखान व त्याचे वितुष्ट होते. त्यामुळे शहाजादाचे येणे महाराजांच्या पथ्यावर पडले होते.

विजापूरकरांच्या सर्जाखानाने मे-जूनमध्ये अथणी व रायबाग येथील मराठ्यांची ठाणी

उठविली तर मराठ्यांनी गदग, मुलगुंद, लक्ष्मेश्वर या विजापूरच्या ताब्यातील पेठा लुटल्या. मराठेही पन्हाळ्याखाली गोळा झाले. २८ ऑक्टोबरला जमशीर-खानाच्या आघाडीच्या फौजानी महाराजांच्या एका तुकडीचे मोठे नुकसान केले पण समोरासमोर येण्याचे धाडस होईना तो सर्जाखानच्या मदतीची वाट पाहू लागला.

मसाऊदखानाने तहाप्रमाणे वर्तन केले नाही म्हणून दिलेरखानाने विजापूरवर हल्ला केला. मसाऊदखानाने छ. शिवाजी महाराजांकडे मदतीची अपेक्षा केली. विजापूरचा बादशहा सिकंदर आदिलशहा अल्पवयीन होता. त्यामुळे राज्याची जबाबदारी मसाऊदखानावर आली. त्याने शिवाजी महाराजांकडे हिंदुराव नावाच्या वकीलामार्फत बादशहातर्फे पुढील पत्र पाठवले 'आदिलशाहीची सध्या काय दुर्दशा आहे ती तुम्हास ठाऊक आहेच. आमच्याजवळ भरपूर सैन्य नाही. सैन्य उभारावयास द्रव्य नाही. किल्ल्यावर दारुगोळा नाही. किंवा बेगमी नाही. किल्ल्याचे संरक्षण करणारा आमचा कोणी कैवारी नाही. आणि बलिष्ठ मोंगल आम्हाला बुडवायला निघाला आहे. तुम्ही आमच्या राज्याचे पिढीजात हितचिंतक आहात. तुम्हास इतरापेक्षा आपलेपणा आहे तरी या राज्याच्या मदतीस धावून यावे अशी प्रार्थना आहे.'*

या पत्रानंतर महाराजांनी दहा दजार घोडदळ मदतीस पाठवले. दोन हजार बैलगाड्या भरून धनधान्य पाठवले. महाराजांनी विसाजी निळकंठ नावाच्या वकिलास मसूदखानाकडे पाठवून त्यांना धीरभरवसा दिला व कळवले की, 'आपण किल्ला तेवढा सांभाळावा गनीमाची काही गबाड मारून काढून गनीम उखळून काढतो.' (शिवचरित्र निबंधावली पृ.३८४) महाराज पन्हाळा व विजापूर यांच्या मध्यावर येऊन थांबले. हेराकरवी त्यांनी दिलेरखानाच्या सैन्याचा अंदाज घेतला. मोंगलांच्या अफाट सेनेशी समोरासमोर युद्ध करून नुकसान जादा होईल त्यापेक्षा मोंगली प्रदेशावर जोरदार हल्ले सुरु केले की दिलेरखान विजापूरचा नाद सोडेल. असा युध्दव्युह महाराजांनी रचला. त्याप्रमाणे मोंगलांची अनेक गावे लुटली. औरंगजेब संतापला त्याने दिलेरखानाला विजापूरचा नाद सोडून मोंगली प्रदेशांचे संरक्षण करण्यास बजावले. नाईलाजाने दिलेरखानाला वेढा उठवावा लागला.

या मदतीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी विजापूर दरबारने छ. शिवाजी महाराजांकडे हत्ती, घोडे, वस्त्रे, ढालतलवार व जडजवाहीर भेट पाठवली. त्याबरोबर शहाजीराजेंच्या प्रमाणे तुम्हीही ऐनवेळी मदतीला धावून आलात. त्यांचे वारस म्हणून तुम्हाला दिगंत कीर्ती लाभली.' असा संदेश पाठवला. महाराजांनी बादशहाला 'आम्हाकडून जितके जाले तितके केले याउपरी आपली पातशाहत, दौलत सुखरूप जतन करून राखून आपण करावी. संकट पडेल तेव्हा सहाय्य करण्याविषयी लिहीत असावे.'*

* (शिवाजी अँड हिज टाईम्स, पृ.४१६)

१. संभाजीराजेना मोगलांचा अनुभव

स्वतः बालपणी आपल्यावर काय जबाबदारी पडली हे आठवून छ. शिवाजी महाराजांनी संभाजीराजांना त्यांच्या चौदाव्या वर्षापासूनच राज्यकारभाराची माहिती देणे सुरु केले होते. दक्षिणेकडे जाण्यापूर्वी राजापूरच्या इंग्रज वखारवाल्यांची समजूत घालण्याची जबाबदारी संभाजीराजेवर महाराजांनी सोपवली होती. २१ ऑक्टो. १६७७ ला त्या भागातील अधिकारी म्हणून संभाजीराजे शृंगारपूरला सहकुटुंब (युवराज्ञी येसूबाईसह) रहायला गेले होते. दक्षिणेच्या मोहीमेत छ. शिवाजी महाराजांनी संभाजी राजेना बरोबर घेतले नव्हते. त्यांनी आपल्या गैरहजेरीत संभाजीराजांना रायगडाबाहेर नेमले. महाराजांचा आपल्यावरील विश्वास कमी झाला असे त्यांच्या मनाने घेतले असावे. राज्यकारभारात आपल्याला मिळत आहे त्याहून अधिक वाटा मिळावा अशी त्यांची जेष्ठ पूत्र, स्वराज्याच्या वारससदार म्हणून इच्छा असणे स्वाभाविक होते. ते छत्रपतिंचे वारस व युवराजही होते. आपली सावत्र आई स्वतःचा मुलगा राजाराम याच्या हितासाठी झटते आहे हे ते पहात होते. त्या साऱ्याचा परिणाम आपल्या भवितव्यावर होणार असेही त्यांना वाटले असावे. मातोश्रींच्या मृत्यूनंतर त्यांची बाजू घेणाराही आता कोणी नव्हता व महाराजांच्यापुढे कोणी धाडसाने बोलण्यासही धजावत नव्हते.

मनसबदारीचे आमिष दाखवून मोगलांनी अनेकांना दुबळे बनवले होते. रजपूत राज्यात ही युक्ती यशस्वी ठरली. उदयपूरच्या राजघराण्यातील अनेक तरुण राजपूत त्या जाळ्यात अलगत सापडले होते. त्यामुळे रजपूत घराण्याचा प्रभाव असणारी राज्ये लहान लहान होत गेली नि शेवटी मोगलांच्या प्रभावाखाली गेली.

१६६५ मध्ये मोगलांनी संभाजीराजेना मनसब दिली. पुढे १६६७ मध्ये औरंगाबाद मुक्कामी ती मान्यही झाली. १६७५ ला बहादूरखानाने संभाजीराजांसाठी मनसब मागीतली होती. हा स्वतंत्र हुद्दा, मान देण्याचे कारस्थान दिलेरखानाने चालवले. १३ डिसेंबर १६७८ रोजी दिलेरखानाने संभाजीराजांना सामोरे जाऊन आणण्यासाठी एकलासखान व घैरातखान यांना तीन-चार हजार स्वार देऊन पाठवले. सुप्याच्या पलिकडे चार कोसावर संभाजींची व एकलासखानाची गाठ पडली. त्यांच्या पलायनाची बातमी फुटताच मराठे सेनापती पाठलाग करू लागले पण शत्रूचा जमाव मोठा आहे हे पाहून ते निराशेने परतले.

दिलेरखानाचा आनंद गगनात मावेना. तो स्वतः स्वागताला सामोरा गेला. खुद्द छत्रपतिंचा

*(चिटणीस पृ. २४४)

वारस आपल्या स्वाधीन झाला. जणू दक्षिण जिंकल्याचा आनंद त्याला झाला. त्याने नौबती वाजवून गजर केला. संभाजीराजांना सात हजारी सरदार करून राजा हा किताब दिला व एक हत्ती नजर केला. त्याने हे वर्तमान औरंगजेब बादशहाला कळवले. हा मान फारच थोड्या लोकांना मिळाला होता. त्याशिवाय संभाजीला 'राजा' ही पदवी देण्यात आली. संभाजीराजेचे वय

त्यावेळी एकवीस वर्षे सहा महिने एवढेच होते. म्हणजे ते चांगले समजदार बनले होते.

इतर राज्यांत उत्तरदिक्कान्यांच्यात झालेले वाद छ. शिवाजी महाराजांना माहिती होते. जरी संभाजीराजे मोगलांना मिळाले असले तरी मोगलांच्या प्रदेशात मराठ्यांचे सैन्य धुमाकूळ घालीतच होते. विजापूर दरबारच्या अस्थिर वातावरणामुळे अनेक सरदार नाराज होते. त्यापैकी काहीजण महाराजांना येऊन मिळाले. १६७६ ला गदग प्रांतात हंबीरराव मोहीतेशी युद्ध करताना हुसेनखान माईणा मारला गेला पण त्याचाच पूत्र मराठ्यांच्या फौजेत सामील झाला. त्यानेच पुढे कोपळचा मजबूत किल्ला जिंकला.

दिलेरखान संभाजीराजेना घेऊन स्वराज्याच्या सरहद्दीवरच्या भूपाळगडला गेला. स्वतः युवराजच दारावर उभे म्हटल्यावर किल्लेदाराने किल्ला सोडला. पुढे मोगलांच्या वतीने दिलेरखान, संभाजीराजे आणि सर्जाखान यांनी विजापूरकरांचे अथणी शहर लुटले व इतर रयतेला त्रास दिला. मराठ्यांनी मोगलांच्या मुलखात जबरदस्त उठावणी केल्यामुळे मोगलांच्यातच बारीक-सारीक गोष्टीवरून भांडणे विकोपास जाऊ लागली. संभाजीराजेना असले वातावरण अपेक्षित नव्हते. त्यांना एक वेगळ्या प्रकारचे वैफल्य येऊ लागले.

छ. शिवाजी महाराजांनी इतर किल्लेदारांना बजावले की, 'संभाजीराजे बेदिल होऊन मोगलांना मिळाले आहेत. मोगलांना घेऊन कोणत्याही किल्ल्यापुढे आले तरी बेलाशक लढावे. किल्ला सोडून देऊ नये.' भूपाळगड मोगलांच्या हाती पडल्याचे दिलेरखानाने बादशहाला कळवले पण औरंगजेबाला आनंद होण्याऐवजी त्याचे मन संशयीवृत्तीचे असल्याने त्याने दिलेरखानाला सावध केले. औरंगजेबला वाटले की, हे शिवाजी महाराजांचेच कारस्थान आहे. लष्करात फूट पाडण्यासाठी किंवा विश्वास दाखवून दगा करावयास संभाजीला पाठविले असावे.

जनार्दनपंतांनी पुन्हा भूपाळगड काबीज केला. दिलेरखानाच्या सैन्याची दुर्दशा उडाल्याचे वर्तमान औरंगजेबाला समजले त्याचा त्याला मोठा राग आला. आपल्या सुभ्याचा बंदोबस्त करायचा सोडून विजापूरकरांशी लढाई करावयास गेला म्हणून त्यास त्याने ठपका दिला व हुकूम केला की, 'शिवाजी महाराजांचा पुत्र संभाजी हा तुमच्याकडे आला आहे त्यास सरदारी देऊन आपल्या लष्करात ठेवणे धोक्याचे आहे. तो काहीतरी फितवाफितवी करून आपला पुरा नाश करेल. यास्तव त्यास कैद करून दिल्लीस पाठवणे.'

दिलेरखानास बादशहाच्या या संशयीवृत्तीचा अनुभव अनेकवेळा आला होता त्यामुळे त्याची प्रतिक्रिया उलटीच झाली. त्याने संभाजीराजेना तेथून लगबगीने गोटातून पळून जाण्यास सांगितले, हे संभाजीराजांना मिळालेले जीवनदानच होते. संभाजीराजे अथणीहून लगबगीने पन्हाळ्यावर पोहचले. महाराज पन्हाळ्यावर होते. महाराजांनी संभाजीराजेना प्रेमाने जवळ केले समजावून सांगितले की, 'जगदंबेची कृपा म्हणून तुम्ही जीवनिशी सुटून आला,

तुम्ही पुढे गादीचे मालक होणार. ही प्रजा तुम्हास लेकरासमान. तिच्या वित्ताचे, जिविताचे व अब्रुचे रक्षण करणे तुमचे परम कर्तव्य आहे. अशी घरफूट पुन्हा करू नका. आमचा नाश करण्यास शत्रूला मोठा हरुप येईल. 'मी रायगडावर जाऊन राजारामाचे लग्न करून येतो मग पुढे काय करायचे ते ठरवू.'

महाराजांनी त्या प्रांतातील तीन लक्ष उत्पन्नाचा तालुका लावून दिला. त्याचा कारभार पाहावयास विठ्ठल त्र्यंबक देशपांडे यास 'खासनिस' हा हुद्दा देऊन ठेवला.

१०. राज्यभाषेचा षोष

राज्य व्यवहारामध्ये त्यावेळी फारसी भाषेचा अधिक वापर होत होता. फारसी व दख्खनी हिंदी ऐवजी मराठीतील शब्दप्रयोग वापरण्याचे शिवाजी महाराजांनी सुरु केले.

दक्षिण दिग्बीजयानंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांना राज्यव्यवहाराच्या दृष्टीने भाषेची अडचण प्रकर्षाने जाणवली. महाराजांचे राज्य महाराष्ट्रात ६ जिल्हे, कर्नाटकात ४ जिल्हे व तामीळनाडूत २ जिल्हे भूप्रदेशात पसरलेले होते. मराठीतील परिभाषा कर्नाटक, तामीळनाडूत चटकन समजेल अशी परिस्थिती नव्हती. त्यामुळे अशा राज्यव्यवहार कोषाची गरजच निर्माण झाली होती.

रघुनाथ नारायण हणमंते व अनेक विद्वानांच्या मदतीने तसा कोश १६७८ मध्ये तयार केला. राज्यव्यवहार कोशाच्या सुरवातीला हणमंतेनी या कामामागचा हेतू स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, 'सूर्यवंशाला ललामभूत ठरलेल्या छत्रपती शिवाजी महाराजांनी परकीय भाषेने लोपून गेलेल्या राज्यव्यवहार पध्दतीचा मातृभाषेतून प्रसार करण्यासाठी पंडितांची नियुक्ती केली.' दक्षिणेतील राजवटीत फारसी ही राजभाषा होती. पण लोकांची भाषा ही आजच्या उर्दूशी मिळतीजुळती होती. मोंगल उत्तरेकडून दक्षिणेत आले तसे त्या भाषेचे स्वरूप 'दखनी' बनले. हिंदीशी मिळते जुळते असे स्वरूप बनले. त्यामुळे राज्यव्यवहारातील शब्दांचे मराठीकरण करावे ही महाराजांची कल्पनाच थोर नि भव्य आहे. मराठीत आजही फारसी शब्दांचा वापर आपल्या अंगवळणी पडला आहे. जणू ते शब्द मराठीच आहेत असा आपला गैरसमज आहे. उदा. माल, मसाला, इमारत, गुलाम, वसवस (करणे), जिलबी, कलंदर, अफलातून, तुफान, बंदर, नाराज, खुशी, खून, शाबास हा शब्द मराठी वाटतो. पण तो शाद-सुखी व वास-रहा या दोन फारसी शब्दापासून बनलेला आहे. अधिकाऱ्यांची नावे फारसीवरून मराठीत रुढ झाली. उदा. हवालदार, सरहवालदार, नर्शिदा, मीरजुम्ला, मुजुमदार, सुभेदार, सरपोतदार इ. शस्त्राची नावे उदा. तोफा, बंदुका, गोळे, गोरनाळे, बर्ची, निमचा इ. महसूल आणि न्याय खात्यातील शब्द. उदा. कज्जै, फैसले, महजर, मजलीस, गवाह, हाजिरमजलिसी, नामजाद, हाशिल, महसूल, जकात, धार्मिक शब्द उदा. मशीद, दर्गा, पीर, सुंता, उरुस, मुशाफिरखाना, खिरापत, शादी, कफन, कबर.

अहमदनगर, गोवळकोंडा, बीदर येथल्या मुसलमानी दरबारात लोक फारसीत लिखाण करीत व बोलत उर्दूत ! राजदरबारात व्यवहारात फारसी प्रचलित असल्याने लोकांच्या तोंडी असंख्य फारशी शब्द होते. दक्षिणी उर्दूचा संपर्क आल्याने हे शब्द मराठीत आले.

छ. शिवाजी महाराजांनी तयार केलेल्या कोशात १६७८ मध्ये रुढ असलेल्या दक्षिणी उर्दूतील १००० हून अधिक शब्द आणलेले आहेत. त्यादृष्टीने ते उर्दू भाषेचे पहिले कोशकार ठरतात. व उर्दू-संस्कृत या एकमेव कोशाचेही प्रेरक ठरतात. राज्यव्यवहार कोशाच्या आतापर्यंत पाच आवृत्या निघाल्या. पाचवी आवृत्ती मुंबई विद्यापीठाने १९७६ साली प्रसिध्द केली.

११. आरमारी युध्द

सिद्दीस वटणीवर आणावयाचा असेल तर प्रथम इंग्रजांचा बंदोबस्त केला पाहिजे हे गणित मांडून छ. शिवाजी महाराजांनी मुंबई बंदराच्या तोंडावरील खांदेरी व उंदेरी या दोन बेटांपैकी खांदेरी बेटावर तट बांधून मुंबई बंदराची नाकेबंदी करण्याची योजना आखली. आरमार स्थापण्याचा विचार हा पूर्वीपासूनच त्यांच्या मनात होता. (म्हणजे १६७२ पासून इंग्रज. सिद्दी, मराठे यांच्यात आरमारी युध्दाला प्रारंभ झाला.)

खांदेरी आणि उंदेरीला इंग्रज हेंद्री व केंद्री असे म्हणत. हे दोन जलदुर्ग थळच्या समोर (अलिबाग-पेण, रेवस रस्त्याजवळ) उभे आहेत. त्यामुळे थळच्या खुबलढा दुर्गालाही महत्त्व प्राप्त झाले. खांदेरी मराठ्यांच्या ताब्यात तर उंदेरी जंजिऱ्याच्या सिद्दीच्या ताब्यात होता. त्यामुळे दोन्ही बाजूने थळचा दुर्ग स्वतःकडे ठेवण्याचा प्रयत्न जारी होता. पोर्तुगीजांनी सर्वप्रथम खांदेरी येथे तटबंदी करण्याचा प्रयत्न केला. तेथे पाणी लागेना म्हणून तो प्रयत्न सोडून दिला. १६६३ पासून छ. शिवाजी महाराजांनी तो प्रयत्न सुरु केला. खांदेरीवर दुर्ग उभारण्याच्या या प्रयत्नाची जाणीव इंग्रज व मोंगल दोघोनांही कळली. २२ ऑगस्टच्या सुमारास उमरनाखवाने औरंगजेब बादशहाकडे अर्ज केला की, आपणास १ लाख २० हजार रुपये दिल्यास आपण मराठ्यांनी सुरु केलेले खांदेरी, उंदेरीचे काम बंद पाडतो.' बादशहाने परवानगी दिली. हे मोगली आरमार ३१ ऑक्टो.१६७३ ला बंदरात आले. ती वीस गलबते होती. पण मराठ्यांनी दाद दिली नव्हती.

महाराजांनी तीनशे शिपाई, मजूर, शस्त्रे देऊन खांदेरी बेटावर पाठवले व झपाट्याने तटबंदीच्या कामास सुरुवात केली. बेटावर मराठे आले की मुंबई बंदरात जाणाऱ्या-येणाऱ्या प्रत्येक जहाजावर त्यांना लक्ष ठेवता येईल या भीतीने इंग्रज गोंधळले. त्या बेटावर आपला हक्क आहे असे ते सांगू लागले. इंग्रजांनी बांधकामास अडथळा आणण्याचे ठरवले. त्यांनी बेटावरच्या मराठे सैन्याला व मजूरांना तेथून निघून जाण्यास सांगितले. त्यांना चोख उत्तर मिळाले 'धन्याच्या हुकूमावाचून आम्ही आमची कामगिरी सोडून जाणार नाही.' मग इंग्रजांचे तारवे दहा दिवस बेटाभोवती फिरत राहिले. शेवटी वादळ झाले. तेव्हा ती तेथून परत गेली. पुन्हा १६ तोफा असलेल्या फ्रिगेट घेऊन तारवे खांदेरीजवळ फिरू लागली. मराठ्यांची तारवे रात्रीच्या वेळी

झपाट्याने येऊन तटबंदीस लागणारा मालमसाला व अन्नसामुग्री पोहचवून तशीच त्वरेने परत जात. थोड्याच दिवसात बेटावर तोफा लावण्याचे काम पूर्ण झाले. आता मराठ्यांच्या तोफांच्या माच्याबाहेर इंग्रजांना आपली जहाजे ठेवावी लागत. मोंगलांनाही मोठी दहशत बसली. आजपर्यंत छ. शिवाजी महाराजांचे प्राबल्य जमीनीवरच होते. ते आता समुद्रावरही सिध्द होत असल्याने सुरत शहर व इतर बंदरे त्यांच्या ताब्यात जाण्याचा धोका वाटू लागला. जंजिऱ्याच्या सिद्दीलाही आता महाराजांच्या आरमाराचे भय वाटू लागले.

१२. खांदेरीचा किल्ला

सप्टेंबर महिन्यात लेफ्टनंट थार्प, ब्रॅडबरी आणि हेन्री वेल्थ यांच्या नेतृत्वाखाली खांदेरी बेटावर इंग्रजांनी हल्ला चढविला तो फसला. हे दोघे ब्रिटीश मारले गेले. जॉर्ज कोल आणि इतर अनेक लोकांना खांदेरी बेटावर कैद करून ठेवण्यात आले. रिव्हेंज या जहाजाचा कप्तान मिंचिन याने १९ सप्टेंबर १६७९ रोजी वरिष्ठांना कळवले की, 'यावेळी जर शत्रू चालून आला तर मी माझे स्वतःचेही संरक्षण करू शकणार नाही, लौकरात लौकर नवे सैनिक पाठवावेत.' या पत्रानंतर ब्रिटीशांनी खांदेरी बेटाला वेढा घालण्याचे ठरवले. आरमार प्रमुख कॅप्टन रिचर्ड किणबीन याने १८ ऑक्टो. १६७९ ला हल्ला केला. मराठ्यांना माघार घ्यावी लागली. पण त्यांनी एका ब्रिटीश अधिकाऱ्याला कैद केले. त्यानंतर मात्र मराठे मोकळेपणाने बेटाकडे बांधकामाचे साहित्य पाठवू लागले व किल्ला आकाराला येऊ लागला. जाने. १६८० च्या तहाने ब्रिटीशांनी मराठ्यांशी तह करून आरमारी युध्द थांबवले.

खांदेरीवर मराठ्यांचा जम बसल्याचे पाहून सिद्दी उंदेरीवर गेला. तेथे तोफा व सैन्य चढवले. हे पाहून मराठ्यांच्या आरमाराचा सेनापति दौलतखानाने उंदेरीवर हल्ला चढवला. खांदेरीवरूनही उंदेरीवर तोफा आणणे सुरु ठेवले. या निकराच्या लढाईत मराठ्यांचे चार गुराबा, चार लहान जहाजे आणि पाचशे लोक कामी आले. स्वतः दौलतखान जखमी झाला. यापासून इंग्रजांनी रायगडावर वकील पाठवून तहाची बोलणी सुरु केली व आपले आरमार खांदेरीहून काढून घेतले. मार्च १६८० मध्ये तह झाला. लवकरच सिद्दीनेही उंदेरीहून माघार घेतली व दोन्ही बेटे महाराजांच्या ताब्यात आली.

'मोंगल, पोर्तुगीज, इंग्रज, सिद्दी यांनी घेरून टाकले असताना राजपुरीच्या (जंजिरा) उरावरी दुसरी राजपुरी उभा ठाकली' असे महाराजांनी वर्णन केले. हे अपूर्व धाडस होय. एका इंग्रजाने नोंदवले आहे की, 'शिवाजी जर खलाशी असते तर त्यांनी जमीनवरून जसा शत्रू हाकलला तसे आम्हाला समुद्रावरूनही हाकलले असते.' खांदेरी-उंदेरी येथे आरमार प्रबळ करून महाराजांनी पुढील काही धाडसी योजना आखल्या असत्या कदाचित सिद्दी, पोर्तुगीज, इंग्रज या परकीय शत्रूंना समुद्रावरून पिटाळून लावण्याची त्यांची व्यापक योजनाही असेल पण ती पूर्ण करण्यास नियतीने कजुंषपणा केला.

खांदेरी वसविली त्यास बंदर पाहीजे म्हणून कुलाबा वसविला. मौजे नऊघर येथे समुद्र किनाऱ्याजवळ खडक होता. या ठिकाणी देवजी गुजर यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची चौकी होती. छ. शिवाजी महाराजांनी फेंब्रु.-मार्च अखेरीस कुलाबाच्या जलदुर्गाची उभारणी सुरु केली होती. पण गड पूर्ण बांधून होण्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले. छ. संभाजी महाराजांनी ते काम पूर्ण केले व यर्जेकोट हा जलदुर्गही बांधला. (१६८५ मध्ये तेथे भिवाजी गुजर हे अंमलदार होते.)

१३. समुद्रोद्धनाचा नवा पायंडा महाराजांनी घातला

दहाव्या-अकराव्या शतकात 'कालिवर्ज्यप्रकरण' म्हणून एक धर्मग्रंथ लिहीला गेला. या ग्रंथाने कलियुगात 'समुद्रगमन' वर्ज्य केले. नावेतून समुद्रगमन करण्यास त्याने प्रायश्चित घेतले तरी परत धर्मात घेऊ नये असा निर्बंध घातला. जगभर व्यापाऱ्यासाठी फिरणारे, संस्कृतीचा प्रसार करणारे व द्रव्य प्राप्ती करणारे हिंदू थांबले. पण छ. शिवाजी महाराजांनी हे दंडक उधळून लावले, आरमार स्थापले, दूर्ग बांधले त्यांनी स्वतः समुद्रोद्धन करून नवा पायंडा घालून दिला. १६६५ मध्ये ८५ शिबाडे ३ गलबते घेऊन त्यांनी बेदनरचे मुख्य बंदर बससूरवर स्वारी करून अपार धन मिळवले. समुद्रगमन, परदेशगमन हे केले पाहीजे ही नवी दिशा समाजाला दिली. ही त्यावेळची धर्मक्रांतीच होती.

१४. महाराजांचे अनपेक्षित निधन (३ एप्रिल १६८०)

खांदेरी बेटावर ठाणे करून इंग्रजांस व सिद्दीस जागच्या जागी बसविल्यावर महाराजांना थोडे स्वास्थ्य मिळाले. त्याचा लाभ घेऊन महाराज रायगडावर परत आले. तेथे आपला दुसरा पुत्र राजाराम यास ११ वे वर्ष सुरु झाल्यावर प्रथम मार्च ७ रोजी त्याची मुंज केली आणि मार्च १५ ला दिवंगत सरसेनापती प्रतापराव गुर्जरांच्या मुलीशी त्याचा विवाह उरकून घेतला. हेच त्यांच्या हातून पार पडलेले शेवटचे कौटुंबिक कार्य होते. खांदेरी बेटावर ठाणे करून इंग्रज व सिद्दीस जागी बसल्यावर छ. शिवाजी महाराजांना बातमी लागली की, दिल्लीहून मोठा खजिना औरंगाबादला येणार आहे, तो जालनामार्गे येणार होता ही पक्की बातमी हेरांनी दिल्यावर स्वतः महाराज निवडक घोडेस्वार घेऊन निघाले, त्यांनी खजीना आल्यावर अचानक हल्ला केला व सर्व लूट घेऊन मोंगलांना समजायच्या आत तीव्र गतीने परतले. अति वेगाने ते लुटीसह रायगडावर पोहचले.

ह्या धावपळीचा प्रतिकूल परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला. त्यांना अतिशय थकवा आला. त्यांच्या छातीत दुखू लागले, थुंकीतून रक्तही पडले. अंगात ताप भरला. राजवैद्यांचे उपचार सुरु झाले. त्यादरम्यान मराठ्यांची एक तुकडी सुरतेच्या तटापर्यंत धुमाकूळ घालीत होती. सुरतेवर हल्ला चालवला होता. शहरातील लोकांना वाटले की, पुन्हा शिवाजी महाराज स्वतःच मोहीमेवर आले आहेत. त्यामुळे इंग्रजांचीही धावपळ उडाली. इंग्रज व्यापाऱ्यांनी आपला

पैसा व मौल्यवान दागदागिने तापी नदीपलिकडे समुद्रात त्यांची जहाजे होते तेथे पाठवून दिले. सुरतेच्या मोंगल सुभेदाराने मराठ्यांना मोठी खंडणी दिली. ती घेऊन मराठे रायगडावर परतले.

महाराजांचे दुखणे बळावत होते. सर्वप्रकारचे उपाय केले पण उतारा पडेना. आपला अंतसमय समीप आला आहे याची जाणीव त्यांना झाली असावी. यापूर्वी त्यांनी त्यांचे सरसेनापती कै. प्रतापराव गुजर यांची मुलगी सून म्हणून आणून हे गुजरांच्या मृत्यूनंतर दिलेले वचन पाळले. या सूनचे नाव जानकी असे ठेवले. आता महाराजांनी सरदार, मुत्सद्यांना, आसनां पत्रे पाठवली पण ती पोचवली गेली नाहीत, त्यात युवराज संभाजीराजे आणि सरसेनापती हंबीरराव मोहीत्यांना पाठवलेल्या पत्रांचा समावेश होता. राज्याची पुढील व्यवस्था कशी करायचे हे त्यांना सांगायचे होते पण ते राहूनच गेले.

छ. शिवाजी महाराजांची निरवा निरवीची भाषा सुरु झाली. त्याचे वर्णन कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी बखरीतून केले आहे. त्याने राजांच्या कारभारात स्वतः भाग घेतला होता. बखरीतही अतिरंजित भाग आहेत पण अंत काळाबाबतचे वर्णन बरेचसे सत्यपूर्ण वाटते. तो लिहीतो. 'मग काही दिवसांनी राजास व्यथा ज्वराची झाली. राजा पुण्यश्लोक काल-ज्ञान जाणे. विचार पाहता आयुष्याची मर्यादा झाली हे कळून जवळील कारकून व हुजरे लोक होते त्यामध्ये सभ्य लोक बोलावून आणले. बोलिले की, 'तुम्ही चुकूर होऊ नका. हा तो मृत्यूलोकच आहे. यामागे किती उत्पन्न झाले किती गेले. आता तुम्ही निर्मळ सुखरूप बुध्दीने असणे, आता अवगे बाहेर बैसा. आपण श्रींचे स्मरण करितो' म्हणोन अवधियास बाहेर बैसवले आणि राजीयानी श्री भागिरीथीचे उदक आणून स्नान केले. भस्म धारण करून रुद्राक्ष धारण केले आणि योगाभ्यास करून आत्मा ब्रह्मांडांस नेऊन दशद्वारे फोडून हर हर महादेव म्हणत प्राणप्रयाण केले. शालिवाहन शके १६०२ रौद्रमान संवत्यरे चैत्र पौर्णिमा, शनिवार दोन प्रहरी काळ रायगडी झाला.'

छ. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्याबद्दल औरंगजेब बादशहाने प्रशसनीय उद्गार काढले. ते पुढीलप्रमाणे-
 "ते महारणशूर सेनानी होते. हिंदुस्थानातील प्राचीन राज्ये नष्ट करण्याचा प्रयत्न मी अव्याहत चालविला असता, नवे राज्य स्थापण्याचे महान कार्य सिध्दीस नेण्यास लागणारे पराक्रमदि गुण त्यांच्याहून अन्य कोणाच्याही अंगी नव्हते."*

ब्रिटीशांनी केलेल्या ऐतिहासिक नोंदी

ब्रिटीशांनी कोलाबा गॅझेटमध्ये केलेल्या १६५० ते १६८० या कालखंडातील छ. शिवाजी महाराजांच्या अधिपत्याखालील कोकण भागाचे वर्णन बखर वाङ्मय तसेच शाहीर

* प्रा. त. भाराव-शिवाजी महाराजांचे चरीत्र पृ.६०९

व कांदबरीकारांच्या कल्पनाविलासाच्या तुलनेत अधिक विश्वासाह मानावे लागते. ब्रिटीशांच्या नोंदीत असे आढळते की, '१६४६ मध्ये शिवाजी महाराजांनी तोरणा व इस्लामगड, तला आणि घोसला हे किल्ले ताब्यात घेतले. कोकणच्या मुसलमांत सुभेदारावर दुहेरी हल्ले चढवले. मात्र जंजिऱ्यावरचा त्यांचा हल्ला यशस्वी झाला नाही. कल्याण आणि उत्तर कोकणचा ताबा मराठ्यांनी घेतल्याचे पाहून मोंगल आश्चर्यचकित झाले. कोंकणावरची आपली पकड कायम ठेवण्यासाठी आणि सिद्दीपासून स्वराज्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी घोसलाजवळची भिवंडी आणि रेडी किंवा रायगडजवळ लिंगाणा किल्ला बांधला. त्यानंतर १४ वर्षांनी १६६२ मध्ये रायगड अधिक बळकट केला. आणि सिद्दीप्रमाणेच प्रबळ आरमार उभारले. अलिबागचा किल्लाही बळकट केला, सुवर्णदुर्गाची दुरुस्ती केली. विजयदुर्गही ठाकठक केला आणि नवी जहाजे बांधली.' ग्रँड डफने म्हटले आहे की, 'मराठ्यांच्या आरमाराचे मुख्य केंद्र कुलाबा बनले होते. शिवाजी महाराजांची ताकद आता अभेदय बनली होती. ते इतके प्रबळ बनले की, त्यांचे वडील शहाजीराजे जरी आदिलशहाचे सरदार होते तरीही आदिलशहाला शिवाजीपुढे नमते घेऊन तहाची बोलणी करावी लागत होती आणि कल्याणचा उत्तरेचा सारा भाग शिवाजी महाराजांनी घेतला होता.

विजापूरशी युध्द करण्याची गरज संपल्यावर शिवाजी राजेनी आपला मोर्चा मोंगलांकडे वळवल्याची नोंद (Jervis konkon 92) यात आढळते. '१६६३ वर्षांच्या शेवटी शिवाजी राजेनी कल्याण जवळ सैन्य जमवले. दुसरी तुकडी दंडराजपुरी येथे गोळा केली. त्यांनी असे दाखवले की, त्यांना पोर्तुगीजांवर हल्ला करायचा आहे किंवा सिद्दीला जेरीस आणावयाचे आहे पण त्यांनी सुरतेवर धडक मारली. त्या लुटीतून रायगड ही स्वराज्याची राजधानी बनवली. त्यांचे वडील शहाजी राजेच्या निधनानंतर राजेपद स्वतःकडे घेतले व तशी नाणी पाडली. १६६७ ते ६९ या कालावधीत त्यांनी राज्याची व्यवस्था लावली. १६७२ सालात जंजिरा किल्ल्याला प्रमुख बनवल्याने त्यांचे सामर्थ्य वाढले होते. त्यांनी कारंजा नदी अडवली नि तिच्या मुलखाजवळ एक किल्ला बांधला. मोंगल आणि सिद्दी दोघांनी नागाठणा नदीच्या काठाची गावे लुटली नि असंख्य माणसे कैद करून त्यांना गुलाम बनवले (Orian's Historical Fragments 38-39)' यात म्हटले आहे की, 'जून १६७४ मध्ये मोठ्या राजेशाही थाटा-माटात वैभवात शिवाजारीजेचा राज्यारोहण सोहळा पार पाडला.'

मुंबई बंदरात इंग्रजांनी सिद्दीला आश्रय दिल्याचे पाहून छत्रपती शिवाजीराजे क्रोधीत झाले. त्यांच्या आरमार प्रमुखाने खांदेरीचा ताबा घेतला. इंग्रज व सिद्दीने मराठ्यांना तेथून हुसकून लावण्यासाठी हल्ला केला पण मराठ्यांनी कडवा प्रतिकार केला. मराठ्यांनी त्या बेटावरची पकड सोडली नाही. १६८० ला स्वतः सिद्दी खांदेरीत उतरला. त्याला हाकलण्याचा मराठ्यांचा प्रयत्न नाकाम ठरला.

शिवाजीराजेंनी कोकण भागात आमुलाग्र बदल घडवले. त्यांच्या लष्करातील लोकांना गलेगट्ट पगार दिले. नवे डोंगरी किल्ले बांधले नि सुरक्षित बनवले. जमीनीवर सरंजामाकडून होणारी रयतेची पिळवणुक थांबली. त्यांनी व्यापाराला अनुकूल वातावरण तयार केले.’ (Details of shivaji's survey and assesments are given in the land Administration chapter in kolaba Gazetteer)

पोर्तुगीजांनी केलेल्या ऐतिहासिक नोंदी

शिवाजी महाराजांनी सुमारे पाचशे पोर्तुगीज कारागीर नोकरीस ठेऊन वीस युध्दनौका बांधण्याचा उद्योग भिवंडी, कल्याण आणि पेण येथे सुरु केला. हे काम त्यांनी रुह लैतांव व्हिएगस यांच्याकडे सोपवले. ह्या आरमारासाठी जे काम लाकूड लागणार होते. ते नेण्याची परवानगी देणे पोर्तुगीजांना स्वतःच्या हिताचे वाटले नाही. १९ जुलै १६५९ रोजी गोव्याच्या किल्ल्यात राज्य सल्लागार मंडळाची बैठक भरली. त्याचा तपशील पौर्तुगीज कागदपत्रात आहे त्यावरून युध्दनौकांची भर शिवाजी महाराजांच्या आरमारात पडणे म्हणजे आरमारी सामर्थ्यात आपणाहून ते वरचढ होतील. अशी भीती पोर्तुगीजांना वाटली होती. त्या कागदपत्रात म्हटले आहे की, ‘शिवाजीराजे यांनी कल्याण व भिवंडी ही ठाणी घेतली असल्याने ते अत्यंत बलाढ्य बनले आहेत. अशा परिस्थितीत त्यांचा रोष ओढवून घेणे आमच्या हिताचे नाही तरीही चौल व वसई येथील अधिकाऱ्यांना सिद्दीस मदत करायची असेल तर त्यांनी ती उघडपणे न करता शिवाजीराजे यांना त्याचा सुगावा लागणार नाही अशा रीतीने काळजीपूर्वक करावी.’

‘शिवाजी राजे यांची आरमार बांधण्याची योजना सर्व बाजूंनी प्रयत्न करून निष्फळ ठरली पाहिजे. त्यांचे सर्व मार्ग रोखून धरले पाहिजेत.’

‘वसईच्या कॅप्टनने ज्युआव द सालाघार यांना रुई सैतान व्हिएगस यांच्याकडे पाठवून शिवाजीच्या आरमाराचे काम बंद पाडण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे जहाज बांधकामातले तीनशे चाळीस गोरे, काळे लोक, बायकामुले आणि नोकर हे एकूण चारशे व बाटगे लोक यानी मोठा धोका पत्करला नि युरोपचे शत्रू म्हणजे शिवाजी राजेशी तोंड देण्यासाठी सर्वजण मुंबई बेटावर पोहचले.’ (Documentos Avulsos relativos a India caixa No.25)

पोर्तुगीजांनी शिवाजी महाराजांच्या प्रजाजनाची एक होडी पकडली व चोरट्या व्यापाऱ्यास कैद केले त्यांच्या मुक्ततेसाठी डिचोलिखच्या हवालदाराने गोव्याच्या गर्व्हनरना पत्र पाठवले त्याचे उत्तर एप्रिल १६६३ ला आले. त्याची मुक्तता केली पण यापुढे असे घडले तर होडी जाळली जाईल असा इशारा पोर्तुगीजांनी दिला.

२५ ऑगस्ट १६६४ च्या पत्रात, ‘शिवाजी महाराज कोकणात बलाढ्य असल्याने त्यांच्या वाटेस जाणे आपल्या हिताचे नाही’ असे व्हाईसरॉयने राज्य सल्लागार मंडळास

कळवले आहे. ३० नोव्हें. १६६४ च्या पत्राद्वारे पोर्तुगीज आरमारचा अधिकारी व्हाईसरॉयला कळवतो की, ‘शिवाजी महाराजांचे कारवारला आगमन होत असल्याची बातमी इकडे आल्याने सर्वत्र घबराट माजली आहे. तरी होनावरच्या किल्ल्याचे रक्षण करण्यासाठी सहा युध्दनौका पाठवाव्या.’

२१ एप्रिल १६६६ रोजी इराणचा वकील आदिलशहाच्या दरबारात वेंगुर्लीमार्गे जाणार होता परंतु शिवाजीराजे व आदिलशहा यांच्यामध्ये युध्द सुरु असल्याने त्याला गोवा बंदरात उतरावे लागले. ८ मार्च १६६८ या दिवशी राज्य सल्लागार मंडळाच्या सभेत म्हटले गेले की, ‘शिवाजीराजे यांनी कोकणात भयंकर उच्छाद मांडला आहे. त्यामुळे या प्रदेशाचे स्वास्थ्य तर बिघडले आहेच पण गोवा शहराच्या व्यापाऱ्यांवरही अनिष्ट परिणाम झाला आहे त्यामुळे त्यांना शह देण्यासाठी केशव नाईक व लखम सावंत त्यांना गुप्तपणे शस्त्रे, दारुगोळा आणि चार तोफा देऊन शिवाजींच्या राज्यात बंडाळी माजवण्यासाठी पाठविण्याचा आमचा बेत आहे.’

१६६९ च्या एका पत्रात ‘शिवाजी महाराज बंडखोर केशव नाईक याचा पाठलाग करीत बार्देशमध्ये घुसले. पोर्तुगीजांनी त्याला आश्रय दिल्याने तो राग महाराजांनी पोर्तुगीजांवर काढला’ असे म्हटले आहे.

२९ मे १६६९ च्या पत्रानुसार, सिद्दीच्या जिजिऱ्यास शिवाजी महाराजांनी वेढा घातल्याने सिद्दी मेटाकुटीस आला होता. जिजिऱ्यामुळे पोर्तुगीजांच्या चौल शहराचे रक्षण होत होते त्यामुळे ह्या घोर संकटात सिद्दीला पोर्तुगीजांनी मदत केली. २५ मार्च १६७७ च्या कागदपत्रात, ‘दर्यासिंग दौलतखान याच्या नेतृत्वाखाली शिवाजी महाराजांचे एक मोठे आरमार दांड्याच्या बाजूने सरकत आहे. त्यावर नऊ हजार नौदल असून यंत्राचा व दोरखंडाचा मोठा साठा आहे. दांड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याची ही तयारी आहे.’ असे म्हटले आहे.

११ जाने. १६७९ च्या कागदपत्रात ‘अरब आणि पोर्तुगीज यांच्यामध्ये आरमारी युध्द झाले असता पोर्तुगीजांच्या काही व्यापारी नौका शिवाजी महाराजांच्या एका बंदराच्या आश्रयास राहिल्या होत्या त्या नौका शिवाजी महाराजांच्या परवानगीशिवाय सोडता येणार नाहीत असा जबाब शिवाजी राजांच्या सुभेदाराने दिला.

१५ मे १६७९

गोव्याच्या दक्षिण हद्दीवर साळ नदीच्या मुखावर शिवाजी महाराज एक किल्ला बांधित होते. हा किल्ला बांधून झाला तर पोर्तुगीजांच्या प्रदेशाला धोका आहे त्यामुळे गोवा गर्व्हनरने सांगितले की, ‘राज्य सल्लागार मंडळाचा निर्णय झाल्यानंतर, शिवाजी महाराजांनी जर किल्ल्याचे काम थांबविले नाही तर बलप्रयोग करून ते काम पाडून टाकावे.’

८ मे १६८०

शिवाजी राजेंच्या निधनानंतर सरहद्दीवर युध्दबंदीचा हुकूम पोर्तुगीजांनी जारी केला. आम्ही गत गोष्टी विसरून जाऊन नवीन परिस्थितीशी जुळते घेण्यास तयार आहोत. असे गोव्याच्या गर्हर्नरने कोकणचे सरसुभेदार रायाजी पंडीत यांना पत्राने कळवले.

१५ नोव्हें. १६८०

रोजी गोवा गर्हर्नरने आजूबाजूच्या प्रदेशातील राजकीय घडामोडींचा एक आढावा सल्लागार मंडळाला सादर केला. गोवा गर्हर्नर व कॅप्टन जनरल आतोनियो पाइस द सांद यांनी शिवाजीराजे व मोंगल यांच्यामधील युध्दाविषयी अहवालात म्हटले आहे की, 'शिवाजीराजे यांनी गोव्यापासून दमण पर्यंतच्या आमच्या सरहद्दीला लागून असलेला प्रदेश घेतला असून सांप्रत ते मोंगलांकडील युध्दात गुंतले आहेत. हा हिंदुस्थानचा नवीन अँटिला इतका हुषार व निष्णात कुशलतेने खेळतो. तो मोंगल प्रदेशात घोडदळ पाठवून प्रदेश जाळून बेचिराख करीत आहे. त्याने मुंबईच्या किनाऱ्यावरील काही छोट्या बेटांची तटबंदी करण्याचे काम सुरु केले. ही बेटे पोर्तुगीजांच्या चौलाच्या ठाण्यापासून अवघ्या दोन कोसावर आहेत. शिवाजीचा हा शेजार आम्हाला कोणत्याही दृष्टीने चांगला नाही पण आम्ही त्यांना कोणताही विरोध केला नाही. इतकेच नाही तर ब्रिटिशांनी शिवाजी राजेंना विरोध करण्यासाठी खांदेरी उंदेरी बेटानजीक आरमाराची जमवाजमव केली तेव्हा गर्हर्नरने आदेश धाडला की, तुम्ही या युध्दात तटस्थतेने वागा. तुम्ही इंग्रजांना सांगा की, शिवाजीचा व आमचा तह असल्यामुळे आम्हाला युध्दात पडता येत नाही. त्यांना तुम्ही खाद्यवस्तू अथवा दारुगोळा यांचीही मदत करता कामा नये.' युध्द संबंध नोव्हेंबर महिन्यांपर्यंत चालले. शिवाजीचे सैन्य खांदेरी-उंदेरी बेटावर चिकाटीने राहीले. ब्रिटिशांनी मराठ्यांना हुसकून लावण्याकरिता पुष्कळ नौका आणल्या. उभयपक्षाची बरीच हानी चकमकी उडून झाली.

२६ नोव्हें. १६८३ च्या नुसार कागदपत्रात छं. संभाजीराजेंनी पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील ठाण्यास वेढा घातला होता. मराठ्यांचे सैन्य गोव्याच्या राजधानीसमोर येऊन ठेवले होते. साष्टी, बार्देश या शहरालगतच्या टापू आणि स्टिफन बेटात छ. संभाजीराजे घुसले होते पोर्तुगीजांपाशी सैन्य, पैसा, दारुगोळा कमी होता. गोऱ्या कैद्यांना मुक्त करून लढाईवर पाठवावे असा ठराव व्हॉईसरायने सल्लागार बैठकीत पास करून घेतला.

छं. संभाजीमहाराजांनी पोर्तुगीजांच्या नाड्या आवळत आणल्या. गोव्याची राजधानी पडण्याच्या बेतात होती म्हणून राजधानी मरगाव बंदरात हलविण्यास पोर्तुगीजांच्या राजाने १२ जाने. १६८४ ला अनुमती दिली.

१३ मार्च १६८४ रोजी छ. संभाजीराजेशी युध्द करताना पोर्तुगीज डबघाईस आले. युध्दनिधी गोळा करून युध्दखर्च भागवला पण तो निधी संपला. धर्म मंदिरातील बहुतेक चांदीच्या वस्तू गोळा करून त्या तारण देऊन पैसा उभा करण्याची दारुण परिस्थिती

पोर्तुगीजांवर ओढवली. छत्रपति संभाजी राजेंच्या या ऐतिहासिक कामगिरीची नोंद प्रतिगामी चरित्रलेखक घेण्यास विसरले आहेत.

दरम्यान औरंगजेब पूत्र अकबर संभाजीराजेंच्या आश्रयाला आला होता व त्याला ताब्यात देण्याची मागणी छ. संभाजी राजेंनी धुडकवल्यामुळे मोंगल सैन्याने कोकणात मुसंडी मारली. त्यामुळे पोर्तुगीज व मराठ्यांच्यात तहाची बोलणी सुरु झाली. अन्यथा गोवा तीनशे वर्षांपूर्वीच पोर्तुगीजांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त झाला असता.*

क्रूर 'अँटलीची' व 'महापुरुष शिवाजी महाराजांची' तुलना कधीही करू नका !

अँटली कोण होता हे बहुजन समाजातल्या अनेकांना माहित नसल्यामुळे काही विद्वान लेखकांनी अँटलीची तुलना छ. शिवाजी महाराजांशी केली आहे. ती स्तुती नसून तीव्र निंदा आहे. त्यासाठी अँटली कोण होता हे पाहू.- जगाच्या इतिहासात 'अँटली' या हूण जमातीच्या सेनानीइतका क्रूर सत्ताधीश कोणीही झाला नाही. अँटली हा अत्यंत व्यभिचारी होता. चर्चमधल्या धर्मोपदेशकांचे गळे चिरून त्याने अपार संपत्ती पळवली. त्याच्या आक्रमणामुळे अनेकवेळा पाश्चात्य संस्कृती भीतीने कापली आहे. अँटली आणि अनेक रानटी टोळ्यांनी पाच लाख सैनिकांनी इटली, ग्रीक, जर्मन या साम्राज्यांना बेचिराख केले. इ.स. ४५१ साली 'चॅलोन' येथे जगातील सर्वात अमानुष रक्तर्जित युध्द झाले. त्याच्या क्रौर्याच्या असंख्य कथा आहेत. छ. शिवाजी महाराजांची तुलना अशा अँटलीशी कधीही करू नका. इतकेच काय आपल्या महापुरुषाचा उल्लेख एकेरी करू नका.

*शिवाजी पोर्तुगीज कादगपत्रे - शिवाजी विद्यापीठ ऐतिहासिक ग्रंथमाव ६, संपादक - अनुवाद - सं, शं. देसाई

महाराजांच्या निधनानंतर

१. प्रधान मंडळाचा कुटील डाव फसला

महाराजांच्या आजाराने गंभीर रूप धारण केलेले पाहून मोरोपंत पिंगळे, आण्णाजी दत्तो, राहूजी सोमनाथ यांनी राजधानी रायगडचा ताबा घेतला. राज्याची सूत्रे हाती घेतली. गडाचे दरवाजे बंद केले. महाराजांच्या निधनाची वार्ताही गडाबाहेर जाऊ दिली नाही. राजांचे कलेवर चंदनकाष्ठ, बेलकाष्ठे आणून अग्नी अर्पण केले. धाकटा पूत्र राजारामाच्या हस्ते क्रियाकर्म पार पाडले. लग्नविधीचा सोहळा पार पाडून फक्त १८ दिवस झाले होते. त्याच्या व सोयराबाईच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही. वैधव्य आलेली ती राणी दुःखाने पुरी कोलमडली होती. असहाय्य होती. या परिस्थितीत मंत्री काय करित आहेत याची तिला कल्पना असणे शक्य नाही. दहा वर्षांच्या राजारामास गादीवर बसवून सर्व सत्ता आपल्या हाती ठेवण्याचा कुटील डाव प्रधान मंडळाने आखला. रायगडाचे संरक्षण व्हावे म्हणून युवराज संभाजीराजे पन्हाळागडावर होते. त्यांना अटक करून प्रसंगी त्यांनी प्रतिकार केल्यास युध्द करून त्यांना ठार करून का असेना सत्ता काबीज करण्याचे हे कारस्थान होते. त्यासाठी मोरोपंताने जनार्दनपंतास फौजेसह पन्हाळ्यावर पाठवले. युवराज संभाजीराजे धाडसी व शूर आहेत हे माहित असल्याने ठिकठिकाणी सैन्यपथके ठेवण्यात आली.

पन्हाळ्यावर अचानक वाढलेले सैन्य व बंदोबस्त पाहून संभाजीराजेना शंका आली. ते अधिकच अस्वस्थ झाले. महाराजांच्या जीवास काही बरेवाईट तर झाले नाही ना असे वाटून ते बेचैन झाले. रायगडाहून एक जासूद आला होता. तो संभाजीराजेनी पकडला. त्याच्याकडून एक गुप्त खलिता हाती आला. मग त्याला बोलते केल्यावर त्याने वस्तुस्थिती कथन केली. आपल्या जन्मदात्या पित्याच्या गंभीर आजाराची, त्यांच्या निधनाची बातमीही या प्रधानांनी लपवून ठेवावी याचा संताप संभाजीराजेना येणे साहजिकच होते. त्यांनी एकनिष्ठ मावळ्यांच्या सहाय्याने जनार्दनपंताच्या मुसक्या बांधल्या नि ते रायगडावर त्वरेने पोहचले. 'त्यांच्याजवळ सैन्य थोडे आहे. देशद्रोही प्रधान मंडळींकडे फौज जास्त आहे. तेव्हा रायगडावर जाऊ नये' असा सल्ला संभाजीराजेना दिला गेला पण तो धुडकावून संतापाने ते म्हणाले, "मी महाराजांचा जेष्ठ पूत्र आहे. त्यांच्यानंतर गादीवर बसण्याचा माझा हक्क आहे. मी रायगडास का जावू नये? मी स्वराज्याचा मालक आहे. सारे मावळे व सैनिक मला साथ देतील." संभाजीराजेचे शब्द खरे ठरले. बंड फसले. सरसेनापती हंबीरराव मोहिते सैन्यासह संभाजीराजेना

मराठा सम्राट छ. शिवाजी महाराज १०६

मिळाले. संभाजीराजे रायगडावर आलेत म्हटल्यावर रायगडावर त्यांना आत घेऊ नका म्हणून पेशव्यांनी केलेला हुकूम मोडून किल्लेदाराने किल्ल्यांचे दरवाजे सताड उघडले व संभाजी राजेचे जल्लोषी स्वागत केले. रायगडावर येताच त्यांनी आपला छोटा भाऊ राजारामाला पोटाशी कवटाळले. सावत्रआई सोयराबाईना भेटले. हे तिघे दुःखातल्या लाटेत सामावले. शोक सावरून संभाजीराजेनी देशद्रोह्यांना अटक केली व गडाचा ताबा घेतला. आण्णाजी दत्तोच्या हातापायात बेड्या ठोकल्या. आठ दिवसांनी त्यांना मुक्त केले. हाच आण्णा दत्तोजी गडावरून निघाला नि मोंगलांना जाऊन मिळाला. औरंगजेबाचा मुलगा अकबराकडे स्वराज्य देऊन आपण मुख्य वजीर होण्याचा प्रस्ताव त्याने मांडला. ही गोष्ट व वीष घालण्याचे कारस्थान उघडकीस आल्यावर आण्णाजी दत्तो व त्याचे साथीदार हत्तीच्या पायाशी देण्याची शिक्षा अंमलात आली.

२. संभाजीराजे- स्वराज्याचे दुसरे छत्रपती

२१ जुलै रोजी संभाजीराजे सिंहासनावर बसले. ते स्वराज्याचे दुसरे छत्रपती बनले. आरंभी प्रल्हाद निराजी व रामचंद्र निळकंठ अमात्य व बाळाजी आवजी चिटणीस हे संभाजीराजेच्या विरोधी कटात सामील झाले होते. त्यांना सेनापती हंबीररावांनी कैद केले. आपल्यावरचा कटकारस्थानाचा आळ त्यांनी राजारामांच्या आई सोयराबाईवर पध्दतशीरपणे ढकलला. सोयराबाईंनी छ. शिवाजी राजेना वीष घातले असा गोबेल्सी प्रचार या देशद्रोही पेशवे व सचिवांनी सुरू केला. छ. संभाजीराजेना त्यांच्याविरुद्ध भडकवण्याचा कटकारस्थानाचा तो एक भाग होता. त्याची कल्पना सोयराबाईना नसावी. परंतु सोयराबाई निर्दोष होत्या. संभाजीराजेच्या जन्मदात्या आई वारल्यावर त्यांचे पालनपोषण केले होते त्यामुळे त्यांच्याबाबत संभाजीना त्यांना आदरच होता. २४ ऑगस्ट १६८० रोजी ते म्हणतात, "सोयराबाई स्फटिकासारखी निर्मळ मनाची आहे." (छ. संभाजी २२१- वा.सी. बेंद्रे) छ. संभाजीराजेनीच धाकट्या भावाची राजारामाची जीवापाड जपणूक केली. त्याची पुढे तीन लग्ने (ताराबाई- मोहीते, राजसबाई- घाटगे, अंबिकाबाई- खानविलकर) लावून दिली. त्यामुळे सोयराबाई सत्ताभिलाषी नव्हत्या वा महाराजांना वीष घालण्याच्याही नव्हत्या. कटकारस्थानाच्या त्या बळी होत्या. पण छ. संभाजीराजेनी सोयराबाईना चिणून मारले असा अप्रचार मंत्र्यांनीच केला नाही तर पिढ्यान् पिढ्या काही लेखकांनीही केला. सोयराबाई २७ ऑक्टो. १६८१ ला रायगडावर वारल्या. त्यावेळी छ. संभाजी राजे पन्हाळ्यावर होते.

३. संभाजी राजेचा बऱ्हाणपूरवरील धाडसी हल्ला

छत्रपति शिवाजी महाराजांचे ३ एप्रिल १६८० ला निधन झाले त्यावेळी पोर्तुगीज व मराठे यांच्यात चकमकी चालू होत्या. ८ मे १६८० च्या पत्रात गोव्याचे पोर्तुगीज गव्हर्नर मराठ्यांच्या कोकण विभागाच्या सरसुभेदारास पत्र लिहीतो, 'शिवाजी राजेच्या अकस्मित निधनाची

मराठा सम्राट छ. शिवाजी महाराज १०७

बातमी समजल्यामुळे युध्दबंदी करण्याची आज्ञा आमच्या सैन्याला दिली आहे. भूतकाळ विसरून नव्या छत्रपतिच्याशी तडजोड करावी असे आमचे धोरण आहे.’

तसेच त्यावेळी बागलाणात मोंगल-मराठा संघर्ष चालू होता. राज्यकारभाराची घडी नीट लावण्यात पावसाळा आला. पावसाळा संपताच छ. संभाजीराजेंनी बऱ्हाणपूरावर मोठा धाडसी हल्ला चढविला. बऱ्हाणपूर हे समृद्ध, संपन्न व गजबजलेले शहर होते. औरंगजेबाचा पूत्र अकबरने त्या शहराचे वर्णन करताना म्हटले होते की, ‘हे शहर म्हणजे जगातल्या सर्वात सुंदर स्त्रिच्या गालावरील तीळ.’

मराठ्यांचा हल्ला झाला तेव्हा मोंगल इतिहासकार खाफिरखान हा बऱ्हाणपुरात होता. त्याचे घराणेही याच शहरातले. त्यावेळी शहराचा सुभेदार खानजहान हा होता पण त्याचा नायब काकरखान अफगाण येथे होता. त्याच्याजवळ दोन-तीनशेपेक्षा अधिक स्वार नव्हते. छ. संभाजी वीस हजार स्वारांनिशी वऱ्हाडात धुमाकूळ घालीत होते. वऱ्हाडमधून ३५ कोसांची मजल मारून वीजेच्या वेगाने एकाएकी बऱ्हाणपूरावर चालून आले. कोणत्या दिशेने मराठे येतील याची मुळीच कल्पना नायब काकरखानाला नव्हती. बऱ्हाणपुराजवळच बहादुरपुरा म्हणून एक उपनगर होते ते अतिशय संपन्न होते. अतिशय श्रीमंत होते. अतिशय श्रीमंत सराफ तेथे राहत होते. देशोदेशीचे जिन्नस, जडजवाहीरे, सोने, नाणे, रत्ने असा माल दुकानातून साठवला होता. तो सर्व छ. संभाजीराजेंनी लुटला. तटबंदीभोवतीची सतरा उपनगरेही लुटली. मराठे इतक्या अनपेक्षितपणे तुटून पडले की, एक माणूस वा एक पैसाही इतरत्र हलवता आला नाही. तीन दिवसांपर्यंत विना प्रतिकार मराठे निशंकपणे लूटत होते. मुबलक लूट मिळाली. अनेक वर्षांची जमिनीखाली पुरलेली संपत्तीही यांच्या हाती पडली.

बऱ्हाणपुरची लूट ही छ. शिवाजी महाराजांच्या सुरतेच्या लुटीप्रमाणेच अनपेक्षित, धाडसी व प्रचंड संपत्ती मिळवणारी ठरली. याबाबतीत छ. संभाजीराजेंना मराठ्यांनी मानाचा मुजर्राच करायला हवा. बऱ्हाणपूरचा आघात औरंगजेब बादशहाच्या मनावर मोठ्या तीव्र स्वरूपात झाला. त्यानंतर त्याहीपेक्षा मोठा आघात औरंगजेबावर झाला त्याने त्याचे जीवनच बदलून टाकले. त्याचा धाकटा राजपूत्र अकबर याने १६-१-१६८१ ला बंड केले व स्वतःला बादशहा म्हणून जाहीर केले पण ते फसले आणि औरंगजेब त्याच्यामागे लागला. तो पळून दक्षिणेकडे आला. नर्मदा ओलांडून बागलाण, नाशिक करून त्र्यंबक येथे पोहचला. छ. संभाजी राजांनी पाठवलेली फौज तेथे होती तिने अकबराला कोकणात रोहा तालुक्यात पाली येथे सुरक्षितपणे नेले. ‘अकबराला ताब्यात द्या’ ही मागणी छ. संभाजीराजेंनी धुडकावली. त्यानंतर मात्र औरंगजेब ह्या छान्यामागे लागला. पण शेवटी औरंगजेबाला दिल्लीचे तक्तही पुन्हा बघायला मिळाले नाही. मराठ्यांच्याकडून मोंगल साम्राज्याचा अंतही झाला. मराठ्यांशी २७ वर्षे केलेला संघर्षाचा तो शेवट होता.

४. छ. संभाजीराजेंची हत्या

१६८९ साल हे मराठ्यांचे दुर्दैवी वर्ष. रत्नागिरी जिल्ह्यात संगमेश्वर मुक्कामी छ. संभाजीराजे असताना त्यांच्यावर मोगलांचा अचानक हल्ला झाला नि ते जिवंत पकडले गेले. अकलूज या ठिकाणी औरंगजेबाची छावणी होती तेथे त्यांना नेण्यात आले आणि इंद्रायणी काठच्या पुण्याजवळच्या तुलापूर येथे निर्दयपणे त्यांची हत्या करण्यात आली.

५. महाराणी पुतळाबाई सती जातात?

सुरतेची लूट घेऊन परतल्यावर छ. शिवाजी महाराज वाटेत असतानाच त्यांना कर्नाटकात होदेगिरी येथे २३ जाने. १६६४ रोजी शहाजीराजे घोड्यावरून पडल्याने अपघाती निधन झाल्याची बातमी समजली. शहाजीराजे त्यावेळी ६५ वर्षांचे होते. त्यामुळे त्वरेने राजगडावर महाराज परतले. (५ फेब्रु.) छ. शिवाजीराजे, व्यंकोजीराजे यांचे छत्रच हरपले. विशेषतः जिजाबाईच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही. त्या सती जाण्यास सिध्द झाल्या. महाराजांनी त्यांची नानाप्रकारे समजूत घातली. तीर्थरूप गेले, मातोश्रीही सोडून चालल्या मग संपादिलेले राज्य काय करायचे? असे सर्वांनी सांत्वन करून आग्रह केल्यामुळे केवळ पुत्र प्रेमास्तव, स्वराज्य रक्षणास्तव जिजाबाईंनी आपला सती जाण्याचा विचार सोडला.

स्वतः छत्रपति शिवाजी महाराजांनी सती जाण्याची प्रथा झुगारून दिली होती. पण ‘मनुस्मृती’ हाच धर्मकायद्याचा आधार मानणारे जिवंत होते. एखादी स्त्री नवरा मेल्यावर फार दुःखात असते तेव्हा तिला धर्मपंडित सांगत, “तुला आता मरेपर्यंत सारा काळ वैधव्यात काढावा लागणार त्यापेक्षा त्वरेने नवऱ्याबरोबर सती जा. म्हणजे तूही त्याच्याबरोबर स्वर्गात जाशील. भूलोकी पतिव्रता व जिवंतपणी सती गेल्यामुळे तूझी कीर्ती वाढेल.” शास्त्रग्रंथाचा आधार घेऊन त्या स्त्रिच्या दुर्बल मनावर आघात करित. आणि नवऱ्याच्या प्रेतासह जिवंत असलेल्या भार्येस जाळून टाकीत. हा खूनाचाच प्रकार होय. राजा राममोहन रॉय यांनी हिंदूधर्मातील ही निष्ठुर प्रथा नंतर कायद्याने बंद केली.

छ. शिवाजी महाराजांच्या अवघ्या ५० व्या वर्षी झालेल्या अनपेक्षित निधनाने सारा कुटुंब, मराठा समाज हादरून गेला होता. छ. संभाजीराजेंच्या विरुद्ध पंतप्रधान, सचिवांनी केलेली सत्ता काबीज करण्यासाठीचा कट उघडकीस आला. त्यात अपयश आले म्हणून कावेबाज धर्मपंडितांनी वेगळे फासे टाकायला सुरुवात केली, स्वर्ग-नरकाची भीती धर्मग्रंथाद्वारे घालण्याचा नवा डाव त्यांनी सुरु केला. छ. संभाजीराजे मोहिमेवर गेले. नेमके यावेळी देवधर्माच्या नावाखाली महाराणी पुतळाबाईच्यावर धर्मपगडा बसवायचे सुरु झाले. त्यांना पुराणकथेद्वारे सती जाणे चांगले असते असे पटवायला सुरु केले. छ. शिवाजी महाराजांच्या महानिर्वाणानंतर ८५ दिवसांनी पुतळाबाई सती गेल्या. त्यांना सती जाण्यास प्रवृत्त केले गेले.

त्यामागचे महत्वाचे कारण ब्राह्मणांना मिळणारी संपत्ती हे होय.

सती जाणाऱ्या स्त्रीला विवाहाच्या वेळी केलेला साज शृंगार पुन्हा करायला लावतात जणू ती विवाह बोहल्यावर चढणार आहे. ती पूर्ण दागिन्यांनी मढलेली असते. चितेजवळ गेल्यावर भटजी तिच्याकडे दान-दक्षिणा मागतात. तिला आपले सर्व सुवर्ण अलंकार द्यावे लागतात. ही धार्मिक सक्ती, लूट केली जाते व चिता पेटवली जाते. सती जाणारी स्त्री प्राण वाचविण्यासाठी तडफडत असते. इकडे ढोल-ताशे वाद्ये जोरजोरात लावलेली असतात. त्या आवाजात त्या स्त्रीचा आवाजही ऐकू येत नाहीत. मराठ्यांच्या राणीचा २७ जून १६८० ला पैशासाठी, दागिन्यांसाठी खून केला गेला. पुढे या सतीच्या समाधीवर गडकऱ्यांच्या नाटकांत रंगवल्याप्रमाणे कुत्र्याचा पुतळा उभा करून मराठ्यांच्या जखमेवर मीठ चोळले गेले. इतिहासच बदलून टाकला केवळ खोटे लिहून, खोटे बोलून इतिहासच बदलून टाकला.

६. औरंगजेबाला मराठ्यांचे गड जिंता आले नाहीत ही अंत

१६८६ ऑक्टोबर मध्ये विजापूरच्या आदिलशाहीचा अंत झाला. मोंगलांनी त्याचा ताबा मिळवला. त्याच वर्षी विजापूरचा शिर्जेखान साताऱ्याच्या दिशेने चालून आला. आदिलशाहाच्या अंमलाखालच्या अनेक मराठा मनसबदारांनी कर्तव्य बजावू असे आश्वासन आदिलशाहाला दिले. पण प्रत्यक्षात शिर्जेखानाला कोणतीही मदत केली नाही. वाईजवळ शिर्जेखानाने छ. संभाजी राजेच्या सैन्यावर आक्रमण केले. सरसेनापती हंबीरराव गंभीर जखमी झाले. पण मराठ्यांनी विजापूरपर्यंतचा भाग या लढाईत काबीज केला.

औरंगजेबाने १६८६ ते १६८९ तीन वर्षे दक्षिणेत मुक्काम ठोकला होता. अनेक जागा त्याने हस्तगत केल्या पण मराठ्यांचे भरभक्कम किल्ले त्याला घेता आले नाहीत. तथवड ते पन्हाळा काही किल्ले त्यांनी बळकावले पण मराठ्यांचे खरे सामर्थ्य गडकिल्ल्यात आहे ते जिंकल्याशिवाय मराठ्यांचा पराभव होणार नाही. हे तो जाणून होता. पण ह्या त्याच्या इच्छेवर प्लेगच्या भयानक साथीने वरवंटाच फिरवला नि बादशहाला विजापूरतून अक्षरशः पळ काढावा लागला त्याला सोलापूरच्या दक्षिणेला ब्रह्मपुरीत येऊन रहावे लागले.

७. छ. राजाराम महाराज

छ. संभाजी राजेच्या हत्येनंतर रायगडावर छ. संभाजीचे कनिष्ठ बंधू राजाराम यांना गादीवर बसवण्यात आले. छ. संभाजींचे चिरंजीव शिवाजी हे अल्पवयीन होते. हे शिवाजी पुढे शाहू नावाने ओळखले गेले. १६९० मध्ये मोंगलांच्या हाती मराठ्यांची राजधानी रायगड गेली. तेव्हा छ. संभाजींच्या महाराणी येसूबाई व पूत्र शिवाजी यांना मोंगलांच्या छावणीत ठेवण्यात आले. औरंगजेबाची मुलगी आणि स्वतः बादशहानेही त्यांना सन्मानाने वागणूक दिली. छोट्या शिवाजीचे नाव शाहू ठेवण्यात आले. छ. राजारामांनीह्या आपले मुक्काम बदलत

बदलत शेवटी मद्रासच्या नैऋत्येस ८० मैलावरच्या जिंजीला आपली राजधानी बनवले. कापशीच्या घोरपडे घराण्यातील संताजी घोरपडे यांना मराठ्यांचे सरसेनापती नेमण्यात आले. त्यांना हिंदुराव मामलकत 'मदर' हा गौरवाचा किताब देण्यात आला. त्यांना जरीपटक्याचा मानही मिळाला. नौबत गाजवण्याचा मानही मिळाला. प्रल्हाद निराजी यांना प्रतिनिधी म्हणून नवा हुद्दा देण्यात आला. जिंजीला छ. राजाराम असताना रामचंद्रपंत बावडेकर या कर्तबगार माणसाला 'हुकमत पन्हा' हा हुद्दा देऊन त्याच्या ताब्यात मराठ्यांचे दुर्ग व राजकीय अधिकार सोपवले गेले. रामचंद्रपतांनी आपले कार्यालय सातारा येथे ठेवले. संताजी व धनाजी घोरपडे या बंधूंनी जिंजीहून महाराष्ट्रात आल्यावर वाई मोंगलांकडून जिंकून घेतली. १६९८ मध्ये छ. राजाराम जिंजीहून विशाळगडावर पोहचले. हे समजताच औरंगजेब सोलापूरच्या ब्रह्मपुरीतून निघाला नि कऱ्हाड जवळच्या वसंतगडाजवळ आला. मराठ्यांनी मोंगलांच्या जाल्फिकारखानाच्या साठ हजार सैन्याला जिंजीत आठवर्षे झुंझत ठेवले हा कालावधी काही कमी नव्हता. औरंगजेब दिल्ली सोडून दक्षिणेत आला तसा त्याचा कारभार शिथील झाला. बादशहाच्या संशयी स्वभावामुळे त्याच्यापर्यंत खोटे अहवाल सादर होऊ लागले. त्यामुळे शूर मराठ्यांना मोंगलांची कायदेशीर भीती वाटत नव्हती.

औरंगजेबाचा पूत्र कम-बकशा याच्या डोक्यात विजापूरला स्वतंत्र राज्य स्थापायचे होते. बादशहाला विस्तीर्ण प्रांताचे रक्षण करण्यास सैन्यबळ कमी पडत होते आणि त्यावेळी मराठ्यांच्या छोट्या तुकड्या मोंगलांच्या भागात फिरून चौथाई गोळा करणे, लूट करणे, मोंगल अधिकाऱ्यांकडून खंडणी वसूल करणे, दहशत निर्माण करणे या कामात गर्क होती. बादशहाकडून मदत मिळत नाही अशा ठिकाणी मोंगल अधिकाऱ्यांनी अंतःस्थ रितीने मराठ्यांना चौथाई देऊन आणि खंडणी भरून आपली सुटका करून घेतली होती.

इतिहासकार खाफीखान म्हणतो की, '१६९७-९८ सालचा काळ होता. छ. राजारामांनी नेमाजी शिंदे व इतर सरदारांना आठ हजार स्वारांचे सैन्य घेऊन नंदुरबार परगण्यात पाठवले. तेथे मोठी लूट केली. मोंगलांचा सरदार हुसेन अलिखान फौज घेऊन थाळनेरहून चालून आला. तेथे निकराच्या लढाईत छ. राजारामाच्या फौजेने त्यांचा पराभव केला त्याचे तीनशे स्वार व पायदळ ठार झाले. तो जखमी होऊन हत्तीवरून खाली पडला. मराठ्यांनी त्याच्याकडे दोन लाख खंडणी मागीतली. ती मिळाली तर हुसेनची सुटका होणार होती. त्याने आपल्या संपत्तीतून काही रक्कम जमा केली. जडजवाहीर विकले तरी दोन लाख होईना तेव्हा त्याने मराठ्यांना राहिलेल्या रकमेसाठी नंदुरबार लुटण्यास अंतस्थ परवानगी दिली नि स्वतःची सुटका करून घेतली. छ. राजारामानेही आपल्या थोर पित्याप्रमाणे बादशहा औरंगजेबाला नाकीनऊ आणले होते.'

छ. राजारामांनी औरंगाबादच्या पूर्वेला पन्नास मैलावर असणाऱ्या जालना शहराची लूट केली. ती प्रचंड वेगाने पुण्याकडे आणताना मोंगल सरदार झुल्फीकर खानाने त्यांचा पाठलाग केला. त्या धामधुमीत छ. राजाराम सिंहगडावर पोहचले. १७०० साली मार्चच्या तिसऱ्या आठवड्यात त्यांचे निधन झाले.

८. महाराणी ताराबाईंनी सरकार स्थापिले

एप्रिल १७०० दरम्यान सातारा मोंगलांच्या ताब्यात गेला. त्यानंतर आलेल्या मुसळधार पावसाने मोंगलांचे अतोनात नुकसान झाले. ते पावसाळ्यासाठी पूर्ण बेसावध होते. मोंगल सैन्य सोलापूरच्या दिशेने परतले. तेथे कमी पावसाने ते बचावले.

छ. राजारामांच्या पत्नी महाराणी ताराबाई यांनी आपला पूत्र शिवाजीसाठी रामचंद्रपंत अमात्यांच्या मदतीने सरकार स्थापले. त्यावेळी शिवाजी दहा वर्षांचे होते. परशुराम त्र्यंबक यांना प्रतिनिधीचा हुद्दा देण्यात आला. मराठे दक्षिण सुभ्यात सर्वत्र पसरले. सैन्य आणि संपत्ती भरपूर होती. एखाद्या युध्दात सरदार मोंगल सापडले की, मराठे त्यांच्याकडून जबर खंडणी घेऊनच सोडीत. इस्माईलखान मका, सर्जाखान, अलीमर्दानखान, सय्यद अब्दुल्लाखान, रायगडचा किल्लेदार अबुलखैर, गुजरातचा सुभेदार हमीदखान यांच्याकडून मराठ्यांनी प्रत्येकी लाख-दोन लाख रुपये खंडणी वसूल केली. सेनापती संताजी घोरपडे यांनी कर्नाटकात दुट्टेरी येथे मोंगल सरदारांना कोंडले आणि ६५ लाख रुपयांची लूट मिळवली. १७०४ मध्ये मराठ्यांनी हैद्राबाद शहरावर हल्ला केला. तेव्हा तेथील सुभेदाराने त्यांना सात लाख रुपये देऊन आपला जीव वाचवला. उत्तरेकडून मोंगलांकडे येणारी रसद व खजिना मराठ्यांनी अनेकवेळा लुटली.

औरंगजेब आता ऐंशी वर्षांचा झाला होता. मराठ्यांचे अनेक किल्ले सातारा, पन्हाळा, विशाळगड, सिंहगड, रायगड, तोरणा पुढील सात वर्षांत अर्थात मराठ्यांना पैसे देऊन औरंगजाबाने घेतले. * कारण हे किल्ले आपण मोंगलांकडून केव्हाही परत घेऊ याची मराठ्यांना खात्री होती. या किल्ल्याभोवती लाखोंचे मोंगल सैन्य निष्क्रियपणे तळ ठोकून होते नि यावेळी मराठ्यांचे सैन्य गुजरात व मावळा प्रांतात घुसले होते. हे सारे औरंगजेब उघड्या डोळ्यांनी पहात होता. लाखो माणसे युध्दात मेली, कोट्यावधी रुपयांच्या संपत्तीचा धूळधाण झाली हे दक्षिणेतील मराठ्यांच्यावरील युध्द मोहीमेची फलित होते. तो २० फेब्रु. १७०७ रोजी औरंगजेब अहमदनगरजवळ मरण पावला. त्याची कबर दौलताबादजवळ खुलदाबाद येथे आहे.

त्यानंतर काही आठवड्यातच मराठ्यांनी महत्त्वाचे किल्ले भराभर जिंकून घेतले. मात्र तीन छत्रपतींचे अकाली निधन झाले. छ. शिवाजी, छ. संभाजी, छ. राजाराम. शाहू व येसूबाई दीर्घकाळ मोंगलांच्या कैदेत राहिले. तामीळनाडूमधल्या मराठ्यांच्या राज्यावर मोंगलांची

* (पृ. १३८ बहुअसोतसुंदर/सेतुमाधवराव पगडी)

काळी छाया पडली तर आंध्रात निजाम शिरजोर बनला.

९. छ. शिवाजी महाराजांचा पराभमी नातू छ. शाहूराजे (१७४९)

औरंगजेबाच्या हयातीतच छ. संभाजीराजेंचे पूत्र शाहूराजे यांना मोंगलांच्या नजर कैदेतून मुक्त करण्याची चर्चा सुरु झाली. दक्षिणेकडच्या सह सुभ्याची दहा टक्के सरदेशमुखी सवलत मराठ्यांना देण्यास औरंगजेब कबुल झाला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्याचा दुसरा मुलगा राजपुत्र आझम शहाने शाहूराजेंना मुक्त करण्याचा निर्णय घेतला. शाहूराजेंनी अट घातली की, त्यांच्या आजोबांनी छ. शिवाजी राजेंनी विजापूरकरांकडून जो प्रांत जिंकला होता तो परत केल्यास आपण मराठ्यांचा पाठींबा दिल्लीचे तख्त मिळवण्यासाठी आझम शहाला देऊ.

शाहूराजे मुक्त होताच त्यांना धनाजी जाधव येऊन मिळाले. त्यांनी चंदन-वंदन जिंकले. त्यांच्या विरोधात काम करणाऱ्यांना वठणीवर आणले. साताऱ्याचा ताबा देण्याची आज्ञा परशुराम त्र्यंबकना केली पण त्याने आज्ञा पाळली नाही. शेख मिराह या त्याच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्याने परशुराम त्र्यंबकला अटक केली आणि साताऱ्याचा ताबा शाहूराजेंकडे सुपूर्त केला. शाहूराजेंचा राज्याभिषेक मार्च १७०८ ला झाला. छ. शाहू राजेंनी गदाधर प्रल्हादला प्रतिनिधी तर बहिरोपंत पिंगळेंना पेशवेपदी नेमले. धनाजी जाधव मराठ्यांचे सेनापती बनले. अनेक प्रांतातले कर वसुलीचे अधिकार त्यांना देण्यात आले. छ. शाहूंनी मुंबईचा ब्रिटीश गव्हर्नर सर निकोलस वाईट याकडे बंदुका, दारुगोळा याची मागणी केली पण त्याने वाटाघाटीला प्रतिसाद दिला नाही १७०९ साली मोंगलांचा दक्षिणेचा सुभेदार दाऊदखान याने शाहूंचे अधिकार मान्य केले. झुल्फीकर खान व छ. शाहूंचे स्नेहसंबंध असल्याने पुन्हा एकदा मराठा साम्राज्याला चांगले दिवस आले.

छ. शाहू साताऱ्यात परतले. त्यांनी दोन विवाह केले. एक मोहित्यांची कन्या व दुसरी शिके कुटूंबातील मुलगी. यापूर्वी औरंगजेबाच्या नजरकैदेत असताना त्यांचा विवाह सिंदीया यांच्या मुलीशी झाला होता पण तिचे लौकर निधन झाले. दरम्यान वारणेच्या काठावर कोल्हापूरहून परतताना कर्तबगार सेनापती धनाजी जाधव यांचे निधन झाले. धनाजी जाधवांनी श्रीवर्धन प्रांतात वसुलीसाठी नेमलेला बालाजी विश्वनाथ भट्ट यांनी अनेक ब्राह्मण अधिकारी नेमले होते. ते सर्व धनाजी जाधव यांचे पूत्र चंद्रसेन जाधव यांच्या विरोधात राहिले तर सचिव शंकरजी नारायण पंत छ. शाहू विरोधात गेला. तेव्हा त्याला बडतर्फ करण्यात आले. पश्चातापाने त्याने आत्महत्या केली.

छ. संभाजीराजेंच्या सारखे त्यांचे पूत्र छ. शाहू सत्तेचा अतिरेक करणारे आहेत, क्रूर आहेत असा अपप्रचार काही प्रतिगाम्यांनी केला पण तो खोटाटारडा प्रचार होता. ते छ. संभाजी राजे प्रमाणेच धाडसी, मुत्सद्दी व संयमी होते. त्यांच्याभोवती अनुभवी व कर्तबगार सेनानी व कारभारी होते.*

परशुराम त्र्यंबकला छ. शाहूंनी कैदेतून मुक्त केले व पुन्हा अधिकार देण्याचे सौजन्य दाखवले. त्र्यंबकने आपला थोरला मुलगा विशाळगड किल्ल्यास पाठवला पण त्याने छ. शाहूंशी गद्दारी केली व तो शत्रूंना मिळाला. यावर पुन्हा परशुराम त्र्यंबकला मराठ्यांनी अटक केले. ब्रिटीश लेखकांनी म्हटले आहे की, 'छ. शाहूंचे काही गुण कौतुकास्पद होते. ते उदार अंतःकरणाचे होते. सर्व धर्माबद्दल त्यांना आदर होता. प्रत्येक धर्माची देवळे, मशीदी, चर्चना त्यांनी देणग्या दिल्या. सह्याद्रीचे कडेकपारे, कोकण भागातील निसर्गावर त्यांचे प्रेम होते. बालपण मोंगल बादशहाकडे चैन-आरामात गेले परंतु मराठ्यांच्या गोरगरीब रयतेबाबत त्यांच्या हृदयात अपार करुणा होती.'

१७१५ साली दिल्लीच्या तख्तावर फेरोकशेर बादशहा होता. १७१६ साली खंडेराव दाभाडे मराठ्यांचे सरसेनापती बनले. त्यांनी बऱ्हाणपूर-सुरतपासून दबदबा निर्माण केला. मोंगलांचा दोन वेळा मोठा पराभव केला. मराठ्यांच्यात चैतन्य निर्माण झाले. सैय्यद हुसेन अलिखान हा मोंगलांचा सुभेदार होता. त्याने छ. शाहूंशी तहाची बोलणी सुरु केली.

शंकरजी मल्हार हा छ. शिवाजींच्या काळात लेखनिक होता व छ. राजारामांनी त्याला जिंजीला सचिव नेमले होते. तो काही वर्षे काशी तीर्थक्षेत्रावर निवृत्त जीवन जगत होता. हुसेन अलिखानकडे दक्षिणेची सुभेदारी आल्यावर काही वर्षे त्याने चाकरी केली. त्याने मालकाचा विश्वास संपादिला. त्याने सातान्याशी जुन्या मित्रांशी पत्रव्यवहार सुरु ठेवला. मराठ्यांना छ. शिवाजी महाराजांच्या वेळचे हक्क पुन्हा देण्यात शहाणपणा आहे त्यामुळे या भागात शांतता, सुव्यवस्था नांदेल असा त्याने सल्ला दिला. हुसेन अलिने ते मान्य केले. त्याने शंकरजी मल्हारना सातान्याला पाठवले. छ. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले तंजावरपर्यंतच्या प्रांताचा ताबा द्या अशी मागणी छ. शाहूंनी केली. त्यात मद्रास, त्रिचनावल्ली, तंजावर, विजापूर, हैद्राबाद, कर्नाटक, म्हैसूर यांचा समावेश होता. तेथून खांदेश, पंढरपूर एवढा भागही समाविष्ट होता. याशिवाय सेना साहेब सुभा कान्होजी भोसलेंनी जिंकलेला गोंडवन व बेर हा भागही मागीतला.

या अटीशिवाय छ. शाहूंची मातोश्री व कुटुंबियांना दिल्लीहून सातान्याला लौकरात लौकर पाठवणे ही मागणी केली. या तहात पेशकश म्हणून १० लाख रु. दरवर्षी बादशहाला देऊ असेही कबुल केले होते. ही रक्कम वरील दक्षिणेकडच्या प्रांतातील कर वसुली, सरदेशमुखीच्या उत्पन्नाचा भाग होता. शंकरजी मल्हारनी हा तह हुसेन अलिखानच्या गळी उतरला. बादशहाने त्याला मान्यता देण्यास टाळाटाळ करताच हुसेन अलि दिल्लीवर हल्ला करण्यासाठी निघाला. त्याला छ. शाहूंची मदत हवी होती. छ. शाहूंनी बालाजी विश्वनाथला मदतीसाठी पाठवले. बादशहा फिरोकशेरला बंदी बनवले व सुलतान मुआझमचा नातू रोशन इख १७०२ मध्ये मुहम्मद शहा नावाने दिल्लीचा बादशहा बनला. या लढाईत संताजी भोसले व त्याचे १५०० मराठा सरदार दिल्लीत मारले गेले. छ. शाहूंच्या मातोश्री व कुटुंबीय दक्षिणेकडे

परतले.*

छ. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूसमयी (१६८० सालात) जेवढे विस्तीर्ण मराठा साम्राज्य पसरले होते तेवढे त्यांच्या नातवाने छ. शाहूंनी पुर्नप्रस्थापित केले. कान्होजी भोसले हे सेना साहिब सुभा होते. खंडेराव व उंदाजीराव पवार, श्रीपतराव त्र्यंबक, बालाजी विश्वनाथ हैबतराव निंबाळकर, कांताजी कदंबबांडे, मल्हारराव होळकर, राणोजी सिंदीया यांच्या समर्पणातून पुन्हा एकदा मराठा साम्राज्याचे तेज हिंदुस्थानावर पडले.

१७४९ ला छ. शाहूंनी सातान्याच्या गादीसाठी दत्तक घेण्याचे ठरवले ते आता वयोवृद्ध झाले होते. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी फसवून त्यांच्याकडून राज्याची सारी सूत्रे हाती घेण्याचा डाव पेशव्यांनी साधला आणि मराठ्यांच्या साम्राज्याचा ताबा पेशव्यांकडे गेला. सातान्याहून पुण्याला सूत्रे गेली.

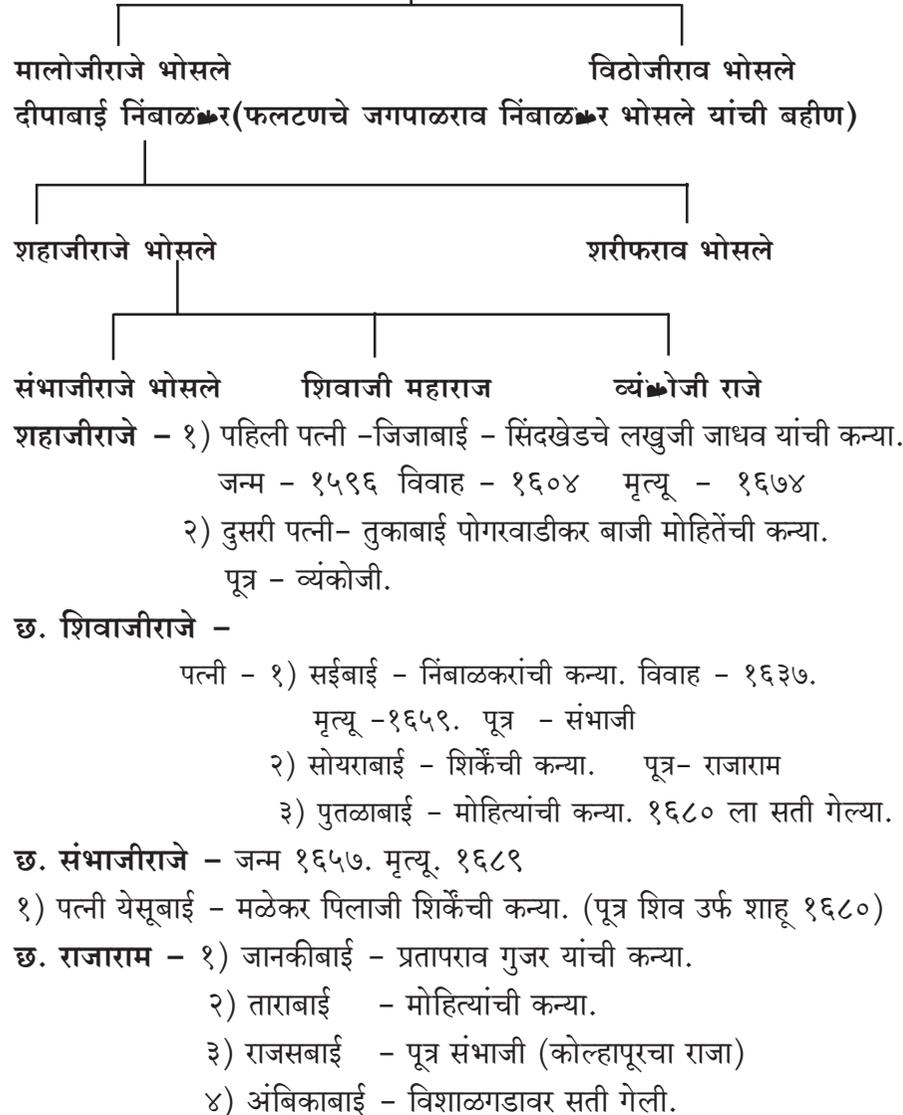

संकीर्ण

वंशावळ

बाबाजी राजे भोसले

व्यंकोजी ज. १५३३

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या पुण्यअस्थी व पावलांचा ठसा

छत्रपतिंच्या रायगडावरील सूर्यास्तानंतर दोनशे वर्षांनी जेम्स डग्लस हा इंग्रज रायगडावर घोड्यावरून फिरताना त्याला झाडे, झुडपे वाढलेल्या भागात एक चिरेबंदी, अष्टपैलू बांधकाम दिसले. चांगल्या घडीव काळ्या दगडातील सुरेख बांधकाम पाहील्यानंतर त्याच्या लक्ष्यात आले की, ही मराठा सम्राट छत्रपति शिवाजी महाराजांची समाधी होय. रायगड ही महाराजांची राजधानी होती आणि त्यांचे निधन, अंत्यसंस्कार याच गडावर १६८० साली झाले होते. त्यांचीच ही समाधी होय. जवळून पाहताना त्याला असे आढळले की, अष्टकोनी बांधकामातील एक चिरा कोणीतरी हलवलेला आहे. मराठ्यांच्या या पूजनीय राजांच्या समाधीत मौल्यवान दागदागिने अर्पण केल्याची शक्यता चोराने गृहीत धरली असावी परंतु आत पवित्र अस्थी-रक्षा आढळल्याने चोराने तो प्रयत्न सोडून दिला असावा. इंग्रज जेम्स डग्लस याने १८८३ मध्ये मुंबई व पश्चिम हिंदुस्थान यात एक लेख लिहीला. त्याचा रोख शिवाजी महाराजांच्या समाधीची किंवा छत्रीची दुरावस्था या विषयावर होता. 'मराठ्यांच्या या युगप्रवर्तक राजांच्या समाधीकडे त्यांचे वंशज वा ब्रिटीश सरकार यांनी दुर्लक्ष करावे, ह्या छत्रीची पडझड व्हावी हे सुसंस्कृत म्हणविणाऱ्या इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या लक्षात येऊ नये ही लाजीरवाणी गोष्ट आहे.' असा त्यांच्या लेखाचा मुख्य रोख होता. लेख लिहिणारा इंग्रज, तो मजकूर छापणारे इंग्रज असा समसमा संयोग घडल्यामुळे इतर इंग्रज राजकारण्यांनी लेखाला दुजोरा दिला. ब्रिटीश सरकारमध्येही यावर चर्चा झाली. त्यानंतर छत्रपतिंची समाधी हा महाराष्ट्रात चर्चेचा विषय झाला.

१८८४ साली कुलाबाच्या इंग्रज अधिकाऱ्याने श्री मानकर नावाच्या लेखकाकडून शिवछत्रपतिंच्या एका मराठी बखरीचे इंग्रजीत भाषांतर करवून घेतले व तो वृत्तपत्रातून प्रसिध्द केला. त्यानंतर जेम्स डग्लसचा लेख आणि बखर वाडमयातील भाषांतरित लेख यामुळे महाराष्ट्रात मराठेशाहीविषयी, छत्रपति शिवाजी महाराजांच्याविषयी अभिमानाची एकच लाट पसरली. त्यात कविता, पोवाडे, किल्यांची वर्णने, कांदबऱ्यांसारख्या शबल वाडमयाची भर पडली.

रानडे व तेलंग हे मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास करीत होते. पुण्यातले पेशव्यांचे दफ्तर सर्वांसाठी खुले करावे म्हणून ते प्रयत्नशील होते. हा प्रयत्न सुरु असतानाच डग्लसच्या लेखामुळे निर्माण झालेल्या खळबळीचा उपयोग करून घेण्याचे त्यांनी ठरवले. त्यासाठी त्यांनी १८८६ मध्ये

पुण्यात एक जाहीर सभा भरविली. त्यात शिवसमाधीच्या जीर्णोद्धारांचा प्रश्न हाती घेतला. या सभेला सर्व जाती-जमातीचे लोक जमले होते. कोल्हापूर संस्थानचे तेव्हाचे रीजंट आबासाहेब कागलकर यांना सभेचा पुढाकार दिला होता. ही चळवळ सुरु झाल्यावर ब्रिटीश सरकारातून शिवसमाधीची डागडुजी राखण्यासाठी सालीना ५०० रु. खर्चण्याचा हुकूम सुटला. पुढे १८९५ एप्रिलमध्ये केसरीत शिवस्मारकावर लेख प्रसिध्द होऊ लागले. एका विद्यार्थ्याने दोन आण्याची रक्कम पाठवून स्मारकासाठी फंड ही कल्पना अंमलात आणली. स्मारकासाठी केसरीकडे देणग्या जमा होऊ लागल्या त्याची पोच केसरीत प्रसिध्द होऊ लागली. हा शुभारंभ ध्यानात घेऊन आठ-दहा वर्षांपूर्वी जशी बैठक बोलावली होती तशीच बैठक ३० मे १८९५ मध्ये हिराबागेत भरली. त्याला महाराष्ट्रातील सरदार, जहागिरदार, इनामदार यांना निमंत्रित केले होते. मात्र यावेळी पंतप्रतिनिधी अध्यक्षस्थानी होते. या बैठकीत दोन ठराव झाले. पहिला ठराव मदत मागणीचा होता व दुसरा ठराव कमिटी नेमण्याचा होता. कमिटीत पन्नास माणसे नेमली गेली. कार्यकारणीत टिळकांचे नाव होते. बैठकीत स्मारकाचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे असावे याची भवति न भवति चर्चा झाली. किल्ल्या किल्ल्यावर शिवजयंती उत्सव, कथाकिर्तने, व्यायामशाळा, मोफत विद्यालये, छत्रपतिंचे पुतळे उभारणे याविषयी चर्चा झाली. जो तो आपापल्या आवडीप्रमाणे स्मारकाचा विचार सुचवित होता. देणग्यांमध्ये डोळ्यात भरणारी घसघशीत अशी हजार रुपयांची देणगी कोल्हापूरच्या छत्रपती शाहू महाराजांनी दिली. यावेळी स्थापन झालेल्या मंडळाचे नाव 'शिवचरित्र रायगड स्मारक मंडळ' असे होते.

त्या मंडळाकडे जमलेल्या पैश्यांपैकी केसरी मुद्रणालयाने तीन हजार रुपये श्री वासुदेव भावे या दै. केसरीच्या उपसंपादकाच्या पुस्तकावर खर्च केले. टिळकांनी बरीच रक्कम संबंधीत बँकेत ठेवली व ती बँक लौकरच बुडाली. टिळकांचे म्हणणे होते की, ते पुस्तक छ. शिवाजी महाराजांवरच होते.

१९२६ साली समाधीचे पुर्नबांधणीचे काम काँट्रक्टर सुळे व गजानन भाऊ वडके उर्फ भाऊशेठ वडके यांची दाटमैत्री होती. पुर्नबांधणीचे काम मुंबई सरकार, पुराणवस्तू संशोधन विभाग व रायगड स्मारक समिती यांनी सुरु केले. सुळे नावाची व्यक्ती तेव्हा काम करताना समाधीवरील शिळा काढण्यात आल्या, दोन दगडी चपटी फरशा काढल्या. त्याखाली ७-८ फूट खोल गोल विवरासारखी जागा आढळली. त्यात तळाला जस्ताची पेटी होती. तिच्यात छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या पवित्र अस्थी व रक्षा काळजीपूर्वक जतन केलेल्या होत्या. त्यातील काही अंश काँट्रक्टर सुळे यांनी काढला व मैत्रीपोटी श्री भाऊसाहेब वडके यांनाही दिला. तो वडकेच्या पुजेत अनेक वर्षे राहिला. (दै. तरुण भारत पुणे पान नं. ४ वर १९८५ साली माझा सदर लेख प्रसिध्द झाला. अशीच चर्चा महाराष्ट्रात १९७४ ला झाली होती तेव्हा मी प्रणव त्रैमासिकाचा संपादक होतो व त्यावर खास अंकही प्रसिध्द केला आहे. पुढे हा मजकूर 'छत्रपतिंच्या अस्थींचा 'शोध-बोध' या पुस्तिकेत २००९ साली एका

लेखकाने वापरला आहे.) समाधीच्या दुरुस्ती झाली. १९२७ साली त्यावर गोलाकार छत्री बांधली. त्यासाठी १८ हजार रुपये खर्च झाले.

सुप्रसिध्द विचारवंत श्रीदत्ताबाळ महाडमध्ये व्याख्यानासाठी जानेवारी १९७५ ला गेले होते. तेथे ८ जानेवारी रोजी विद्यामंदिराच्या स्नेहसंमेलनाचे प्रमुख पाहुणे म्हणून त्यांचे उद्बोधक व्याख्यान झाले. त्यानंतर ते रायगडावर गेले. त्यांच्यासोबत माझे धाकटे बंधू सर्जेराव उर्फ शिवकुमार होते. गडावर वास्तव्य करणारे तुकशेट नावाचे वयोवृद्ध गृहस्थ त्यांना भेटले. रायगडावर अनेक उन्हाळे, पावसाळे त्यांनी काढले होते. तेथल्या अनेक घटनांच्या स्मृती त्यांनी जतन करून ठेवल्या होत्या. शिवप्रभूंच्या समाधी पुर्नबांधणीच्या घटनेचे ते साक्षीदार होते. ते लहान होते पण त्यांच्या दृष्टीने ती आठवण चिरंतन स्मारक बनली होती. त्यांच्याकडून श्रीदत्ता बाळांना श्री वडके यांचा पत्ता मिळाला. कै. वडकेंचे चिरंजीव दत्ताबाळांच्या व्याख्यानाला उपस्थित होते. त्यांनी पूजेतील शिवछत्रपतिंच्या अस्थीकलश दत्ताबाळांच्या आग्रहामुळे दाखवला व त्यातील काही भाग त्यांना दिला. तो उत्तम कलशात घालून छत्रपति ताराराणींच्या कोल्हापूरात आला तेव्हा त्याचे जल्लोषी स्वागत झाले. रुईकर वसाहतमधल्या २२, कालीकृपा या दत्ताबाळांच्या निवासस्थानी आम्ही त्या ठेवल्या. त्याचे शेकडो लोकांनी दर्शन घेतले.

ही बातमी मी विविध वृत्तपत्रांना पाठवली. ती खालील वृत्तपत्रात प्रसिध्द झाली- मुंबई सकाळ १८-१-७५, महाराष्ट्र टाईम्स १४-१-७५, दै. लोकसत्ता १९-१-७५, दै. सकाळ पुणे १२-१-७५, दै. रत्नभूमी ९-१-७५, दै.मराठा २० जाने. ७५, दि टाईम्स ऑफ इंडिया जाने. ७५.

महाराष्ट्राचे दुर्गप्रेमी ऐतिहासिक कांदबरीकार गो. नि दांडेकर उर्फ आप्पा श्रीदत्ताबाळांकडे वरचेवर येत असत, पुण्यात भेटत असत. कोल्हापूरला दत्ताबाळांच्या निवासस्थानी ते काही वेळा राहिलेही होते. शिवअस्थीची बातमी वाचून गो. नि. दांडेकरांचा फोन आला की, 'मी कलश दर्शनासाठी येत आहे.' ते १५ तारखेला आले. मी त्यावेळी तेथे हजर होतो. गो. नि दा यांनी येताना सिंधुदुर्गावरून आणलेला छत्रपतिंच्या पावलांचा प्लॅट्फॉर्म ऑफ पॅरीसमधला पावलांचा ठसा दत्ताबाळांना भेट दिला. ते छत्रपतिंच्या अस्थींच्या दर्शनाने भारावून गेले. प्लॅट्फॉर्म ऑफ पॅरीसचा पावलांचा ठसा देऊन पवित्र अस्थींचा काही भाग तळेगाव दाभाडे येथे घरी त्यांनी नेला.

गो. नि. दा, दत्ताबाळ यांच्याबरोबर आम्ही पन्हाळ्यावर गेलो होतो. तेथे इतिहास संशोधक गुळवणी यांना घेऊन दुसरे छत्रपति शिवाजी व पंत अमात्यांच्या समाधीचे आम्ही दर्शन घेतले. गो. नि. दा यांनी पन्हाळ्यावरच्या एका शिवमंदिरातील शाळीग्रामचे हस्तस्पर्श केल्यावर तापमानाप्रमाणे बदलणारे रंगही आम्हाला दाखवले होते. ते पुण्याला निघून गेले.

त्यापूर्वी दोन वर्षे आधी १९७३ मध्ये डॉ. रानडे यांनी 'शिवाजीचे महाराष्ट्रात अकारण स्तोम' नावाचा विकृत मनोवृत्तीतून लिहिलेला लेख 'रंणागण'मध्ये प्रसिध्द झाला होता.

त्याच्या निषेधाची सभा कोल्हापूरच्या ऐतिहासिक, बिंदू चौकात भरली होती. 'छ. शिवाजी हे शोषकांचे प्रतिनिधी होते' हा डॉ. रानडेनी जावई शोध लावला होता. या सभेत या प्रतिगाम्यांचा समाचार घेण्यात आला. त्यावेळी दत्ताबाळ, आमदार पी.बी साळुंखे, दै. पुढारीचे संपादक प्रतापसिंह जाधव यांची अभ्यापूर्ण भाषणे झाली. दिल्लीच्या इतिहास संशोधक महामंडळातून डॉ. रानडेची हकालपट्टी करा अशी मागणी जाहीर करण्यात आली. या सभेचा वृत्तांत मी वृत्तपत्रांना पाठवला. तो दै. गोदातारे समाचार नांदेड. दै. मराठा, सा. गोंडवाना, दै. पुढारी वृत्तपत्रात प्रसिध्द झाला.

यानंतर दोनच वर्षांनी छ. शिवार्जींच्या पवित्र अस्थी दत्ताबाळांमुळे कोल्हापूरात आल्या पण दुखावलेल्या सनातन्यांचे पित्त खवळले. त्यात ग.वि. केतकर, जोसेफ नरोन्हा यांनी लोकसत्ता व महाराष्ट्र टाईम्समध्ये लेख लिहून मळमळ प्रगट केली. केतकरांनी लिहिले की, श्री वडके व दत्ता बाळ यांच्यावर दंडविधानाच्या पातळीवर कारवाई केली पाहिजे. तर जोसेफ न-होनांनी लिहिले की, 'सिंधुदुर्गावर छ. शिवाजी महाराजांच्या हात-पायाचे ठसेच नाहीत. दत्ताबाळांनी शिवअस्थींचा स्टंट प्रसिध्दीसाठी केला आहे.'

मग आम्ही विविध वृत्तपत्रात त्याचे स्पष्टीकरण प्रसिध्द केले. महाराष्ट्र टाइम्स १० मार्च १९७५, सोलापूर समाचार, राष्ट्रप्रगति, पुढारी. सत्यवादी वगैरे.

या दरम्यान बाळासाहेब पुरंदरे यांनी कोपरगाव येथे जाहीर भाषणात सांगितले की, "कोल्हापूर येथील पू. श्री दत्ताबाळ यांच्या देव्हान्यात रक्षा व अस्थी आहेत. त्या शिवरायांच्या समाधीतील असून विश्वसनीय आहेत. बरोबर आहेत. छत्रपतिंच्या समाधीचा जीर्णोद्धार करण्याचे काम १८२६ मध्ये चालू होते. तेव्हा समाधी खालच्या डब्यातून अस्थिचे तुकडे काढून घेण्यात आले ते फक्त शिवप्रेम व श्रध्देपोटीच होय. नंतर त्या अस्थी देव्हान्यात ठेवल्या गेल्या. त्याची दररोज पूजा केली जाते. त्यांची जपणूक केली जात आहे." प्रबोधनकार ठाकरे व शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे आणि श्रीदत्ताबाळ यांच्यात मैत्रीपूर्ण संबंध होते. मी त्यांच्या सर्व भेटींना उपस्थित होतो. श्री बाळासाहेब ठाकरे यांनी दत्ताबाळांना सांगितले की. "आम्ही ज्यावेळी मुंबईला रहायला आलो त्यावेळी प्रबोधनकारांचे मित्र सुळे इंजिनिअर यांच्याकडे रहात होतो. व सुळेच्याकडे शिवअस्थी होत्या. पण त्यांनी त्या पुन्हा सरकारजमा केल्या." (म.टा. १० मार्च लोकमान्य १९७५) (न.र. फाटक यांच्या लोकमान्य या ग्रंथात पा.१०१ व ३ पहावे) (त्यामुळे गो.नि दांडेकर, बाळासाहेब ठाकरे, ग.वि. केतकर, ब.मो. पुरंदरे, सेतु माधवराव पगडी यांनी शिवअस्थी बदलची सत्यवतेची ग्वाही दिली होती.

- डॉ. सुभाष के. देसाई.

म. फुलेंचा शिवाजी महाराजांवर लिहिलेला पोवाडा

छ. शिवाजी महाराज भोसले हे म. फुले यांचे आदर्श होते. त्यांनी त्यांच्या जीवनावर ८०० ओळींचा पोवाडा लिहीला. त्यात ते म्हणतात, 'मासा पाणी खेळे गुरु कोण असे त्याच्या' म्हणजे पाण्यात मासा पोहतो तो सहजच, त्याला कोणी शिकवीत नसतो. पोवाड्याच्या शेवटी महाराजांच्या निधनानंतरच्या भावना मांडताना म. फुले म्हणतात,

महाराज आम्हासी बोला | धरला का तुम्ही अबोला ||
 मावळे गडी सोबतीला | शिपाई केले उघड्याला ||
 सोसिले उन्हातान्हाला | भ्याला नाही पाऊसाला ||
 डोंगर कंगर फिरलां | यवन जेरीस आणला ||
 लुटले बहुत देशांला | वाढवी आपुल्या जातीला ||
 लढवी अचाट बुध्दीला | आचंबा भुमीवर केला ||
 बाळगी जरी संपत्तीला | तरी बेताने खर्च केला ||
 वाटणी देई शिपायांला | लोभ द्रव्याचा नाही केला ||
 चतुर सावधपणाला | सोडिले आदी आळसाला ||
 लहान मोठ्या पागेला | नाही कधी विसरला ||
 राजा क्षेत्र्यांमध्ये पाहिला | नाही दुसरा उपमेला ||
 कमी नाही कारस्तानीला | हळूच वळवी लोकांना ||
 युक्तीने बचवी जीवाला | कधी भिईना संकटाला ||
 चोरघरती घेई किल्ल्याला | तसेच बाकी मुलखांला ||
 युध्दी नाही विसरला | लावी जीव रयतेला ||
 टळेना रयत सुखाला | बनवी नव्या कायद्याला ||
 दाद घेई लहानसानाची | हयगय नव्हती कोणाची ||
 आकृती वामनमुर्तीची | बळापेक्षा चपळाईची ||
 सुरेख ठेवण चेहऱ्याची | कोंदिली मुद्रा गुणरत्नाची ||

महाराजांची काही पत्रे

राजवाडे चं. ८
ले. ३१

श. १५९६ माघ शु.३
इ. १६७५ जाने. १८

॥श्री शंकर प्रसन्न॥

मशहुरल हजरत राजश्री विनायक सुभेदार व कारकून सुबे मामले प्रभावळी प्रती राजश्री शिवाजीराजे दंडवत. सुहुरसन खमस सबैन व अलफ. दौलतखान व दरिया सारंग यांसी ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांणी वराता सुबे मजकुरावरी दिधल्या. त्यांस तुम्ही काही पावविले नाही, म्हणोन कळो आलें. त्यावरून अजब वाटले की ऐसे नादान थोडे असतील ! तुम्हांस समजले असेल की याला ऐवज कोठें तरी (देवविला पाहिजे. तो न पाठवितां) ऐवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणी फाटीं आदिकरून सामान पावावें, या कामास आरमार पावावें. ते (होत) नाही. पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्ही ऐवज न पाठवून, आरमार खोळबून पाडाल ! एवढी हरामखोरी तुम्ही कराल. आणि रसद पाठवून मजरा करू म्हणाल, त्यावरी साहेब रिझतील की काय हे गोष्ट घडायची तऱ्ही होय. न कळे की हबशियांनी कांही देऊन आपले चाकर तुम्हांला केले असतील ! त्याकरिता ऐसी बुध्दी केली असेल ! तरी ऐशा मुलाहिजा करूं पाहतो? या उपरि तऱ्ही त्याला ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंती देविला असे तो देविलीत. तो खजाना रसद पावविल्याहून अधिक जाणून तेणेंप्रमाणे आदा करणें, की, ते तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्मदुर्गांचे मदतीस राहात ते करणें. या उपरि बोभाट आलिया उपरि तुमचा मुलाहिजा करणार नाही. गनीमाचे चाकर, गनीम जालेस, ऐंसे जाणून बरा नतीजा तुम्हांस पावेल. ताकीद असे. रवाना च २ जिल्काद.

दौलतखान, दरिया सारंग-आरमाराचे अधिकारी. गल्ला-धान्य. वराता-सरकारांतून मागणींचे पत्र. याला-आरमाराला. सुभा मजकूर- आधी उल्लेखिलेला सुभा. येथे प्रभावळी किंवा प्रभानवल्ली. पावलें नाही-पाठविले नाही, दिले नाही. रसद-भरणा. खजाना रसद पाठविलिया-खजिन्यांत भरणा केल्यास. मजरा-कमी, माफ. बेगीने-लौकर, तातडीने. हबशी-सिद्दी. जेर करणें-हैराण करणें, पराजय करणे. रिझतील-खूष होतील. ठीकेठीक-ठाकठीक केले पाहिजे-ताळ्यावर आणलें पाहिजे, शिक्षा केली पाहिजे. मुलाहिजा-पर्वा. आदा करणें. फिर्याद-तक्रार. गनीमाचे चाकर गनीम जालेस-शत्रूचे नोकर (लाच खाऊन) झालास म्हणजे शत्रूच झालास. नतीजा-शिक्षा.

ये भाजीच्या देठासही मन न

(मामले प्रभानवल्लीच्या सुभेदारास पत्र - या पत्रावरून शिवाजी महाराजांच्या राज्यांतील जमीनमहसुलाची पध्दत, ऐन जिनसांच्या रुपाने जमा झालेल्या वसुलाची विक्री करण्याची वगैरे तऱ्हा आणि सामर्थ्य शेतकऱ्याला संभाळून घेऊन त्याजकडून लागवड करून घेण्यासाठी त्याला करण्यात येणारें द्रव्यसाह्य यांची कल्पना येते)

शि.च.सा. खंड ९
लेखांक ५५

श.१५९८ भाद्र.शु.८
इ.१६७६ सप्टें. ५

मशहुरल हजरत राजश्री अनंत सुभेदार मामले प्रती राजश्री शिवाजी राजे दंडवत. सुहुरसन सबा सबैन वलफ. साहेब मेहरबान सुभात फर्माविला आहे. यैसियास चोरी न करावी, इमाने इतबारे साहेब काम करावे, येसी तू क्रियाच आहेस. त्येणेप्रमाणे येक भाजीच्या देठास तेही मन न दाखविता रास व दुरुस्त वर्तणे. याउपरि कमाविस कारभारास लावणी संचणी उगवणी जेसी जेसी जे जे वेलेस जे करु ते ते ते करीत जाणे. हर भातेने साहेबाचा वतु (अधिक)... होये ते करीत जाणे. मुलकात बटाईचा तह चालत आहे परंतु रयेतीवर जाल ('न पडता' शब्द सुटले) रयेतीचा वाटा रयेतीस पावे आणि राजभाग आपणास येई ते करणे. रयेतीवर काडीचे जाल व गैर केलिया साहेब तुजवर राजी नाहीत येसे बरे समजणे. दुसरी गोष्टी की, रयेतीपासून यैन जिनसाचे नक्ष घ्यावे येसा येकंदर हुकूम नाही. सर्वथा येन जिनसाचे नख्त घेत नव जाणे. येन जिनसाचे येन जिनसच उसूल घेऊन जमा करीत जाणे, आणि मग वेलचे वेलेस विकीत जाणे की ज्या ज्या हुनरेन माहाग साठवण करून आणि फायेदा होये ते करीत जाणे. उसून हंगामवीर घ्यावा आणि साठवण करून आणि विकरायेसा करावा की, कोणहे वेलेस कोण जिनसच वेकावा ते हंगामी तो जिनस विकावा. जिनस तरी पडोन जाया नव्हे आणि बेकरा तरी माहाग यैसे हुनरेने नारल खोबरे सुपारी मिरे टाकीत जाणे. माहाग धारणे जरी दाहा बाजार यैन जिनस विकेल तर तो फायेदा जाहालिण्याचा मजरा तुझाच आहे. यैसे समजणे. त्या उपरि रयेतीस तवाना करावे आणि कीर्द करवावी हे गोष्टीस इलाज साहेबी तुझ येसा फर्माविला आहे की, कष्ट करून गावाचा गाव फिरावे. ज्या गावात जावे तेथील कुलबी किती आहेती ते गोला करावे. त्यात ज्याला ते सेत करावया कुवत मणुसबल आसेली त्या माफीक त्यापासी बैल दाणे संच आसीला तर बरेच जाले. त्याचा तो कीर्द करील. ज्याला सेत करावयास कुवत आहे आणि ज्याला जोतास बैल नांगर, पोटास दाणे नाही, त्यावीण तो आडोन निकामी झाला असेल, तरी त्याला रोख पैके हाती घेऊन दोचो बैलाचे पैके द्यावे, बैल घेवावे व पोटास खंडि दोन खंडि दाणे द्यावे. जे सेत त्याच्याने करवेल तितके करवावे पेस्तर त्यापासून बैलाचे व

साहेबकाम उदंड कराल !

गल्याचे पैके वाढी दिडी न करता मुदलच उसनेच हळूहळू याचे तवानगी माफीक घेत घेत उसूल घ्यावा. तोवरी त्याला तवानगी येई तोवरी वागवावे. या कलमास जरी दोन लाख घरी पावेतो खर्च करिसील, आणि कुणबिया कुनब्याची खबर घेऊन त्याला तवानगी येती करुन कीर्द करिसील, आणि पडजमीन लाऊन दस्त बाजती करुन देतील, तरी साहेबा कबूल असतील. तैसेच कुलबी तरी आहे. पुढे कष्ट करावया उमेद धरतो, आणि मागील बाकीचे जलित त्यावरी केले आहे ते त्यापासून घ्यावया मक्सर तरी काही नाही. ते बाकीचे खडवे तो कुलबी मोडोन निकाम जाला या उपरी जाऊन पाहातो. येसी जे बाकी रयेतीवरी आसेल ते कुलाचे कुल माफ करावया खडवे तोकुब करुन पेस्तर साहेबास समजावणे की, ये रवेसीने कीर्द करऊन साहेबाचा फायदा केला आहे आणि आमकी येक बाकी गैर उसली मफलिस किलास माफ केली आहे, येसे समजावणे. साहेब ते माफीची सनद देतील. जे बाकी नफर निसबत आसली ते हिसेबीच उसून घेत जाणे. बाकीदार माहाल न करणे. ये रवेसीन तुजला पदनसीयेत तपसिले करुन हा रोखा लिहून दिधला आसे. आकलेने व तजविजेने समजोन याप्रमाणे कारबार करीत जाणे की, तुझ कामगारपणाचा मजरा होये आणि साहेब तुजवरी मेहेरबान होत ते करणे जाणजे रा छ. ६ माहे रजब

साहेबकाम-स्वामिसेवा. क्रिया करणे.-शपथ घेणे. रास-रास्त दिरुस-दुरुस्त. लावणी-लागवड. संचणी-साऱ्याचा छराव. वतु-वंतु-उत्पन्न (वंत-वाटा, हिस्सा). भातेन-तऱ्हेने. बटाईचा तह-अर्धेलीचा करार. जाल-जुलूम. नक्ष (-नखत)-रोकड. यैन-ऐन-मूळ स्वरुपात धान्याच्या रुपाने. उसून-वसून. हुनर-कौशल्य, युक्ति. जाया-खराब धारणे-धारणेने-दराने. मजरा -मोबदला, फायदा (कमी केलेला भरणा) तवाना-सशक्त, ताज्या दमाचा. कीर्द-लावणी. कुलबी-शेतकरी. त्या माफीक-त्या प्रमाणात. खांडे-एक धान्याचें एक माप. बहुधा खंडी उसनेच-उसनवारीप्रमाणेच, लारी-एक नाणें, सुमारे आठ आणे दस्त-सरकारी महसूल. जाजती-जास्ती. जलित-जाल-जिलूम. मवसर-सामर्थ्य, ऐपत. खडवा-खंडाचा भाग, हप्ता. जाऊन पाहतो-जाऊ पाहतो सोडून जाऊं पाहतो. कुल-सर्व. कुलाचे कुल-सर्वच्या सर्व. रोखा-कागद. तोकूब-तहकूब. पेस्तर-पुढच्या वर्षी. रवेसी-रीत, मार्ग. गैर उसली-न झालेला वसूल. हिसेबीच-सरळपणे त्याचेकडूनच. माफलिस-गरीब नफर-माणूस. नफर निसबत-माणसाच्या अंगची. आसली-असेल बाकीदार माहाल न करणे-माहालावर बाकी ओढू नये. नसीयत-उपदेश पदनीयत-पदाला योग्य उपदेश.

(आणि हा एका समर्थ देसायाची बावनकशी स्वामीनिष्ठा प्रत्ययाला आल्यावर त्याला आपलासा करण्यासाठी मायेचा दिलासा आणि उभारीचा संदेश. 'क्षुल्लक अपगाताने खट्टू कशाला होता तुमच्या हातून उदंड स्वामिकार्य होणार आहे. स्वामी तुमच्या पाठीशी आहेत. श्रमसायास करा. की यश ठेवलेले आहे.')

शि. च. सा. खंड१२

श. १५९८ मार्ग. व १

ले. ८६

इ. १६७६ डिसें. ११

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शक ३ नलसवत्सर मार्गशीर्ष वदी प्रतिपदा इंदुवासरे क्षत्रियकुलावंतंस श्रीराजा शिवछत्रपति याणी रुद्रपा नाईक देसाई रा मुरगुड यांसी आज्ञा केली यैसीजे. तुमचा मुतीलीक चैनपा हुजूर आहे; त्याणी सांगितले की, रुद्रपास्वामीचे कामावारी येक्षियार होऊन भुजबलगडीचे कामाबद्दल वडउपर व मोपबराबरी नागणगौडा पाठविले होते. त्यास वाटेस तोरगलकरानी जीवे मारिले. त्याकरिता दिलगिरी धरिली की, साहेबकामास अंतर पडिले म्हणून. तरी तुम्ही काही फिकीर न करणे. स्वामीचे सेवस येक्षियार जाले आहा, साहेबकाम उदंड कराल यैसे स्वामी समजले असेती. बहुत काही काम तुमच्या हाते घेऊन तुम्हास सरफराज करुन, यैसा दिलासा असों देणे. सालमजकूर सन सबास-विनाकारण स्वामी तुमचे परगणियाचा काही खंडणी अगर पैका घेत नाही. तुम्हास माफ केले असे. तुम्ही साहेबांचे तर्फेने कुलीरिजुवातीने वर्तणूक करुन गनीमाचे लोकांस गोशमाल देत जोणे. का कडकोली गनीमाचे ठोणे आहे, तेही उठऊनु तेथे आपले ठाणे बैसे ते करणे. व वरकडही नागाजागांची ठाणी गनीमाची उठऊनु देणे. स्वामीही तुमची हरबाब मदत करवितील. तुम्ही साहेबकाम चालवीत जाणे. भुजबलगडीची बहुत काही मदत करुन हरयेक बाबेने करुन आपले चाकरीचा व रुजुवातीचा व येक्षायारीचा मजुरा करुन दाखविणे कीं स्वामी तुम्हावरी पुढेंही मेहेरबानी करीत ते करणें. लेखनसीमा.

मुरगुड-बैलहोंगल (जि. बेळगांव)च्या ईशान्येस सात मैल. मुतालीक-प्रतिनिधि. हुतूर-राजदरबारात. येक्षियार-तयार. भुजबलगड (उर्फ रामदुर्ग)- विजापूर जिल्ह्यात. तोरगल-मुरगुड ते रामदुर्ग या मार्गावर. साहेबकाम-स्वामिकार्य. सर्फराजॉऊर्जित. करुन-करूं, दिलासा-धीर. कुली रुजुवातीने-सर्व प्रकारें सरळपणाने, निष्ठेने. गोशमाल-शिक्षा. कडकोल-तोरगल (जि.बेळगांव)च्या वायव्येस आठ मैल. गनीम-शत्रु. मजुरा-कष्ट, श्रमसायास. मेहेरबानी-मेहेरबानी.

तत्कालीन युरोपमधल्या घडामोडी

या काळात युरोपमध्ये होणाऱ्या सामाजिक, राजकीय आणि वैज्ञानिक प्रगतीचा आढावा घेतला तर अतिधार्मिकतेने झालेली भारतीयांचे पिछेहाट स्पष्टपणे ध्यानात येते त्यासाठी छ. शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्यावेळची, त्यांच्या हयातीतील व नंतरच्या कालखंडाचा आपणाला आढावा घेणे उपयुक्त आहे.

इजिप्तशियन संस्कृती, मेसोपोटॅमिअन संस्कृती. चीनी संस्कृती, इंडस व्हॅलिलील मोहनजोदडो व हडप्पा संस्कृति, ग्रीक संस्कृती, रोमन संस्कृतीचा आढावा घेतला तर त्यांची सर्वांगीण प्रगति आजही आपणाला थक्क करते.

१६०० ते १७००

या शंभर वर्षांच्या काळातील महत्त्वाच्या जागतिक घटनांचा मागोवा घेताना असे आढळते की, छ. शिवरायांच्या जन्माअगोदर ब्रिटीशांनी इस्ट इंडिया कंपनी स्थापन केली होती. मोंगल बादशहाने खानदेश बळकावला. डचानीही इस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली. विज्ञानात गॅलिलिओ गॅलिलिने कंपासचा शोध लावला व खगोलशास्त्राच्या अभ्यासासाठी टेलिस्कोप बनवला. चीनमधील जहाजातून युरोपला चहाचा व्यापार करण्याचा पहिला प्रयत्न झाला. गॅलिलिओने गुरुचा चंद्र शोधला. अधिकृत बायबल प्रसिध्द झाले. तांब्याची नाणी व्यवहारात आली. विल्यम हार्वेने रक्ताभिसरणाचा शोध लावला. १६२४ साली इंग्रजांनी भारताच्या किनाऱ्यावर वस्ती केली. माणसाचा ताप थर्मामिटरने मोजणे सुरु झाले. पॅरीसमध्ये सार्वजनिक जाहिरातींचा प्रारंभ झाला. ताजमहाल उभारला. ब्रिटीशांनी कोचीन व मलबार बंदरावर ठाण मांडले. १६३५ ला ब्रिटीशांनी पोष्टाची सेवा सुरु केली. हॉवर्ड विद्यापीठाची स्थापना झाली. इंग्लंडमध्ये लघु व दीर्घ अशी संसद भरली. १६४१ ला मॅचेस्टरमध्ये कापडाचे उत्पादन व वस्तू करणे सुरु झाले. आयकर व संपत्तीकर इंग्लंडमध्ये लागू झाला. ब्रिटनमध्ये इंग्रजी ही राष्ट्रभाषा ठरली. १६५८ साली पहिली बँकनोट स्विडीश बँकेने बाजारात आणली. दुसऱ्या वर्षी औरंगजेब मोंगल बादशहा बनला.

याच काळात इंग्लिश थॉमस विल्सने टायफॉईडचा ताप शोधला. काहींच्या मते, छ. शिवाजी महाराजांचे निधन टायफॉईडच्या तापाने झाले. १६५९ ते ६१ तीन वर्षे भारतात भीषण दुष्काळ पडला होता. १६६२ ला मुंबई बेट इस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात गेले. इकडे १६६५ साली शास्त्रज्ञ आयझॅक न्यूटनने गुरुत्वाकर्षणाचे प्रयोग केले आणि चंद्राची भ्रमण

कक्षा मोजली. अमेरिकेत न्यू अॅमस्टरडॅमचे नामकरण न्यूयॉर्क म्हणून झाले. न्यूटनने रिफ्लेक्टिंग टेलिस्कोप बनवला.

छ. शिवाजी महाराजांचा राज्यारोहण झाला त्यावेळी युरोपात ग्रिनिज अवकाशदर्शन केंद्र स्थापन झाले. १६८० ला छ. शिवाजी महाराजांचे निधन झाले.

पिटर दि ग्रेट रशियाचा झार बनला. १६८५ ला चीनची सारी बंदरे व्यापारासाठी खुली झाली. वाफेवर चालणारा पिस्टन पंपाचा शोध लागला. ९४ ला बँक ऑफ इंग्लंड स्थापन झाली. १७०० साली इस्ट इंडिया कंपनीने भारतातील महत्त्वाच्या बंदरांचा ताबा मिळवला.

या साऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीच्या तुलनेत भारतात ग्रंथप्रामाण्य, शब्दप्रामाण्य, वचनप्रामाण्य या वृत्तीमुळे धर्मचिकित्सा झाली नाही. स्वर्ग-नरकांचा विचार करताना युरोपीयन धाडसी व्यापारी, धर्मोपदेशक भारताच्या किनाऱ्यावर धडकले होते.

चार्ल्स दुसरा

छत्रपति शिवाजी महाराजांचा जन्म १६३० साली झाला. याच साली मे महिन्यात इंग्लंडचा राजा चार्ल्स दुसरा जन्मला. महाराजांचे निधन १६८० तर चार्ल्सचे निधन १६८५ या कालावधीमधले साम्य विलक्षण आहे.

चार्ल्सचे खाजगी जीवन इतके रंगेल होते की, त्याला प्रजा 'मेरी मोनार्क' म्हणायची. त्याचबरोबर त्याने ब्रिटीश लोकांचे सामाजिक जीवन सुधारले. रॉयल सोसायटी ऑफ लंडनची त्याने स्थापना केली. ग्रीनवीच ऑबझर्वेटरी त्याने सुरु केली. कला, संगीत यांना प्रोत्साहन दिले. १ जानेवारी १६५१ला वयाच्या २१ व्या वर्षी त्याचा राज्याभिषेक झाला. त्याच वर्षी त्याने युध्द पुकारले नि क्रामवेलने त्याला पूर्ण पराभूत केले आणि चार्ल्स स्वतःच्याच देशात बेघर नि भिकाऱ्याच्या वेषात वावरू लागला. १६६५ला फ्रेग आणि १६६६च्या आगीत लंडन उध्वस्त झाला तो पुन्हा उभारण्याचे श्रेय चार्ल्सला जाते. लंडन कंगाल बनला होता. रविवारी १ फेब्रुवारी १६८५ ला चार्ल्स वारला.

लुईस १४ वा

फ्रान्समध्ये १४व्या लुईसची कारकिर्दही छ. शिवाजी महाराजांच्या काळातील. त्याचा जन्म १६३८ चा आणि निधन १७१५. वयाच्या पाचव्या वर्षी तो राजपदावर आला. त्याची आई ऑस्ट्रीयाची. तो अल्पवयीन असल्याने सत्ता मात्र कार्डिनल माझारिन ह्या मुख्यमंत्र्याच्या हाती होती. १६६० ला लुईसचा विवाह स्पेनच्या राजकन्येबरोबर झाला. तोपर्यंत त्याच्या मुख्यमंत्र्याने स्वतःचे घरचे नि परदेशी शत्रूंचा समाचार घेतला होता. त्यानंतर मात्र लुईस सर्वेसर्वा झाला. त्याला युरोपच्या परिस्थितीची उत्तम जाण होती. तो शूर योध्दा होता. त्याने कोलमडलेली अर्थव्यवस्था सुधारली. करपध्दत व्यवस्थित केली. उद्योगधंद्यांना चालना

दिली. शेतीला करसवलत दिली, कुटीरोगद्योगांना सवलत दिली. व्यापार वाढवला, संपर्क साधने वाढवली. आरमाराची ताकद वाढवली.

त्याने स्पेनशी युध्द पुकारले.

भारतात जसे मोंगल, सिद्दी, निजामशाह, आदिलशाह, कुतुबशाहा, मराठे एकमेकांशी लढत होते. तसे व्यापार निमित्ताने भारतात घुसलेले फ्रेंच व ब्रिटीश भारताचा ताबा घेण्यासाठी सतत प्रयत्नशील होते. छत्रपती शिवाजी व छत्रपती संभाजी महाराजांनंतर नानासाहेब पेशव्यांनी ब्रिटीशांच्या मदतीने मराठ्यांचे आरमार संपवले. हा देशद्रोह स्वकीयांनीच केला. मग मात्र भारताच्या किनाऱ्यावर परकीय सत्ता फोफावल्या. बाँबे गॅझेटियर volume xxiv कोल्हापूरचे कर्नल एच.एन.रीव्हज् व पाच विद्वानांनी संपादित केला आहे. (महादेव बर्वे, बी. एन. जोशी, बी.बी. वाखारकर, के.जी. केळकर, एल.आर. गोलवलकर) १८८६ ला तो प्रसिध्द झाला त्यात पान ७० वर म्हटले आहे की, As a rule a well to do Maratha has in his service a Brahman clerk called divanji or minister, who often takes advantage of his master's want of education to defraud him, sometimes ending in making his debtor.

सर्वसाधारणपणे सधन मराठा आपल्या नोकरीत ब्राह्मण कारकून ठेवीत. त्याला दिवाणजी किंवा मंत्री म्हणत. ते बहुदा आपल्या मालकाच्या अशिक्षितपणाचा गैरफायदा घेत त्याची परिणती मालक कर्जबाजारी होण्यात होई आणि ब्राह्मण दिवाणजी त्याचा सावकार बने.

वरील विवेचनावरून असे आढळून येते की, वस्तुनिष्ठरित्या सामाजिक, धार्मिक समस्यांकडे पहाणारेही विद्वान आहेत. त्यांच्यामुळेच सामाजिक इतिहासात सत्यांश आढळतो. **युरोपमधली वैज्ञानिक प्रगती (१७ वे शतक)**

ख्रिस्तपूर्व ३४० वर्षापूर्वी ग्रीसमध्ये ऑरिस्टॉटल हा थोर तत्त्वज्ञ जन्मला. त्याने 'स्वर्ग' नावाच्या आपल्या ग्रंथात पृथ्वी सपाट नसून गोल आहे हा सिध्दांत मांडला. ख्रिस्तानंतर दोनशे वर्षांने टॉलेमीने या कल्पनेचा विस्तार केला. १५१४ साली पोलिश धर्मोपदेशक निकोलस कोपर्निकसने सूर्य हा स्थिर असून त्याच्याभोवती पृथ्वी व इतर ग्रह फिरतात. हा विचार मांडला. जर्मन खगोलशास्त्रज्ञ जोहान्स केपलर आणि इटालियन खगोलशास्त्रज्ञ गॅलिलिओ गॅलिलि याने १६०९ दरम्यान या सिध्दांताला पाठींबा दिला.

पुढे होकायंत्राचा शोध लागला ब्रिटीशांनी जमीनीचे नकाशे (टोपोशीट) बनवायला सुरुवात केली. होकायंत्रामुळे हे धाडसी युरोपियन जगप्रवासाला निघाले. त्यापाठोपाठ व्यापार आला. व्यापारा पाठोपाठ राजसत्ता आली.

इटलीच्या लिओनार्डो दि व्हिन्सी या तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञाने तर १४५० दरम्यान हेलिकॉप्टरचे डिझाईन स्केच, फिरत्या तोफा, स्फोटक रसायने, टोपोशीट, हायड्रोइलेक्ट्रिक यंत्राचा शोध लावला होता.

या वैज्ञानिक प्रगतीमुळेच युरोपियन लोकांपुढे हिंदुस्थानी जनता अप्रगत ठरली. चंद्रगुप्त मौर्याचा काळ ख्रिस्तपूर्व ३२१ सालचा. अॅलेक्झांडर दि ग्रेटचे आक्रमण झाले तेव्हा चंद्रगुप्तांचा नातू सम्राट अशोक होता. त्याचा काळ ख्रिस्तपूर्व २७० ते २३०. विजयनगरचे साम्राज्य १३५० ते १५६५, यानंतर अफगाण तुर्क, मुघल यांची आक्रमणे भारतावर होऊ लागली. सम्राट अशोकानंतर दक्षिणेकडे मराठा साम्राज्य निर्माण व्हायला दीर्घकाळ गेला आणि विजयनगरच्या साम्राज्यानंतर शंभर वर्षे अंधारात गेली.

१७ व्या शतकातही समुद्रसंचार -

पोर्तुगीज (फिरंगी) डच (वलंदेज) फ्रेंच (फरासिस) व इंग्रज लोक समुद्रमार्गे व्यापारासाठी ये-जा करीत. त्यांनी मोक्याच्या ठिकाणी आपल्या वखारी घातल्या होत्या. पोर्तुगीजांनी गोव्याचा प्रदेश व्यापला होता. इंग्रजांनी सुरतेस वखार घातली होती. इंग्लंडचा राजा हा पोर्तुगीजांचा जावाई होता. पोर्तुगीजांनी आपल्या ताब्यातले मुंबई बेट इंग्रजांच्या इस्ट इंडिया कंपनीला आंदण दिले होते. व्यापारी ते कंपनीकडून फक्त पंधरा पौंड वार्षिक भाडे घेत घेत होते. त्यामुळे इंग्रजांना मुंबईने मोठा आधार दिला. इंग्रजी आरमाराने त्यांना तेथे कायमचे स्थान मिळवून दिले. व्यापार करीत करीत हिंदूस्थानच्या विस्कळित राजकीय परिस्थितीचा लाभ घेत साऱ्या इंग्रजांनी साऱ्या भारतभर कब्जा केला. १८१८ ते १९४७ पर्यंत १२९ वर्षे त्यांनी साम्राज्य केले. स्थानिक भूमीपूत्र पारतंत्र्यात गेले. परक्यांचे राज्य आले. १६६४ आणि १६७० मध्ये छ. शिवाजी महाराजांनी इंग्रजांची वखार असलेल्या सुरतेची लूट केली. त्या लूटीचा इंग्रजांवर फार परिणाम झाला. त्यांनी सुरतेहून आपले ठाणे हलविले नि ते मुंबईस गेले.

पण जे पोर्तुगीज व फ्रेंचांना जमले नाही ते ब्रिटीशांना कसे जमले? युरोपातील शास्त्रीय प्रगती, राजकीय प्रगती, जनशक्तिची जाण ही त्यांची बलस्थाने होती.

ऐतिहासिक चार मराठा सम्राट

महाराष्ट्र देशाचा उल्लेख असलेला आद्यलेख सागर जिल्ह्यातील एरण या गावी इ.स. ३६५ मध्ये स्तंभावर कोरलेल्या एका शिलालेखावर आहे. श्रीधरवर्माचा सेनापती सत्यनाग हा आपल्याला महाराष्ट्री म्हणवतो. सदर लेख संस्कृतमध्ये असून त्यात, 'रा ज्ञः आरक्षिकेने सेनापति सत्यनागेन महाराष्ट्र प्रमुखेण, महाराष्ट्रेन' असा सेनापति सत्यनागाने स्वतःचा उल्लेख केला आहे.

महाराष्ट्राचे प्राकृतरूप महारठ म्हणजे सेनापती दाट झाडीत राहणारे लोक, भगवान बुद्धांच्या मोगली पुत्र याने इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकात बुद्ध धर्मीयांची महासंगिनी भरवली होती. त्यावेळी त्याने बुद्ध धर्मोदेशक महारठ प्रांतात पाठवले आहेत असे सांगितले हा उल्लेख सहाव्या शतकात लिहिलेल्या पाली भाषेतील 'महावय' या ग्रंथात येतो. असाच उल्लेख बुद्धिघोषाच्या समंतपासादिकेच्या प्रस्तावनेत पुढील प्रमाणे आहे.

'योनकधम्म रक्खितथेरं: अपरान्तकं महाधम्म रक्खितथेरं महारठुं पेसेसी !'

(विनयपिटक - खंड ३ रा सं.ओलेनबर्ग) याचा अर्थ इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून 'महारठ' चा उल्लेख आढळतो. 'महारठ' हा देशवाचक शब्द असला तरी महारठ, महाराठिनी हे शब्द स्त्री-पुरुष वाचक होत. सातवाहन काळी इ.स.पूर्व २०० पासून पुढचे नाणेघाट, भाजे, कारले, बेडसे, कान्हेरी येथील शिलालेखात महारठ या शब्दाचा उपयोग केला गेला. महानुभवांच्या ग्रंथात 'महाराष्ट्र म्हणजे महंत राष्ट्र' असा सार्थ अभिमान प्रगट झाला आहे.

सम्राट छत्रपति शिवाजींच्या पूर्वीचे मराठा सम्राट

मुस्लीम आक्रमणापासून महाराष्ट्राला मुक्त करणाऱ्या छत्रपति शिवाजी महाराजांचे नाव जितक्या आदराने व भक्तिभावाने आपण घेतो तितक्या आदराने व भक्तिभावाने ज्यांचे नाव घ्यावे असे मराठ्यांचे सातवाहन, राष्ट्रकुट, यादव घराण्यातील सम्राट होऊन गेले. महाराष्ट्राच्या भाग्याने या संस्कृतीच्या प्रारंभीच अशी राजसत्ता लाभली. इ.स.पूर्व ३००च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषेमुळे महाराष्ट्र समाजाचा जन्म झाला आणि सुदैवाने त्यावेळी या भूमीत अत्यंत प्रभावी, बलशाली व समर्थ अशी मराठ्यांची राजसत्ता अवतरली. सातवाहनानी साम्राज्य स्थापीले. एवढेच नव्हे तर या थोर घराण्याने साडेचारशे वर्षे आपली सत्ता अविच्छिन्न, अव्याहत, अखंड चालवून महाराष्ट्राची पृथगात्मता. अस्मिता व संस्कृती याना पक्क, प्रौढ व दृढ असे रूप प्राप्त करून दिले. (इ.स.पूर्व २३५ ते इ.स.२२५)

सातवाहनांची सत्ता ही महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर अखिल भारतीय इतिहासाला चिरंतन

भूषण म्हणावे अशी सत्ता होती. भारताच्या इतिहासात विंध्याच्या दक्षिणेस निर्माण आहे ही मराठ्यांचे साम्राज्य अशी ही पहिलीच सत्ता होती. त्यांचे दुसरे अलौकिकत्व हे की साडेचारशे वर्षांइतका दीर्घकाळ एकाच घराण्याने सत्ता चालविण्याचे उदाहरण भारताच्याच नव्हे जगाच्या इतिहासात फारच कमी किंवा दुर्मिळ आहे. सातवाहनांचेच शालिवाहन हे दुसरे नाव होते. या नावाची कालगणना शाहिवाहन शक म्हणून विख्यात झाली आहे. सातवाहन हाच राजवंशाचा मूळ पुरुष होय.

सातवाहनांचे साम्राज्य आंध्रप्रदेश, कर्लिंग येथपासून माळवा, गुजरात, सौराष्ट्र, राजस्थान येथपर्यंत काही काळ मगधापर्यंत आणि दक्षिणेस कावेरीपर्यंत पसरले होते. दीर्घ काळ सत्ता राहिल्याने भौतिक समृद्धीबरोबरच विद्या व कला यांचा विलक्षण उत्कर्ष झाला. सातवाहन हा राजा तर विद्याभिरुचिसाठीच प्रसिध्द आहे. त्याने संपादिलेला 'गाथासत्तसती' हा ग्रंथ महाराष्ट्री पाकृत भाषेत लिहिलेला आणि लोक जीवनाचे वर्णन करणारा भारतातील पहिलाच ग्रंथ आहे. *मराठ्यांच्या बुद्धिवैभवाची ही सुवर्णस्मृती आहे. यात ग्रामीण जनतेच्या भावभावनांचे प्रतिबिंब मराठी भाषेत रचलेला यासारख्या अन्य ग्रंथ नाही.

सातवाहनांचे सर्व शिलालेख महाराष्ट्री भाषेत आहेत. त्यांचा एकही लेख द्रविडी भाषेत नाही. त्यांची राजधानी पैठण येथे होती. त्यांचे कोरीव लेख नाशिक, कार्ले, कान्हेरी या परिसरात आढळतात. त्यांच्या प्रारंभीच्या पुरुषांच्या प्रतिमा कोरल्या आहेत त्या जुन्नरजवळील नाणेघाटात.

कांचीचे पल्लव हे सातवाहनाप्रमाणेच मोठे राजघराणे होते. त्यांची चार घराणी झाली. त्यांची भाषा महाराष्ट्री होती. ते शिव उपासक होते. त्यांनी या देवतेची मंदिरे बांधली. त्यांचे वास्तव्य तामिळनाडूत होते.

सातवाहन वंशात एकंदर ३२ राजे होऊन गेले. त्यात शिवश्री पुलुमयी हा सव्विसावा राजा होय.

श्री सातकर्णी हा सातवाहन कुलात सम्राटपद प्राप्त करणारा पहिला राजा होय. त्याने उत्तरेत चाल करून पश्चिम मावळा, अनूप (नर्मदेचे खोरे) आणि विदर्भ हे मौर्य साम्राज्यातील भाग घेतले व आपल्या साम्राज्यात सामील करून टाकले. तो इ.स.पूर्व १८५ मध्ये वारला. दुसऱ्या सातकर्णीने ५६ वर्षे राज्य केले.

साची येथील महाद्वारावर एक लेख कोरलेला आहे तेथपर्यंत सातवाहन सत्ता स्थिर झाली होती. विक्रमादित्य म्हणजेच सातकर्णी सम्राट. त्याने शकांचा उच्छेद केला. शक ही क्रूर व रानटी जमात होती. सातकर्णी सम्राटाने महेंद्र, मस्य, आंध्र कर्लिंग हे प्रदेशही जिंकले. त्रिसमुद्रतोयपतिवाहन हे बिरुद त्याने सार्थ केले.

सातवाहनांनंतर महाराष्ट्रावर नंदिवर्धन वत्सुगुल्म (नागपुर प्रांत) येथील वाकाटक, बदामीचे चालुक्य, मान्यखेरचे राष्ट्रकूट, कल्याणीचे चालुक्य व देवगिरीचे यादव अशा पाच

* (महाराष्ट्र संस्कृति - पु.ग.सहस्रबुध्दे History of Sanskrit Literature Dr. page No.224)

घराण्यांनी राज्य केले. १३१८ नंतर १६४७ परकी मुस्लीम सत्तेने राज्य केली. पुन्हा छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याचा व साम्राज्याचा काळ आणला. मराठ्यांच्या हा वैभवाचा काळ पुढे १८१८ पर्यंत टिकला. त्यानंतर ब्रिटीशांनी १९४७ पर्यंत राज्य केले नि पुन्हा भारतीय स्वातंत्र्याचा उदय झाला.

वाकाटक

सातवाहनांचा सेनापति वाकाटकने विदर्भात स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. या घराण्याने इ.स.५५० पर्यंत तीनशे वर्षे राज्य केले. कोसल (छत्तीसगड), मेकल (अमरकंटक भोवतीचा प्रदेश) मालव (माळवा-उज्जयनी) कुंतल (सातारा, कोल्हापूर, द. महाराष्ट्र) अश्मक, मूलक (औरंगाबाद, नगर) हा प्रदेश तसेच उत्तरेत बुंदेलखंड पासून दक्षिणेस हैद्राबादपर्यंत वाकाटकचे साम्राज्य पसरले होते. अंजिठ्याच्या लेण्यांपैकी १६,१७,१९ ही त्यांनी कोरली. १६ व्या लेण्यात त्यांनी वंशावळ कोरली आहे.

मराठा सम्राट चालुक्य

जयसिंह हा चालुक्यांचा मूळपुरुष. चालुक्यांनी इ.स.५५० ते इ.स.७५३ पर्यंत राज्य केले. त्यांची राजधानी बदामी. (ही विजापूर जिल्ह्यात येते.) परंतु त्यांनी प्रथम राज्य स्थापन केले ते सातारा, कोल्हापूर या दक्षिण महाराष्ट्रात. चालुक्य या मराठा घराण्यातला पहिला स्वतंत्र राजा म्हणजे पुलकेशी (१ला) त्याने इ.स. ५६६ पर्यंत म्हणजे ३२ वर्षे राज्य केले. चीनी प्रवासी ह्युएनत्संग इ.स.६४१च्या सुमारास महाराष्ट्रात आला. त्यावेळी सत्याश्रय पुलकेशी २ रा राजा होता. त्याने दिग्विजय केले ते मराठा सेनेच्या बळावर. ह्युएनत्संगने राजाची भेट घेतली. चालुक्यांचे बहुसंख्य दानलेख महाराष्ट्रातच सापडले आहेत. चिपळूण, वेंगुर्ले, नेरुर (सावंतवाडी) सामानगड (कोल्हापूर) मिरज, सातारा, इगतपुरी याठिकाणी किंवा त्यांच्या आसपास चालुक्यांचे पुष्कळसे ताम्रपट सापडले आहेत.* या परिसरातील गावे त्यांनी दान दिली आहेत.

पराक्रमी सम्राट सत्याश्रय पुलकेशी

पुलकेशी इ.स. ५३५ साली सिंहासनावर आला. तो चालुक्य मराठा घराण्यातील सर्वांत मोठा सम्राट होय. दक्षिणेच्या आणि एकंदर भारताच्या इतिहासातही त्याला फार मोठे स्थान आहे. मराठ्यांच्या राज्याला साम्राज्याचे स्वरूप यानेच दिले. हा आपला पिता रणरामपेक्षा व आजोबा जयवल्हभ यांच्यापेक्षा जास्त पराक्रमी होता. त्याने राज्य विस्ताराची मोहीम सुरु केली. थोडक्या काळातच वनवायीचे कदंब, दक्षिण म्हैसूरचे गंग, शिमोग्याचे अल्लूपा यांना जिंकले. यानंतर कोकणावर स्वारी करून मौर्यांना पुन्हा पराभूत केले व सागरी

* (पृ.१६२०-२२) * महाराष्ट्र संस्कृति - पु.ग.सहस्रबुध्दे पृष्ठ १७५ कॉन्टिनेंट पुणे.

लढाई करून त्याने त्यांची राजधानी पुरी (घारापुरी किंवा राजापुरी) जिंकून घेतली.

मग तो उत्तर दिग्बीजयासाठी निघाला. कनोजचा सम्राट हर्षवर्धन याच्याशी सामना करून त्याला जिंकले. त्याने बहुतेक उत्तर जिंकली. पुन्हा तो दक्षिणेत आला. कोरूल व कलिंग जिंकले. आणखी खाली उतरून पुलकेशने कांचीचा पल्लव राजा पहिला महेंद्रवर्मा याचा पराभव केला. पल्लवांचा पराभव करून त्याने कावेरी ओलांडली. व चोल, पांडमव केरळ यांच्या राजाशी स्नेहसंबंध जोडून तो परत बदामीला आला. असे दिग्बीजय केल्यामुळे मराठ्यांचा हा सम्राट पूर्वपश्चिम सागराधीश झाला. त्रिसमुद्रतोयपीतवाहन ही पदवी या मराठा सम्राटाला शोभू लागली.

चीनी प्रवाश्याने नोंद केली आहे त्यात मराठे लोक मराठ्यांच्या या राजाचा मुक्तकंठाने गौरव केला आहे, तो म्हणतो “मराठे हे लोक कणखर, साधे, मजबूत, प्रामाणिक असून अपमानाचा बदला घेतल्याशिवाय ते राहत नाहीत. हे उदारवृत्तीचे असून शरणागताच्या रक्षणार्थ जीव धोक्यात घालण्यासाठी मागेपुढे पहात नाहीत. युद्धापूर्वी ते मद्यप्राशन करित आणि मग त्यांच्यातला एक भालाईत हजारावर निर्भयपणे तुटून पडे. आपल्या गजदळालाही ते मद्यपान करवीत आणि अशा त्या गजदलासह ही मराठा सेना निघाली की तिच्यापुढे उभे राहण्यास कोणी धजत नसे.”

पुलकेशीची कीर्ती त्याच्या पराक्रमांमुळे भारताबाहेरही पोचली होती. या मराठा सम्राटाने आपले वकील व इराणचा शहा खुश्रूपूर्वीज यांच्याकडे धाडले होते. तेथे त्यांचा मोठा सन्मान झाला. अजिंक्याच्या लेण्यात, या खुश्रूपूर्वीजचे वकील पुलकेशीकडे आले तेव्हाचे चित्र रंगविलेले आहे. पुलकेशीचे पूत्रच विक्रमादित्य म्हणून प्रसिध्द पावले.

विक्रमादित्य ६ वा हा मराठा चालुक्य कुळातील सर्वश्रेष्ठ नृपती. त्याने १०७६ ते ११२६ इ.स. पर्यंत पंचावन्न वर्षे राज्य केले ११८७ साली देवगिरी येथे यादव घराण्यातील भिल्लम याने आपले स्वतंत्र राज्य स्थापिले.

देवगिरीचे यादव

भिड्डम पाचवा हा देवगिरी यादवांचा पहिला सम्राट (११४७-११) या घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ सम्राट सिंघण हा होय. (१२१०-१२४७) त्याचा पूत्र जैत्रपाल. त्याच्या कारकिर्दीत मुकुंदराज हा मराठीतील प्रसिध्द आद्य संतकवी होऊन गेला. त्याने ‘विवेकसिंधु’ हा ग्रंथ जैत्रपालासाठीच लिहिला असावा. त्याने कोल्हापूरच्या शिलाहाराना जिंकून त्यांचे राज्य आपल्या राज्यास सामील करून घेतले.

या काळात माळवा व गुजरात प्रदेशावर मुस्लीमांच्या धाडी येत होत्या. पुढे पाऊणशे वर्षांतच दिल्लीच्या मुस्लीम सत्तेने १२९६ ला अल्लाऊद्दिन खिलजीने त्यांचा पाडाव केला नि १३१८ साली यादवांची सत्ता पूर्ण नामशेष झाली आणि मराठ्यांच्या साम्राज्याचा अस्त

झाला. त्यामागचे एक महत्त्वाचे कारण होते. स्वतःला धर्माचे नेते म्हणवणाऱ्यांनी चातवुर्ण्य, व्रतवैकल्ये, सणवार, स्वर्ग-नरक, कर्मकांड यात बहुजन समाजाला अगोदरच गुलाम करून टाकल्याने सारा समाजच पारतंत्र्यात गेला होता.

१४९० च्या सुमारास बहामनी राज्याची सत्ता संपुष्टात आली नि त्याचे पाच तुकडे झाले. महाराष्ट्रात पाच शाखा स्थापन झाल्या. विजयनगरच्या सत्तेला नरसनायक, वीर नरसिंह व कृष्णदेवराय असे (१४९० ते १५२९) प्रबळ सम्राट लाभले त्यांनीच भंगलेल्या बहामनी सत्तेवर आक्रमण करून ती अगदी खिळखिळी केली.

१) त्या दरम्यान १४८४ ला वऱ्हाडचा सुभेदार इमाद उल्लुक याने गानिलगड येथे स्वतंत्र इमादशाही स्थापन केली.

२) १४८९ ला अहंमद निजाम उल्लुक याने नगर येथे निजामशाही स्थापन केली.

३) १४८९ ला विजापूरचा सुभेदार युसूफ आदिलशहा याने विजापूर येथे आदिलशाही हे राज्य स्थापले.

४) १४९२ ला कासीम बेदर या सुभेदाराने सुलतानाला ठार करून बेदरची बेरीदशाही स्थापन केली.

५) १५१२ - आंध्रप्रदेशातील गोवळकोंड्याच्या सुभ्यावर कुली कुतुब उल्लुक हा सुभेदार होता. हाच जुना वारंगळ प्रदेश. तेथे त्याने कुतुबशाही स्थापन झाली.

अशा रितीने बहामनी सत्तेची पाच छकले झाली. यातील विजापूरच्या आदिलशहा हाही एक तुर्क गुलाम होता. कासीम बेरीद हाही गुलाम होता. आदिलशहा १४५९ ला इराणातून दाभोळस आला नि तीस वर्षांत स्वतंत्र राजा झाला. अली कुतुबशहा हाही इराणातून आलेला होता. मात्र फतेहल इमादशहा हा मूळचा बाटलेला ब्राह्मण मुसलमान होता. तर अहमद निजामशहा हाही ब्राह्मण होता. महाराष्ट्रात या उपऱ्यांनी नि बाटऱ्यांनी स्वतंत्र राज्ये निर्माण केली. त्यावेळी वंशश्रेष्ठत्व सांगणारे ब्राह्मांचे ब्रह्मतेज लोप पावले होते.

या पाच शाखात सुनी-शिया पंथांच्यातील मतभेद विकोपास गेले होते. त्यांना गोव्यातील पोर्तुगीजाना हाकलता आले नाही.

या नंतरच्या ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ हे मराठी संत होऊन गेले. तर देवगिरीच्या यादवानांच पुढे जाधव म्हणू लागले. १५६५ साली तालिकोटच्या लढाईत रामराजाविरुध्द निजामशाहीच्या बाजुने विठ्ठलदेव जाधव याने मोठा पराक्रम केला. तो १५७० ला मृत्यू पावला. त्यानंतर लक्ष्मणदेव उर्फ लखूजी जाधव हे प्रसिध्द सरदार देशमुखीवर आले. मालोजी भोसल्याचे ते व्याही बनले. अकबर, जहागीर, शहाजान या मोंगल पातशाहीशी सामना देऊन रणात त्यांचा पराभव करून निजामशाहीचे संरक्षण करणारे लखूजी जाधवराव, मालोजी, शहाजी भोसले, बाबाजी काटे व इतर अनेक मराठा सरदार अत्यंत पराक्रमी होते.

धार्मिक गुलामगिरी

धर्मांमध्ये जर विचारस्वातंत्र्याचे स्थान असेल तर समाजधुरीण देशकाल परिस्थितीनुरूप धर्मनियम बदलतात. म्हणजेच धर्मसुधारणा करतात पण शब्दप्रामाण्य, वचनप्रामाण्य, ग्रंथप्रामाण्य यांनी बुध्दीच्या हातापायात बेड्या घातल्या म्हणजे धर्मपरिवर्तन होत नाही व समाजाची अधोगती होते. अशावेळी नीती आणि आचार ही धर्माची पायाभूत तत्त्वे गौण मानली जातात. त्यामुळे धर्माला विकृत स्वरूप प्राप्त होऊन समाजाचा ऱ्हास होतो. साधारण सातवाहनानंतर मूठभर, अल्पसंख्य अशा एका गटाचा इतरांवर प्रभाव दिसून येतो. त्यानुसार धर्मग्रंथाची रचना करण्यात आली. श्रुती-स्मृती-पुराणे ही रचना आली. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, मनोनिग्रह, औदार्य, भूतदया, धैर्य, प्रेम या नातीमूल्यांना महत्त्व द्यायला हवे होते पण स्वतःच्या उध्दारासाठी दान आणि दक्षिणेचे तंत्र सुरु झाले आणि धर्माला विकृत स्वरूप प्राप्त झाले. देवस्थाने ही पुजारी लोकांची मिरासदारी होऊन सामान्य जनतेचा देव अंतरला. साधा भक्तिभाव हे मूर्तिपूजेचे रूप जाऊन तिचे जड कर्मकांड झाले. जातिभेद, धर्मपंथभेद यांनी विघटित होत चाललेल्या हिंदूसमाजाचे विघटन पुरे करून टाकले. ब्राह्मणांच्या गुणावगुणांची चिकित्सा करू नये असे पुरावे सांगू लागली! अधःपात याहून काही निराळा नसतो. ब्राह्मणांचा महिमा पुराणांना सांगायचा होता.

धर्माला असे विकृत स्वरूप आल्याने शेवटी हिंदुस्थानचा व महाराष्ट्राचा अधःपात झाला. गझनीच्या महंमदाने केलेल्या स्वाऱ्यांमुळे हिंदुसंस्कृती हादरून गेली.

पण यापासून कोणी काही बोध घेतला नाही. उलट छत्रपति शिवाजी महाराजांपासून छत्रपति शाहू महाराजापर्यंत, डॉ.आंबेडकर पर्यंत साऱ्यांनाच तुच्छ लेखून, शूद्र म्हणून अपमानित केले.

ब्राह्मण हा सात्विक गुणांनी संपन्न नसेल तर शूद्र मानून त्याला वेठीस धरावे, हीन कुलात जन्मलेला शूद्र जर आगमसंपन्न असेल तर त्याला सुसंस्कृत ब्राह्मण मानावे असा विचार महाभारतात आदी, वन, अनुशासन, शांती या पर्वात पुनःपुन्हा आलेला आहे.

डॉ. भ.म. काणे यांनी आपल्या धर्मशास्त्राच्या ५ व्या खंडात हिंदूंच्या अधःपाताचा मीमांसा केली आहे. ते म्हणतात, 'भारताचे एक राष्ट्र झाले नाही याचे एक कारण असे की, आपल्या बहुतेक ब्राह्मण आचार्यांनी व धर्ममार्तंडांनी परलोक व वेदांत यावर अतिरेकी भर दिला, त्या मानाने व्यक्तीची स्वतःविषयाची, कुटुंबासंबंधीची व समाजाविषयीची कर्तव्ये यावर भर दिला नाही किंवा त्यांचे महत्त्व त्यांनी मानलेच नाही. त्यामुळे जो उठतो तो परमार्थी

होतो व ऐहिक उत्कर्षाची निष्ठेने चिंता करित नाही अशी स्थिती आली.'* आपल्या तत्त्वज्ञानात व आपल्या आचारात जमीन अस्मानाचा फरक असतो. प्रत्येक अणुरेणूत परब्रम्ह आहे. 'जे जे भेटे भूत ते मानिजे भगवंत' असे आचरणात आणण्याऐवजी इतरांविषयी तुच्छता बाळगली. समाज विघटनेचे व विनाशाचे हे मोठे कारण आहे, हे डॉ. काणेचे मत अतिशय परखड आहे.

असेच मत डॉ. कन्हैयालाल मुनशी यांनी 'हिस्टरी अँड कल्चर ऑफ दि हिंदू पीपल' या ग्रंथाच्या ४ थ्या व ५ व्या खंडाच्या प्रस्तावनेत 'हिंदू धर्मशास्त्राचा निष्प्राण सांगाडा चातुर्वर्ण्यामुळे कसा झाला याचे तर्कशुद्ध विवेचन केले आहे. राजसत्ता ही ईश्वरसत्ता नसून लोकदत्त असते. राजशास्त्र अनुभवाधारे रचावे, शुद्रालाही राजा होण्याचा, धर्माचारी होण्याचा अधिकार आहे. धर्मशास्त्रात, शब्दप्रामाण्य नसावे बुध्दिप्रामाण्य असावे. विवेकप्रामाण्य असावे' अशी फार हितकारक वचने त्यांनी समाजाला ऐकवली. एकंदरीत सातवाहन ते यादव या कालखंडात धार्मिक जीवनात चातुर्वर्ण्याची वाळवी हिंदूसंस्कृतीच्या वटवृक्षाला लागली नि तो वृक्ष जमीनदोस्त झाला.

सनावळी

- १५९६ मोगलांनी वऱ्हाड जिंकला.
- १६०१ खानदेश मोगलांच्या ताब्यात आला.
- १६०५ सम्राट अकबरचा मृत्यू.
- १६२४-ऑक्टो. शहाजींनी भातवडीच्या लढाईत उत्कृष्ट काम केले.
- १६२६- मे अहमदनगर प्रधान - हबशी मलिक अंबरचा मृत्यू. खुर्रम शहाजहान मोगल सम्राट बनला.
- १६२८ वऱ्हाडचा मराठा सरदार लखुजी जाधवराव मोगलांना सोडून निजामशाहीला मिळाला.
- १६२८-२४ एप्रिल दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून महाबत खानची नेमणूक झाली. मोगल दक्षिणेत शिरले.
- १६३०-१३ फेब्रु. शहाजहान बऱ्हाणपूर येथे दाखल.
- १६३०-१९ फेब्रु. शिवनेरी ह्या निजामशाहीच्या किल्ल्यात शिवाजी महाराजांचा जन्म. (राजस्थानी जन्मपत्रिकेत फाल्गुन वद्य तृतीया शके, १५५१)
- १६३० - नोव्हें. शहाजी राजे पुन्हा मोगलांच्या सेवेत दाखल.
- १६३१- मार्च नाशिकचे लष्कर प्रमुख अधिकारी म्हणून शहाजीराजेंची नियुक्ती.
- १६३३- जून मोगलांनी निजामशाहीची राजधानी दौलताबाद जिंकली.
- १६३५ - पुन्हा शहाजी फुटून निजामाकडे.
- १६३५ - शहाजहाने अहमदनगरचा निकाल लावला. गोवळकोंडा राज्य संपवले.
- १६३६ शहाजींनी आपले नाशिक, जुन्नर, संगमनेर, कोकण मोगलांना दिला. व विजापूरच्या मुहम्मद अदिलशाहाची नोकरी पत्करली.
- १६३७- डिसेंबर बेंगळूर विजापूर सत्तेकडे आले. शहाजींना जहागिर म्हणून मिळाले.
- १६४१-४२ शिवाजीराजे १२ वर्षांचे होईपर्यंत बेंगळूरला राहिले. मग पुण्यास आले.
- १६४५ शिवाजी महाराजांना किल्ले घेणे, ताब्यात ठेवणे, नवे बांधण्याची इच्छा झाली. त्यावेळी ते १५ वर्षांचे होते.
- १६४६ विजापूरचा बादशहा मुहम्मद अदिलशाहा आजारी पडला. (दहा वर्षांनी १६५६ ला वारला.)
- १६४७-७ मार्च दादोजी कोंडदेव वारले. तो पुणे जहागिरीचा कारभारी होता.

- १६४७ शिवाजी महाराजांनी कोंडाणा घेतला. त्याला सिंहगड म्हणू लागले. मुरुंबदेव आणि तोरणा घेतला.
- १६४८-२८ जुलै शहाजी राजेंना आदिलशाहाने कैद केले.
- १६४९-१६ मे शहाजी राजेंची मुक्तता.
- शिवाजी महाराजांना कोंडाणा सोडावा लागला.
- १६५३ राजपुत्र औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार होऊन आला.
- १६५५ जावळीच्या चंद्रराव मोरेंना शिक्षा करून जावळी जिंकण्याचा निश्चय.
- १६५६-२७ जाने. जावळी घेतली.
- १६५६ मे रायरीचा किल्ला महाराजांनी घेतला. पुढे रायगड नावाने प्रसिध्द.
- १६५७-१८ जाने. मीर जुमला हसन दक्षिणेत आला.
- १६५७-२९ मार्च मीर जुमला व औरंगजेबाने बिदर जिंकले.
- १६५७ ३१ जुलै कल्याणचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात आला.
- १६५७ शिवाजी महाराजांनी जुन्नरवर चाल केली व लूट केली.
- १६५७- सप्टेंबर शहाजहान गंभीर आजारी.
- १६५७-२४ ऑक्टो. महाराजांनी कल्याण, भिवंडी घेतले.
- १६५८ जाने. महाराजांनी माहुलीचा किल्ला घेतला. जुने निजामशाही कोकण ताब्यात.
- १६५८-२४ फेब्रु. औरंगजेबाने औरंगाबाद सोडले. उत्तरेकडे निघाला.
- १६५९-एप्रिल अफजलखान विजापूरस निघाला.(तुळजापूर गेलेला नाही ते गाव वाटेवर नाही.)
- १६५९-१६ जून वाई प्रांताचा सुभेदार म्हणून अफजलखानाची नेमणूक.आदिलशाहाने सरदार कान्होजी जेधेंना महाराजांविरुध्द पत्र पाठवले.
- १६५९-११ जुलै राजगडहून निघून महाराज प्रतापगडावर आले.
- १६५९-१४ जुलै औरंगजेब बादशाहा बनला. औरंगजेबचे महाराजांना पत्र-आज्ञेत रहा.
- १६५९-सप्टेंबर (संभाजी राजांच्या आई) महाराजांची पत्नी सईबाई वारल्या.
- १६५९-१० नोव्हें. शिवाजी महाराज अफजलखान भेट.
- १६५९-२८ नोव्हें. विजापूरकरांच्या ताब्यातील पन्हाळगड महाराजांनी जिंकला.
- १६६०-१६ जाने. रुस्तमे जमातच्या नेतृत्वाखाली आदिलशाहाने सैन्य पाठवले.महाराजांकडून पराभव.
- १६६०-११ फेब्रु. बादशहाने अमीरुल उमरा (शायिस्तीखान) याला दक्षिणेचे सुभेदार म्हणून नेमले. तो अहमदनगरला पोहचला.
- १६६०-२५ फेब्रु. शायिस्तीखान दक्षिणेकडे निघाला.

१६६०- मार्च सिद्दी जोहरचा पन्हाळ्याला वेढा. सहा महिने चालला.
 १६६०- मार्च शिवाजी महाराज पन्हाळ्यात अडकून पडले.
 १६६०-९ मे शिवाजी महाराज पुण्यास पोहचले.
 १६६०-१५ऑ. अडीच महिने चाकणचा किल्ला फिरंगोजी नरसाळा याने लढवला. शेवटी मोंगलाना सोडावा लागला.
 १६६०-सप्टें. पन्हाळगड महाराजांनी विजापूरला परत केला.
 १६६१-फेब्रु. उंबरखिंड (लोणावळ्याजवळ) कारबतखानाचा पराभव.
 १६६१-१९ एप्रिल पाली, शृंगारपूर ही लहान राज्ये महाराजांनी नष्ट केली.
 १६६१ कोकणातील वर्धनगड उन्हाळ्यात महाराज राहिले.
 १६६१-मे कल्याण, भिवंडी मोगलांनी घेतली.
 १६६१ दाभोळे, पाली, चिपळूण, राजापूर ही ठाणी महाराजांच्या हाती लागली. नेताजी पालकर मोंगलाशी लढले.
 १६६२-२६जाने. मोंगलांचे छापे निष्फळ बनतात (अखबारमध्ये नोंद)
 १६६२-२३ ऑक्टो.(पत्राचा मजकूर) रयतेच्या रक्षणासाठी सावधगिरी.
 १६६३-३० मार्च (इंग्लिश रेकॉर्ड्स) नेताजी पालकरांचा मोंगलाकडून पाठलाग.
 १६६३-५एप्रिल शायिस्तेखानाच्या छावणीवर धाडसी हल्ला यशस्वी.
 १६६३-मे महाराजांनी कुडाळ व सावंतांच्या ताब्यातला मुलूखही घेतला.
 १६६३ नोव्हें. जसवंतसिंगाच्या नेतृत्वाखाली मोंगलांनी सिंहगडावर हल्ला.
 १६६४-जाने. सुरत लुटली. लूट एक कोटीची.
 ६ ते ९
 १६६४-१० जाने. महाराजांनी सूरत सोडले. शहाजी राजेंचा मृत्यू.
 १६६४-२८ मे कोंडाण्याचा वेढा उठवला.
 १६६४-ऑक्टो. विजापूरच्या ताब्यातील वेंगुर्ला घेतले.
 १६६४ ऑक्टो. बाजी घोरपडे खवासखानाच्या मदतीला धावला. महाराजांनी त्याला ठार मारले.
 १६६४- नोव्हें. खवासखान घाईघाईत कोकण सोडून गेला. महाराजांनी कुडाळवर चाल करून तो ताब्यात घेतला.
 १६६४-५ डिसें. मालवण समुद्रकिनाऱ्यावर सिंधुदुर्गाचा पाया घातला.
 १६६४-डिसें. घेरिया (विजयदुर्ग) सुवर्णयुग व इतर दुर्गांचीही मजबुती करण्यात आली.
 १६६५-फेब्रु. समुद्रमार्गे बसुर बंदरावर आरमाराचे नेतृत्व
 १६६५-१३फेब्रु. मालंड बंदरातून (रत्नागिरी-आता सिंधुदुर्ग) महाराज निघाले. बसुर

(युरोपियन बारसिलोर म्हणतात) तेथे ३ लाख गिल्डर्सची लूट.
 गोकर्ण-महाबळेश्वर तीर्थस्थानी थांबले.

१६६५ -मार्च खुष्कीच्या मार्गाने राजगडला परत.
 १६६५-३ मार्च मिर्झा राजा जयसिंग पुण्यात पोहचला.
 १६६५-१४ मार्च मिर्झा राजा जयसिंगने पुणे सोडले. सासवड गावी पोहचला.
 -३० मार्च पुरंदरचा वेढा सुरु. दुय्यम सेनापती दिलेरखानची चाल.
 -१४ एप्रिल मोंगलांनी रुद्रमाळ जिंकला.
 -२७ एप्रिल दाऊदखान, राजा जयसिंग रोहिडा किल्ला परिसरात पोहचले.
 -२३ मे कोंडाण्याच्या परिसरातील खेडी उध्वस्त.
 -५ मे गडाच्या पायथ्याशी असलेली समृद्ध खेडी उध्वस्त.
 -मे महाराजांनी हे युद्ध थांबवण्याचा निर्णय.
 १६६५-११ जून राजा जयसिंगास महाराज भेटण्यास गेले. तहाच्या अटी.
 १६६५-२५ व मोंगलांशी विजापूरकरांचा कडवा प्रतिकार.
 २८ डिसें.
 १६६६-५ जाने. जयसिंगाने विजापूरपासून माघार.
 १६६६-११ जाने. जयसिंग भीमा नदीच्या तीरावर पोहचला. पण विजापूरच्या सैन्याने रात्रंदिन पिच्छा पुरवला.
 १६६६-१६जाने. तहाप्रमाणे पन्हाळ्यावर महाराजांना हल्ला करण्यास सांगितले. नेताजी पालकर वेळेत न आल्याने हल्ला अयशस्वी. नेताजी आदिलशहाला मिळाला. विजापूरशी शिवाजी हातमिळवणी करील या शंकेने राजा जयसिंगाने औरंगजेबला त्यांना दरबार बोलावावे असे पत्र.
 १६६६-मार्च महाराज आग्रा येथे जाण्यासाठी निघाले. आठवडाभर औरंगाबादला थांबले.
 १६६६-१२ मे आग्रा येथे पोहचले. औरंगजेबाचा वाढदिवस.
 १६६६-२९ मे रामसिंगाबरोबर काबुलला जाण्यास महाराजांचा नकार, जाफरखानशी चर्चा.
 १६६६-८ जून महाराजांनी नोकरांना परत पाठवले.
 १६६६-१८ ऑ. आग्राहून महाराज निघाले.
 १६६६-३ सप्टें. (पुत्र) राजस्थानी पत्रात - वेगवेगळे तर्क आलमगिर नाम्यात -शिवाजी हा वेषांतर करून निघून गेला.(तग्युरे वजे दादे) असा उल्लेख. अलाहाबाद, बनारस, गया, अंबिकापूर. अमरकंटक, विलासपूर, रायपूर, रामपूर,

बस्तर, गोवळकोंडा या मित्र राज्यातून परतले.
 २० नोव्हें. जेथे शकावलीनुसार रायगडला पोहचले.
 १६६७- मे राजपूत्र मुअज्जम दक्षिणेचा सुभेदार औरंगबादला पोहचला.
 १६६७-२८ ऑ. राजा जयसिंह मधुमेहाने बन्हाणपूर येथे मरण पावला. इराणचा राजा मरण पावल्याने हिंदुस्थानवरच्या त्याच्या आक्रमणाची भीती टळली.
 १६६७-३ ऑक्टो. (बातमीपत्र) महाराजांच्या पत्राचा मजकूर राजपूत्र मुअज्जम याने बादशहास कळवला.
 १६६७-४ नोव्हें. संभाजीराजेंनी राजपूत्र मुअज्जमची औरंगाबादला भेट घेतली. त्यावेळी ते १० वर्षांचे होते.
 १६६८-९ मार्च राजपूत्र मुअज्जमचे महाराजांना पत्र की, बादशहाने राजा पदवी दिली.
 १६६९-एप्रिल औरंगजेबाने देवळे पाडावीत असा सामान्य हुकूम काढला.
 १६६९- १७ (जेथे शकावली)
 ऑगस्ट-सप्टे-औरंगजेबाने बनारसमध्ये धुमाकूळ घातला. देवळे फोडली.
 १६७० जाने. ते सप्टेंबर मोगल पक्षाघात झाल्याप्रमाणे निष्क्रीय बनले.
 १६७०-१४ डिसेंबर ते ११जाने. १६७१ एका महिन्यात मोगल व शिवाजी यांच्यातील शांतता संपुष्टात.
 १६७०-४ जाने. (बातमीपत्र) मराठ्यांनी वन्हाड लुटला.
 १६७०-२३ जाने. (पत्र) ब्रिटिश प्रेसिडंट गॅरीने औरंगजेबाच्या धोरणाकडे लक्ष वेधले. महाराजांनी मोंगलांच्यावर अचानक तीव्र हल्ले चढवले. मोगल स्तिमित झाले.
 १६७०-८ मार्च पुरंदर पुन्हा मराठ्यांच्या ताब्यात.
 १६७०- ३ ऑक्टो महाराज सुरतच्या तटबंदीपाशी आले. कांचन-मांजनच्या घाटात (बारगिरी तंत्राने) सर्व बाजूने शत्रूला घेरले. मराठ्यांनी मोंगलाचा पराभव केला.
 १६७०-२५ऑक्टो.मराठ्यांनी नाशिक जवळचा त्र्यंबक किल्ला जिंकला. त्यापाठोपाठ औढा, पहा, रवळा, जवळा हे किल्लेही जिंकले.
 १६७०-नोव्हें. वन्हाडमधील कारंजा हे समृद्ध शहर महाराजांनी लुटले. चौथ.-चौथाईचा उल्लेख सन १६७० पासून मोगल व मराठे कागदपत्रात आढळू लागतो.
 १६७० -रायगड महाराजांची राजधानी बनली.
 १६७१-३जाने. सुभेदार महाबतखान बन्हाणपूरला आगमन.
 -५जाने. मराठ्यांनी साल्हेरचा किल्ला (राज्याचे उत्तरटोक) जिंकला.
 १६७१-१३जाने. माहूरचे राजे उदाराम यांनी विनंती अर्जाने बादशाही मुलखात मराठ्यांचा

धुमाकूळ वर्णिला आहे.
 १६७१-२२ फेब्रु. (ब्रिटिशांचे पत्र) इतर राजांप्रमाणे शिवाजीराजेंशी पत्रव्यवहार करावा.
 १६७१- जून खानदेशाचा सुभेदार दाऊदखान कुरेशाने दक्षिणेतून बदली करून घेतली.
 १६७१- सप्टें. औरंगजेबाने महाबतखानाला दक्षिणेतून परत बोलावले. गुजरातचा सुभेदार बहादूरखानची तेथे नेमणूक केली.
 १६७२ साल्हेरच्या युद्धात मोगलांची सगळ्यात मोठी दुर्दशा झाली. दिल्लीजवळ मेवात जिल्ह्यात सतनामी यांचे बंड उद्भवले. औरंगजेबाची ही आणखी एक डोकेदुखी.
 १६७२-२१एप्रिल गोवळकोंड्याचा बादशहा अब्दुल्ला कुतुबशाहा वारला. त्याचा जावाई अबुल हयन गादीवर बसला.
 १६७२ - गुजरातचा सुभेदार बहादूरखान याची महाबतखानच्या जागेवर नेमणूक.
 १६७२- साल्हेरच्या युद्धात बहादूरखानचा पराभव केला.
 (१६७२ ते १६७३) महाबतखान हा काबुल येथे होता. छत्रसालाने मोंगलाना सोडले. तो महाराजांपाशी बरेच दिवस होता.
 १६७३- डिसें. महाबतखान काबूल येथे होता.
 १६७३-२५जुलै राजपुत्र मुअज्जमला बादशाहाने परत बोलावले, त्याने बादशाहाची भेट घेतली.
 २४ नोव्हें. विजापूरचा अली आदिलशाहा मरण पावला.
 १६७३-६मार्च पन्हाळ्यावर महाराजांनी हल्ला चढवला. व तो जिंकला.
 -मार्च मराठा सेनापती बहलोलखानावर चालून गेला.
 -एप्रिल परळीचा किल्ला हाती आला. (सज्जनगड)
 १९ मे ते १७जून ब्रिटीश व महाराजांच्या गाठीभेटी-बोलणी चालू.
 २७ जुलै सातान्याचा किल्ला हाती आला.
 ३ जून साल्हेरच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव.
 १० ऑक्टो. महाराजांनी बंकापूर (धारवाड जिल्हा) लुटले.
 १७ नोव्हे. मोंगल सरदार राद अंदाजरखान पठाणांचे बंड मोडण्यासाठी पेशावरकडे निघाला.
 १६७४-२४ फेब्रु. सेनापती प्रतापराव गुजर मारले गेले.
 १६७४-२४ फेब्रु. पठाणांनी अंदाजखानाला ठार केले.
 -एप्रिल प्रतापरावांच्या ठिकाणी हंबीरराव मोहिते सरसेनापती.
 -४ एप्रिल (ब्रिटीशांना पत्र नारायण होणजी यांचे) बहालोलखानाचा आनंदरावांनी

- पराभव केला.
- ६एप्रिल ब्रिटीशांना व्यापारासाठी महाराजांनी परवानगी दिली.
 - ७ एप्रिल औरंगजेब स्वतः पठाणबंद मोडण्यास वायव्येकडे गेला. महाराज व ब्रिटीश तहाची बोलणी पार पडली.
 - १९ मे महाराजांनी प्रतापगडावर जाऊन देवी भवानीचे दर्शन घेतले.
 - २९ व ३० मे तुलादान, ३ मणाचे सोन्याचे छत्र अर्पण केले.
 - ६ जून राज्याभिषेक करून आपण स्वतंत्र राजे आहोत ही महाराजांनी घोषणा के ली.
 - १७ जून महाराजांच्या मातोश्री जिजाबाईंचे निधन.
 - २४ सप्टें. महाराजांचा तांत्रिक पध्दतीने आणखी एक राज्याभिषेक केला.
 - १६७५-२० जाने. मराठ्यांची वऱ्हाड, खानदेशात आक्रमणे. ब्रिटीश वखारीचे नुकसान.
 - एप्रिल महाराज फोंड्याला पोहचले.
 - १७ एप्रिल फोंड्याचा किल्ला घेतला.
 - २१ मे कारवारवर चाल-अकोला व शिवेश्वर स्थळे ताब्यात.
 - ७ जुलै बहादूरखानाच्या विनंतीनुसार बादशहाने संभाजींना सहा हजाराची मनसूब दिली बक्षीस म्हणून ८४ लाख दान देण्यात आले.
 - ३० जुलै महाराजांनी कोल्हापूरात प्रवेश केला.
 - २६ ऑगस्ट (पत्र ब्रिटीशांचे) महाराजांची तक्रार व धमकीचा उद्देश.
 - ऑक्टो. मोंगल सुभेदार बहादूरखान व विजापूरचा मुख्य प्रधान यांची पंढरपूर येथे भेट.
 - ११ नोव्हें. खवासखानला विजापूरात कैदेत टाकले.
 - २९ डिसें. हसन अब्दालहून औरंगजेब परतला. शिवाजी महाराज गंभीर दुखण्याने सातान्याला आजारी पडले.
 - १६७६ महाराजांचे आजारपण. अथणीवर हल्ला.
 - १८ जाने. खवासखानाला ठार केले.
 - ३१ जाने. औरंगजेब लाहोर येथे आला.
 - २१ मार्च तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस पठाण व दक्षिणी मुसलमानांत तुंबळ युध्द. दक्षिणी मुसलमान पराभूत
 - ५ एप्रिल औरंगजेब दिल्लीला परतला.
 - ३ मे बहादूरखानाने भीमा नदी ओलांडली.
 - जून बहादूरखानाच्या मदतीसाठी दिलेरखान उत्तरेकडून दक्षिणेत आला.
 - १३ जून इंडि मुक्कामी विजापूरकर-मोंगल यांत निकराची लढाई. मोंगल पराजयापासून

- कसेबसे वाचले. दक्षिणेकडे चालून जाण्यासाठी महाराजांची तयारी.
- १६७६-१९ जून नेताजी पालकर दहा वर्षांनंतर पुन्हा हिंदू धर्मात.
 - १६७६-६ ऑक्टो. दसऱ्याच्या दिवशी महाराज रायगडातून चिपळूणला आले. पाटगावच्या मौनी महाराजांचे दर्शन घेतले. विजापूर जवळच्या पश्चिमेकडच्या पठाणाशी लढण्यास सरसेनापती हंबीरराव मोहितेंना पाठवले.
 - १६७७-जाने. गुलबर्गा येथे निकराची लढाई. पठाणांचा बिमोड.
 - फेब्रु. महाराज हैद्राबादला पोहचले.
 - १४ मे मोंगल सरदार बहादूरखानाने विजापूरकरांचा नळदुर्ग घेतला.
 - मार्च अखेरीस महाराजांनी हैद्राबाद सोडले. कडाप्पा मार्गे कालहस्ती, तिरुपती दर्शन महाराजांनी घेतले.
 - मे पहिल्या आठवड्यात महाराज मद्रासच्या पश्चिमेस ११ कि.मी. अंतरावरच्या पट्टा पोलम येथे पोहचले.
 - ३१ मे शिवाजी व नयिर मुहम्मद यांच्यातील कराराची पाँडेचरीत फ्रेंच प्रशासक मार्टिनची नोंद. महाराज वल्लोरवर चालून गेले. त्या त्या प्रदेशात मुलकी प्रशासन महाराजांनी सुरु केले.
 - १६७७-जून मध्ये शेरखानवर तिरुवाडी (आता तिरुमलवाडी तंजावरपासून २७ कि.मी.) येथे हल्ला. मैदान सोडून पळाला. भुवनगिरी किल्ल्याचा आश्रय घेतला. मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग करून किल्ल्याला वेढा घातला.
 - ५ जुलै शेरखानने सर्व प्रदेश मराठ्यांच्या हवाली केला.
 - जुलै तिरुवाडीच्या छावणीत व्यंकोजीराजे, शिवाजी राजेंची भेट. बेंगलोर, होसकोट, कोलार हा म्हैसूरचा भाग व तामिळनाडूतील जिंजीजवळचा प्रदेश महाराजांनी आपल्या राज्याला जोडले. मदुराई, म्हैसूर, वेल्लूर, उलंदूपेठ इत्यादी ठिकाणच्या जमीनदारांनी महाराजांकडे आपले वकील पाठवले.
 - २७ जुलै महाराजांनी कोलादूत (कावेरीची मुख्यपात्र) येथली छावणी हलवली. वृध्दाचलमच्या तीर्थस्थानास भेट दिली.
 - ६ ऑगस्ट पूर्वकिनाऱ्याच्या डच लोकांनी आपले प्रतिनिधी महाराजांकडे पाठवले.
 - सप्टेंबर महाराज वल्लोरच्या दिशेला ६४ कि.मी. अंतरावर वणिकमवाडी या स्थळी पोहचले.
 - ऑक्टो. पहिल्या आठवड्यात मद्रासजवळ होते. तेथल्या दुर्गामंदिराला भेट दिली. घाट ओलांडून कर्नाटकात महाराज आले.
 - नोव्हें. मराठ्यांच्या सैन्यावर व्यंकोजीने हल्ला केला. तंजावरला पळून जावे लागले.

- २५डिसें. बहलोलखान वारला.
- १६७८-२१जुलै वेंलोरचा विजापुरी किल्लेदाराने किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यात दिला. परतीच्या मार्गावर (रायचूर जि. कर्नाटक) येथला लक्ष्मेश्वर आणि बेलवडी या ठिकाणी महाराज आले. बेलवडे जिंकून घेतले.
- एप्रिल महाराज आपल्या राज्यातील पन्हाळगड येथे परतले.
- १६७८ -जुलै पावसाळा दिलेरखानाने बहादूरगड (जि.अहमदनगर) येथे काढला.
- ऑक्टो. राजपूत्र मुअज्जम दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून औरंगाबाद येथे काम पाहू लागला.
- १० डिसें. जोधपूरचा महाराजा जयवंतसिंगाचे निधन.
- १३ डिसें. संभाजीराजे मोगलांना जाऊन मिळाले. दिलेरखानाने मोठे स्वागत केले.
- १६७९-२ एप्रिल संभाजीराजेना पाहून भूपाळगडच्या किल्लेदाराने किल्ला सोडला.
- २३ जुलै रजपूतांनी जयवंतसिंगाचे राजपूत्र अजितसिंगाला औरंगजेबच्या ताब्यातून सोडवले.
- १८ ऑक्टो. मराठा-इंग्रजांत आरमारी युद्ध.
- २ एप्रिल औरंगजेबाने जिझिया कर बिगर मुसलमानांवर लावला.
- २० नोव्हें. अथणी येथील मोंगल छावणीतून संभाजीराजे निसटले.
- ५ डिसें. पन्हाळगडावर ते पोहचले.
- १६८०-जाने. तहाने ब्रिटीशांनी आपले आरमार बेटावरून काढून घेतले.
- मार्च बहादूरखानाचा दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून पुन्हा नेमणूक.
- २४फेब्रु. खानदेशातून चोपडा या गावाहून ब्रिटीश लिहितात की, 'मोंगल हे शिवाजी विरुद्ध काहीच करू शकत नाहीत.'
- ७ मार्च राजारामची रायगडावर मुंज.
- १५ मार्च राजारामचे लग्न.
- १६८०-३ एप्रिल अल्पकालीन आजारांनंतर महाराजांचे निधन.
- बखरकारांच्या मते- तो नवज्वर (टायफॉईड) होता.
- ब्रिटीशांच्या मते - रक्तस्त्रावामुळे (Bloody pseslux)
- पोर्तुगीजांच्या मते - गळू किंवा बेंड
- मोगलांच्या मते - रक्ताच्या उलट्या होऊन
- रक्ताची आव, ज्वरामुळे.

संदर्भग्रंथ

- १) अमिन सय्यद - (सांगली) महापुरुष छ. शिवाजी (ज. १९०५ मृत्यू १७-१८-१९७३ प्रकाशक - सिकंदर सय्यद अमीन १७ डिसें १९७४
- २) जयसिंगराव पवार - छ. शिवाजी महाराज असंघर्ष प्रकाशन, १९८१ (पृष्ठ १७१-१८२ साधुसंतांचा आशीर्वाद)
- ३) नरहर कुरुंदकर - छ. शिवाजी महाराज - जीवन रहस्य. जनबोध प्रकाशन चिंचवड, पुणे.
- ४) वा. सी. बेंद्रे - श्री. छ. शिवाजी महाराज (पूर्वार्ध-उत्तरार्ध) यांचे विचिकित्सक चरित्र - वा. बेंद्रे प्रकाशक, २४/२८८ सहकार नगर क्र.१, चेंबुर मुंबई ७१ (३२ धार्मिक व सामाजिक संघत पान ११०५ - १११९)
- ५) वा. सी. बेंद्रे - श्री. छ. संभाजी महाराज यांचे विधिचिकित्सक चरित्र - प्रकाशक पी. पी. एम. बुक स्टॉल, द्वितीय १९७१, मुंबई ४
- ६) रा. अ. जोशी - श्री सार्थ मनुस्मृति श्री गुरुदेव प्रकाशन, पुणे २
- ७) शं. बा. सावंत - हुतात्मा संभाजी - एक विचार व्यक्तिमत्व, ३ री आवृत्ती ऑ.१९९१ - नवभारत प्रकाशन संस्था- रामदन २ रा मजला डॉ.भालेराव मार्ग, गिरगाव मुंबई ४००००४
- ८) सेतु माधवराव पगडी - श्री छत्रपति नि त्यांची प्रभावळ परचुरे प्रकाशन मुंबई (शिवाजी महाराज व औरंगजेब (१० मे १९७७, पृष्ठ १९९ ते २०९)
- ९) स.र. सुंठणकर - शिवाजीचे अवतार कार्य, धारवाड,(२६-१-३६)
- १०) सेतु माधवराव पगडी -शिवचरित्र - नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया. जून १९८९
- ११) कृ. अ. केळुसकर- छ. शिवाजी महाराज - १९०६
- १२) डॉ.पु.ग. सहस्त्रबुध्दे- महाराष्ट्र संस्कृती- कॉटिनेंटन प्रकाशन, १९७९
- १३) दिनकर विनायक काळे -छ. शिवाजी महाराज
- १४) इंग्लीश रेकॉर्ड्स ऑन शिवाजी.
- १५) सभासद बखर -कृष्णाजी अनंत सभासद, १६८९
- १६) डॉ. आ.ने. उपाध्ये व डॉ. हिरालाल जैन, सोलापूर - भारतीय संस्कृती ही जैन धर्माची

देणगी

१७) कर्नल एच.एन.रीव्डज - बाँबे गॅझेटियर - व्हॉल्यूम २४ वा, कोल्हापूर

१८) Documents avulsos relations a India caixa No. 25 - शिवशाही पौर्तुगीज कागदपत्रे

ऐतिहासिक ग्रंथमाला - शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

१९) श्रीमंत कोकाटे - शिवाजी राजेचे खरे शत्रू कोण ?

